

ФЕДЕРАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ УОРЕХ СТАНДАРДА –
САХАЛЫЫ ОБО ТЭРИЛТЭТИГЭР

“ТОСХОП”

БЫРАГЫРААМА - САГА КЭРДИИС КЭМНГЭ

ФЕДЕРАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ УЧРЕЖДЕНИИ СТАНДАРТА –
САХАЛЫЫ ОБО ТЭРИЛТЭТИГЭР

"ТОСХОЛ"

БЫРАГЫМААМА – САҢА КЭРДИИС КЭМНЭ

Методическай босубуйа

2014 с.

УДК 373.2.035.6 (571.56) (072)

ББК 74.100.5 (2Рос.Яку) я 73

Т - 62

ФЕДЕРАЛЬНАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ ΥӨРЭХ СТАНДАРТА – САХАЛЫЫ ОΥО ТЭРИЛТЭТИГЭР

«Тосхол» бырагыраама – сана кэрдиис кэмнэ” методической босуобуйа Саха Өрөспүүбүлүкэтин Υөрэбин министиэристибэтин сакааһынан СӨ Национальной оскуолаларын чинчийэр научнай институтка оноһулунна.

Хомуйан онгордулар:

Семенова Светланан Степановна, педагогической наука кандидата, НОЧНИ директора;
Ефимова Диана Гаврильевна, НОЧНИ старшай научнай сотруднига;
Андросова Юлия Владимировна, НОНЧИ научнай сотруднига.

«Тосхол» бырагыраама – сана кэрдиис кэмнэ методической босуобуйа / Федер. гос. үөрэх стандарта – сахалыы оϑо тэрилтэтигэр ; [хомуйан онгордулар: С.С. Семенова, Д.Г. Ефимова, Ю.В. Андросова]. – Дьокуускай, 2015. – 104 с.

Агенство СІР НБР Саха

Т-62 «Тосхол» бырагыраама – сана кэрдиис кэмнэ” методической босуобуйаϑа федеральной государственной үөрэх стандарта олоххо киирэр кэмигэр сахалыы оϑо тэрилтэтин сана бырагырааматын онгорорго аналлаах матырыйааллар киирдилэр.

Методической босуобуйа сахалыы иитэр-сайыннарар оϑо тэрилтэлэрин үлэһиттэригэр уонна төрөппүттэргэ аналлаах.

Методическое пособие «Программа «Тосхол» - новый этап развития» предназначено для педагогов дошкольных образовательных организаций, реализующих основную образовательную программу на родном (якутском) языке, а также для родителей.

УДК 373.2.035.6 (571.56) (072)

ББК 74.100.5 (2Рос.Яку) я 73

© Саха Өрөспүүбүлүкэтин Национальной оскуолаларын чинчийэр научнай института
© Семенова С.С., Ефимова Д.Г., Андросова Ю.В.

БЫҺААРЫЫ СУРУК

Оҕо оскуолаҕа кириэн иннинээҕи сааһа - өйө-санаата, иэйиитэ, ис кыаҕа, дьоһура үһүктарыгар-сайдарыгар айылҕаттан анаан бэриллибит сааһа, киһи олоһун хаһан да хатыламмат, олус суолталаах кэрдиис кэмэ.

Онон Арасыйа Федерациятын үөрэхтээһин туһунан сокуонугар оскуола иннинээҕи оҕону иитии-үөрэтии уопсай үөрэхтээһин ситимигэр туспа булгуччулаах таһым быһыытынан ылынылынна. Бу сокуон оҕо кыратыттан сайдар-иитиллэр эйгэтин тэрийиигэ государство улахан болҕомтону уурарын уонна оҕо ханна олороруттан тутулуга суох оскуола иннинээҕи үөрэхтээһининэн хааччыллыах тустаабын мэкһиэлиир.

Оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин хаачыстыбата аныгы олох сайдыытыгар, төрөппүт, общественность ирдэбилигэр сөп түбэһиэхтээх. Биһиги дойдубутугар ону хааччыйар сыаллаах федеральной государственной үөрэх стандарта аан бастаан ылыныллан, оҕо тэрилтэтин иитэр-сайыннарар үлэтин таһыма саҥа үрдүк таһымга тахсар тосхоло торумнанна. Стандарт араас көрүнгээх оҕо тэрилтэтин үлэтигэр тэн ирдэбили туруорар, ис хоһооно хас биирдии оҕо бары өттүнэн сайдыытын болҕомтоҕо ууран, аныгылыы сайдар эйгэни хааччыйар аналлаах.

Онон Арасыйа Федерациятын үөрэхтээһингэ саҥа сокуонун быһыытынан, оҕо тэрилтэтин иитэр-сайыннарар бырагыраамата федеральной государственной үөрэх стандартын ирдэбиллэригэр олоһуран, барыл буолар сүрүннүүр үөрэх бырагырааматын (примерная основная образовательная программа) учуоттаан оноһулар буоллар. Ити бырагыраама өссө федеральной бырагыраамалар испииһэктэригэр киирэн бигэргэммит, көңүллэммит буолуохтаах. Онон сибээстээн, 2014-2015 үөрэх дьылыгар дылы “Тосхол” саҥа национальной детсадыгар аналлаах иитэр-сайыннарар бырагыраама чэрчитинэн үлэлии олорор оҕо тэрилтэлэрэ хайдах буолаллары диэн элбэх иитээччи мунаахсыйар кэмэ.

Бу методической босубуйа сыала – федеральной государственной үөрэх стандарта олоххо киирэр кэмигэр сахалыы оҕо тэрилтэтэ “Тосхол” бырагырааманан сирдэтэн үлэлии сылдыбыт үгэһин ыһыктыбакка, бэйэтин сүрүннүүр бырагырааматын онгосторугар хайдах дьаһаныахтаабын ыйан-кэрдэн биэрии.

Этэн аһарбыппыт курдук, сокуонга да, стандартка да сурулларынан, оҕо тэрилтэтэ бэйэтин бырагырааматын онгосторугар барыл буолар сүрүннүүр үөрэх бырагыраамалара федеральной государственной үөрэх стандартын курдук булгуччу тутуһулар төрүт докумуон буолбаттар. Ол онугар учуоттаналлар, сирдыт, холобур быһыытынан туттуллаллар.

Ити туһунан Арасыйа Федерациятын үөрэх туһунан сокуонугар маннык этиллэр: “Образовательные программы дошкольного образования самостоятельно разрабатываются и утверждаются организацией, осуществляющей образовательную деятельность в соответствии с федеральным государственным образовательным стандартом и с учётом соответствующих примерных образовательных программ дошкольного образования”. Итини сэргэ “Программа разрабатывается и утверждается Организацией самостоятельно в соответствии с настоящим стандартом и с учётом Примерных программ” диэн федеральной государственной үөрэх стандартын 12 ыстатыйатын 2.5 пуунугар эмиэ чуолкайдык этиллэр.

Онон билинги туругунан, “Тосхолунан” үлэлии олорор оҕо тэрилтэлэрэ иитэр-сайыннарар систиэмэлэрин барытын хаалларан, ону Федеральной государственной үөрэх стандартыгар тирэбирэн, федеральной испииһэккэ киирбит барыл бырыгырааманы туһунан, бэйэлэрин бырагыраамаларын сангалыы танган, силигин ситэрэн үлэлиир толору кыахтаахтар.

ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТА

БАСТАКЫ САЛАА

СЫАЛ-СОРУК ТУРУОРУУ УРАТЫТА

1. Төрөөбүт тыл уонна федеральной государственной үөрэх стандарта.

Российской Федерация (68 ыстатыа) уонна Саха Өрөспүүбүлүкэтин (49 ыстатыа) Төрүт сокуоннарынан (Конституцияларынан) хас биирдии норуот бэйэтин төрөөбүт тылын уонна национальнай култууратын чөл туругун харыстыыр уонна сайыннарар бырааптаах.

Төрөөбүт тылынан иитилли уонна үөрэни хас биирдии киһи (оҕо) Төрүт сокуонунан көмүскэнэр сүрүн бырааптарыттан биирдэстэрэ буолар. Онон судаарыстыба оҕо төрөөбүт тылынан иитиллэригэр-үөрэнэригэр уонна норуотун култууратын ингэринэригэр усулуобуйа тэрийэр эбээһинэстээх.

Биһиги дойдубутугар төрөөбүт тылынан иити уонна үөрэти сокуонунан бигэ көмүскэллээх. Арасыйа Федерациятыгар, ону сэргэ Саха Өрөспүүбүлүкэтигэр, Тыл уонна Үөрэҕири туһунан сокуоннарыгар ити туһунан туһааннаах ыстатыйалары булан билсиһиэххэ сөп.

Оҕо, ордук кыра сааһыгар, бэйэтин төрөөбүт тылын эйгэтигэр ордук сайдарын, ис кыаҕа арылларын, олоххо ордук эрэллээх буоларын туһунан Аан дойдутааҕы ЮНЕСКО тэрилтэтэ ыттарбыт чинчийиэлэрэ, хас биирдии омук бэйэтин олобун историята да, биһиги өрөспүүбүлүкэбит үөрэҕириитин бастын уопута да онубигэргэтэр.

Оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолору үөрэхтээһин федеральной государственной үөрэх стандартыгар эмиэ төрөөбүт тылынан иити-үөрэти, омук култууратын уонна регион уратытын учуоттааһын эмиэ ирдэбил быһыытынан киирдилэр.

Онон төрөөбүт тылынан иитэр-сайыннарар оҕо тэрилтэлэрэ федеральной государственной үөрэх стандартын уонна ханнык баҕарар федеральной испиһэккэ киирбит барыл буолар сүрүннүүр үөрэх бырагыраамаларын толору олоххо киллэрэр кыахтаахтар.

2. Федеральной государственной үөрэх стандартыгар омук култууратын уонна регион уратытын учуоттааһын

Этнокултуурунай үөрэхтээһин, ол аата омук тылын, култууратын үгэһин, сиэрин-туомун ыччакка тиэрдии оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕону иити-үөрэти сүрүн бириинциптэриттэн (ирдэбиллэриттэн) биирдэстэрэ буолар.

Этнокултуурунай үөрэхтээһин оҕо норуотун култууратыгар олобурбут, төрөөбүт тылынан иитиллэр, атын омуктары кытта тэнгэ сылдьан сайдар үөрэх эйгэтин ситимэ буолар.

Этнокултуурунай үөрэхтээһини манньк сүрүн хайысхаларга олобуран ытыллар:

- материальной (олох-дьаһах) култуура – дьон олохтоох сирдэрэ, дьиэ-уот тутуута, туттар тэрил, иһит-хомуос, танас-сап, киэргэл, төрүт дьарык, прикладной искусство, о.а.

- духовнай култуура - үгэстэр, сиэр-туом (обряд), бырааһынньыктар, төрөөбүт тыл, норуот тылынан уус-уран айымньылар, оонньуулар, үгкүү, норуот кэһиллибэт тутта-хапта сылдыһы быраабылалара: майгы-сигили сыаннастара, бодоруһуу сиэрэ, о.а.

- эти-сиини эрчийи, чэгиэн-чэбдик буолуу, бэйэни харыстаны култуурата.

Ити этиллибит өйдөбүллэри барытын түмэн, билигин сахалыы иитэр-үөрэтэр оҕо тэрилтэлэригэр “Олонхо педагогиката” диэн саҕа систиэмэ оҕоһулунна. Олонхо педагогиката киһи аймах ытык өйдөбүллэригэр тирэҕирэн, киһилии сиэрдээх-майгылаах, дьулуурдаах, төрөөбүт дойдутун таптыыр, бэйэтин норуотун тылын, култууратын ингэримит киһини иитэн-сайыннарар таһаарар соруктаах. Ытык өйдөбүллэр бырагыраама үөрэхтээһин уобаластарынан наарданан, оҕону кытта хас биирдии үлэ сүрүн сыала, ньымата, оҕо ингэринэр сатабыла буоларыгар туһуланаллар.

Оттон регион уратытын учуоттааһын оҕо тэрилтэтэ иитэр-сайыннарар бырагырааматын

ис хоһоонун олорор түөлбэтин, дойдутун айылбатын, дьонун-сэргэтин олобун-дьаһабын, үлэтин-хамнаһын уратытын ырытан, онно олобуран, дьүөрэлээн ылынарыгар туһуланар. Бу хайысха “Тосхол” бырагыраамаҕа чопчутук этиллэн, билигин сахалыы иитэр-сайыннарар оҕо тэрилтэлэригэр систиэмэ быһыытынан киирэн, бэйэтин миэстэтин бигэтик булан турар. Онон сахалыы тыыннаах оҕо тэрилтэлэригэр иитии-сайыннарыы үлэтэ үгэс эргириинэн, айылҕа уларыяр тэтиминэн ытыллар буолла.

3. Этнопедагогика уонна федеральной государственной үөрэх стандарта

Оскуола иннинээҕи оҕо тэрилтэтин стандартыгар оонньуу, сэхэргэһии уонна билии-көрүү (чинчийии) сүрүн дьарыктар быһыытынан этиллэллэр. Ити дьарыктар саха омук этнопедагогикатыгар кыра саастаах оҕону иитии ньыматын быһыытынан олохсуйбут формалар. Онон иитээчи оҕону кытта бодоруһарыгар, иитии-сайыннарыы үлэтин тэрийэригэр норуот иитэр үгэстэрин таба дьүөрэлээн, айымньылаахтык туһанарыгар кыах бэриллэр.

Норуот педагогикатын ньымалара сахалыы сиэрдээх сыһыаны олохсутууга туһуланаллар. Сиэрдээх киһини иитии оҕо бэйэтин «Мин киһибин» диэн билиниитин, өйдүүрүн ингэрэр үлэттэн, сыһыантан саҕаланар. Оҕо бэйэтин этин-сиинин билэр, кыыспын, уолбун диэн араарар. Кыыс ийэ буолар аналлаах, нарын-намчы, ыраас тутуулаах, аһыныгас, кыһамньылаах, ийэтигэр, аҕатыгар, эбэтигэр, эһэтигэр туһа киһитэ диэн өйдөбүл ингэриллэр. Уол оҕо үлэһит, күүстээх-уохтаах, хорсун-хоодуот, дьонугар-сэргэтигэр көмөлөһөр, хаан уруу дьонун билэр, аҕабар көмө киһитэ буолуохтаахпын диэн өйдүүр. Оҕону мин сахабын, ол иһин киһи сиэринэн киэн көбүстээх, холку, аламаҕай, эйэҕэс майгылаах, сирбин-уоппун ытыктыыр, харыстыыр буолуохтаахпын диэн сыһыанна иитиллэр.

Саха дьонун олоҕор үөрэтии кырдыаҕаска, кыаммакка сыһыан, аймахтаһыы, доҕордоһуу, ыалдьыттаһыы сиэрин тутуһуу, төрөөбүт түөлбэҕэ, дойдуга ытыктабыллаах сыһыан, киэн туттуу курдук өйдөбүллэри ингэрэр матырыйаалга олобулар. Маны тэнэ оҕону кыратыттан дьон үлэтин-хамнаһын холобуругар төрүт дьарыгы билиһиннэри, күннээҕи олоххо киллэри уонна туһа киһитэ буоларга иитии киирэр. Киһи аналын, төрдүн-ууһун билэр, ийэтин, аҕатын үрдүктүк тутуу диэни өйдүүр, сөп түбэһинэн бодоруһары, оҕо айыы дьонун олоххо дьаһаныытын, сүрүн нуормаларын ингэринэр, сиэрдээх майгытын ылынар, дьонугар-сэргэтигэр майгынныы сатыыр.

Бэйэтин киһи быһыытынан кыабын билинэр, өйдүүр, сыаналанар, дьон үтүө сиэрин тутуһар, тулалыыр дьонугар көдьүүһү онгорорго дьулуһар, дьон бэйэ бэйэтигэр кыһамньыта өйөбүллээх буоларын билэр.

Оҕону кытта сэхэргэһии төрөөбүт тылын дорҕооннорун чуолкайдык сангарарга, хомоҕойдук кэпсэтэргэ, санаатын сааһылаан этэргэ, кэпсиир дьобуру сайыннарыыга туһайыллар. Сэхэргэһии оҕо үгүстүк кэпсэтэн бодоруһар эйгэтигэр тэрийэн ытыллар. Оҕону кытта чугастык кэпсэтии, болҕойон, сэргээн истии, оҕолор бэйэ-бэйэлэрин икки ардыгар сүбэһэллэрин, кэпсэтэллэрин көбүлээһин, кэпсэтэр түгэннэри сайыннарыы, бииргэ кэпсээн оноруу, бииргэ оонньуур тэрээһиннэри ытыы ордук көдьүүстээхтэр.

4. Оонньуу кыра оҕо сайдыытыгар суолтата

Оҕо оонньоон улаатар диэн сахаҕа бэрт бэргэн этии баар. Ити үгүс көлүөнэ дьон кэтээн көрөн, олобун уопутун түмүгэр үөскэппит төрүт билиитэ, норуот педагогикатын сүрүн өйдөбүллэриттэн биирдэстэрэ буолар.

Ити санааны педагогика уонна психология наукаларын эйгэтигэр биллэр-көстөр учуонайдар Л.С. Выготскай, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин, Н.Я. Михаленко о.д.а. диригинник чинчийэн, үөрэтэн, ырытан эмиэ бигэргэппиттэрэ, оонньуу кыра оҕо сайдыытын мэкиттэ буоларын дакаастаабыттара.

Онон билигин оонньуур уонна оонньуу кыра саастаах оҕо өйө-санаата, билиитэ-көрүүтэ, тыла-өһө, уйулҕата-ийиитэ, этэ-сиинэ сайдарыгар, дьону кытта бодоруһа-алтыһа үөрэнэригэр быһаарар суолталаах туттаах дьарык буоларын ким барыта билэр.

Ол эрээри оонньуу да араастаах диэн эмиэ мээнэҕэ эпэттэр. Ол иһин билигин оҕо оонньуур эйгэтин табан тэрийии үөрэх-иитии салаатын биир улахан соруга уонна кыһалҕата буолла. Онон оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕону иитии-үөрэтии федеральнай государственнай үөрэх стандартыгар оонньуу, бодоруһар уонна чинчийэр дьарыгы кытта сэргэ, оҕону сайыннарар сүрүн дьарык быһыытынан киирдэ.

Оҕо биир сааһыгар диэри сүрүннээн чугас дьонун кытта таптала, истин сыһыаны тиэрдэр ийи, бэйэҕэ бигээһин көмөтүнэн бодоруһан, бэйэтин сааһыгар сөптөөх араас биридимиэти өгүн-дүүһүнүн көрөн, тыаһын-ууһун истэн, быһыытын-таһаатын, туох аналлааһын тутан-хабан, араас дьайыыны онорон, бэйэтэ чинчийэн тулалыыр эйгэтин кытта билсир-сайдар. Ону сэргэ эмиэ оҕо уйулҕатыгар сөптөөх, ардыгар сэргэхситэр, ардыгар уоскутар дьайыылаах муусука, оҕоҕо аналлаах ырыа уонна хоһоон, хамсанылаах эрчиллиилэр уонна оонньуулар бу кэмнэ эмиэ олус туһалаахтар. Оҕо биир сааһыгар диэри ордук араас предмети кытта тарбахтарын-илиилэрин бигээн-имэрийэн билсэрэ, оонньуура, тарбахтарын-илиилэрин элбэхтик хамсатара кини кэнэҕэски сайдарыгар улахан суолталаахтар.

Оҕо биир сааһыттан үс сааһыгар диэри сүрүннээн бэйэтэ олох эйгэтигэр барар, кинини тулалыыр биридимиэттэри кытта эмиэ араас дьайыыны онорон салгыы билсир. Ол иһин норуот педагогикатыгар бу сааһыгар оҕону иппэй-туппай сааһыгар сылдьар диэн этэллэр. Бу кэмнэ оҕо хомуллар-хамсыыр оонньуурдарынан оонньуурун, араас матырыйаалы, эттиги (ууну, кумаҕы, тиэстэни, кыраасканы, кумааһыны о.д.а) бэйэтэ билэринэн “боруобалыырын”-тыытарын-булкуйарын, ыһарын-хомуйарын сөбүлүүр. Оҕо тылланарыгар, сайдарыгар улахан дьон көмөтүнэн кэпсэтэргэ, бэйэтин саастыылаахтарын кытта оонньуурга үөрэнэрэ олус көдүүстээх. Кырачааннар хартыына, ырыа, хоһоон, остуоруйа ис хоһоонун сыһа-баайа өйдүүр буолан бараллар. Хамсаны уонна хамсанылаах оонньуулар оҕо дэгиттэр сайдыытыгар оруоллара улахан.

Оҕо үс сааһыттан сэттэтигэр (оскуолаҕа киириэр) диэри оонньуу арааһын баһылыыр кэмэ. Бу сааһыгар кини сюжеттаах-оруоллаах, быраабылалаах о.д.а оонньуулар “оскуолаларын” толору ааһара, бэйэтин саастыылаахтарын кытта тапсан оонньуурга үөрэнэрэ, бииргэ эриллэн, тэнгэ буһан-хатан сылдьара кини сайдыытыгар тугунан да солбуллубат бигэ тирэх буолар. Итини сэргэ оҕо улахан дьонун, оҕолордуун кэпсэтэн-ипсэтэн бодоруһара, тулалыыр эйгэтин кытта салгыы бэйэтэ чинчийэн-боруобалаан билсэрэ, норуот тылынан уус-уран айымньы, уус-уран литература эйгэтигэр уһуйуллара, бэйэтин көрүнэ-харана, дьонугар көмөлөһө үөрэнэрэ көдүүстээх. Өссө бу сааһыгар оҕо уруһуйдуурга, сыһарарга, мэһийэргэ, араас матырыйаалынан ону-маны онорорго-тутарга (конструирование), ыллырга, үгкүүлүүргэ, муусуканы өйдүүргэ, муусука үнүстүрүбүөнүгэр оонньуурга үөрэнэр. Биллэн турар, бу кэмнэ эмиэ хамсаны уонна хамсанылаах оонньуулар оҕо дэгиттэр сайдыытыгар оруоллара улахан.

5. Инклюзивнай үөрэхтээһин - уопастыба кэскилин түстээһин

Хас биирдии оҕо уратылаах. Ким эрэ айылҕаттан ураты дьобууру, талааны бэриһиннэрэр. Сорох аргыйы наллаан сылдыарын ордорор. Ким эрэ ыгым майгылаах, түргэн-тарҕан туттуулаах. Сорохпут кыбыстанньан. Ким эрэ дьонтон ордук ураты буоларга дьулуһар. Оттон ардыгар оҕолор барахсаттар тоҕо эрэ бу орто дойдуга биирдэ бэриллэр олоххо күн сырдыгын көрөр, чычыах ырыатын истэр, дьону кытта тэнгэ кэпсэтэр, хаамсар, хамсанар-имсэнэр, бииргэ сылдыар кыаҕа суох төрүүлэр.

Хомойуох иһин, биһиги үксүгэр кырачаан барахсаттар ити уратыларын көннөрөр, айылҕаларын уларытар кыаҕа суохпут. Оччоҕо тугу гынан кинилэр дьылҕаларын уларытыахпытын, олохторун чэпчэтиэхпитин сөбүй? Кинилэр эмиэ бэйэлэрин дьон тэнгэ толорутук сананан, биһигини кытта тэнгэ олох олоролорун туһугар улахан кылааты киллэрэр кыахтаахпыт. Ол туһугар үөрэх эйгэтигэр өссө биир хардыны оҥоруохтаахпыт. Хардыбытаата – инклюзивнай үөрэхтээһин.

Кэнники кэмгэ Арасыйа социальнай эйгэтин, ону сэргэ үөрэҕин политикатыгар, инклюзивнай үөрэх өйдөбүлэ тэтимнээхтик киирэн эрэр. Үөрэх эйгэтигэр бара турар улахан далаһыннаах реформа биир сүрүн хайысхатын быһыытынан ааттанна. Онон киин куораттартан – Москваттан, Санкт-Петербурктан саҕалаан күүстээх хамсааһын саҕаланна.

Оттон биһиги тугу гынабыт? Туохтан саҕалыбыт? Инклюзивнай үөрэхтээһини киллэрэргэ 3 сүрүн харгыһы туоратыахтаахпыт.

Бастакы харгыс. Тулалыыр тас эйгэбит уонна оҕо тэрилтэтин архитектурата уратылаах оҕолор сылдыалларыгар уонна сайдалларыгар табыгастаах буолалларын ситиһии. Манна оҕо тэрилтэлэригэр пандустары оноруу, сайыннарар эйгэҕэ сөптөөх усулбууйаны тэрийии.

Иккис харгыс. Инклюзивнай үөрэҕи санга киллэрэр уонна тэрийэр оҕо тэрилтэлэрэ финансовай хааччылыыларыгар эбии төлөбүр көрүллүөхтээх. Эбии төлөбүр табыгастаах материалнай-техническэй усулбууйаны тэрийиигэ, анал үөрэхтээх тьюторы үлэлэтэргэ, иитээчилэр идэлэрин уонна хамнастарын үрдэтэргэ туһаныллыахтаах.

Үһүс харгыс. Уратылаах оҕолор да, улахан да дьон кыһалҕатыгар үгэс буолбут тонгуй-тонкуруун сыһыаны тосту уларытыы. Инклюзивнай үөрэҕи тэрийии боппууостарынан дьарыктанар специалистар этэллэринэн, бу ордук уустук, үгүс үлэни эрэйэр харгыс.

Бастакытынан, үөрэх эйгэтин үлэһиттэрин, иитээчилэри инклюзивнай үөрэҕи тэрийиигэ бэлэмнээһин, уратылаах оҕолору кытта дьарыктанар методикаларын баһылылларын ситиһии. Холобур, манник анал бэлэмнээһин Японияҕа көдүүстээхтик тэриллэр. Оно педагог идэтигэр үөрэнэр студенттар социальнай тэрилтэлэргэ – кырдыаҕастар уонна тулаайахтар дьиэлэригэр, уратылаах оҕолору үөрэтэр оскуолаларга булгуччулаах практиканы ааһыахтаахтар.

Иккиһинэн, ураты оҕолоох төрөппүттэр өйдөбүллэрин уларытыы. Кинилэр оҕолоро бэйэлэрин саастыылаахтарын кытта тэнгэ сайдар, бииргэ сылдыар кыахтаахтарын итэҕэйиэхтээхтэр. Ол туһугар бэйэлэрэ эмиэ үгүс сырдаларын ууруохтарын наада.

Үсүһүнэн, бүтүүн уопастыбаҕа уратылаах оҕолор да, улахан дьон да биһигини кытта тэнгэ сылдыахтаахтар уонна олоруохтаахтар диэн бигэ өйдөбүлү үөскэтии. Ол аата кинилэр тэнгэ үөрэнэллэрэ, үлэииллэрэ, айар-тутар, олоҕу тупсарар-сайыннарар кыахтара арыллара биһиги көмөбүтүттэн, истин сыһыаммытыттан олус тутулуктаах диэн санааҕа оҕолуун-кырдыаҕастыын кэлиэхтээхпит.

ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТА

ИККИС САЛАА

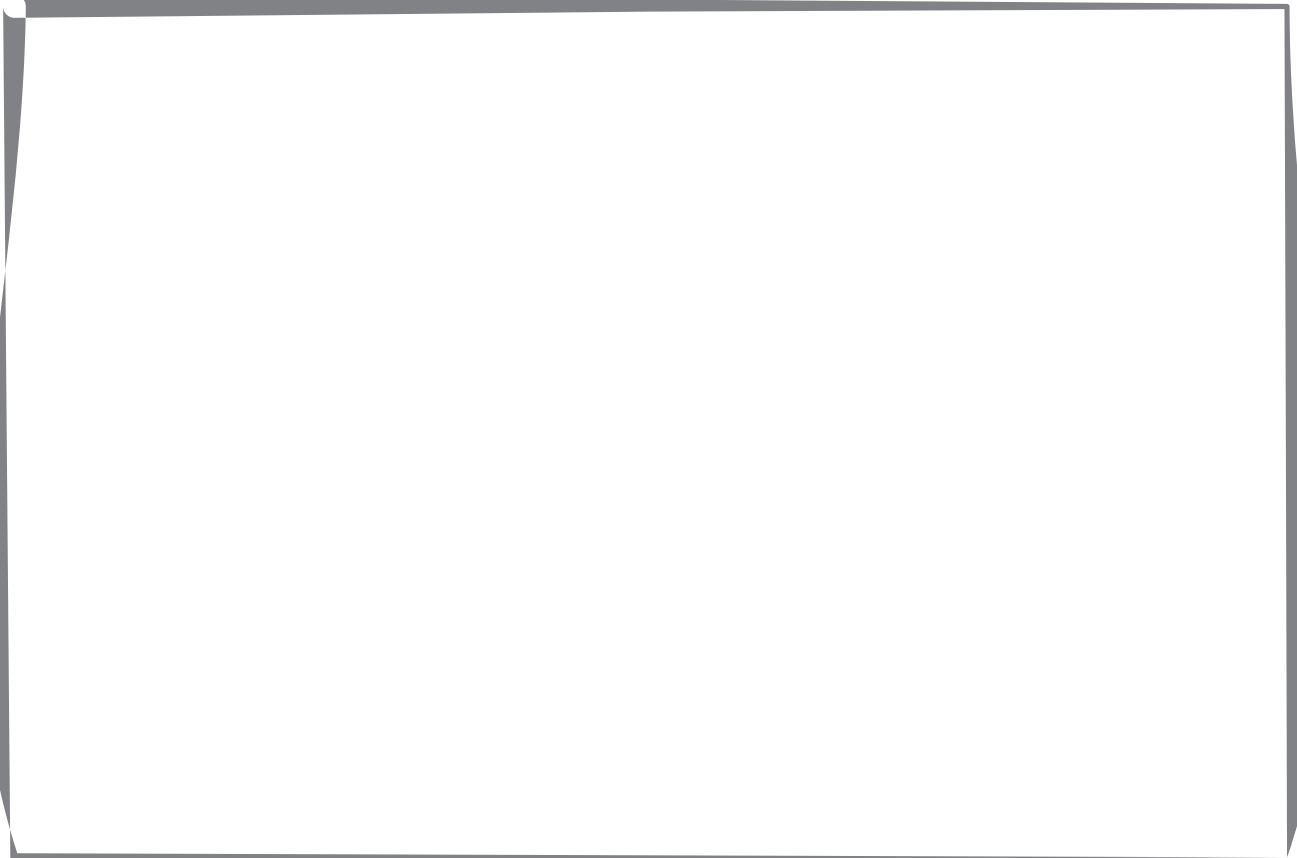
ИИТИИ-ҮӨРЭТИИ ИС ХОҮООНО

1. ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР ҮӨРЭХ УОБАЛАҺА

"ОҮО УОПСАСТЫБАҒА СЫЛДЬАРЫН-БОДОРУҺАРЫН САЙЫННАРЫЫ"

(Социально-коммуникативное развитие)

Социально-коммуникативное развитие направлено на усвоение норм и ценностей, принятых в обществе, включая моральные и нравственные ценности; развитие общения и взаимодействия ребёнка со взрослыми и сверстниками; становление самостоятельности, целенаправленности и саморегуляции собственных действий; развитие социального и эмоционального интеллекта, эмоциональной отзывчивости, сопереживания, формирование готовности к совместной деятельности со сверстниками, формирование уважительного отношения и чувства принадлежности к своей семье и к сообществу детей и взрослых в Организации; формирование позитивных установок к различным видам труда и творчества; формирование основ безопасного поведения в быту, социуме, природе.

(Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования)

1.1. «ТОСХОЛ» БЫРАГЫРААМАҒА ОҒО УОПСАСТЫБАҒА СЫЛДЫАР, БОДОРУҒАР ДЬОБУРУН САЙЫННАРЫЫ

ОҒО бэйэтин билиинитэ

ОҒО “мин киһибин” диэн өйдүүр, билинэр.

- Мин кыыспын, ийэ буолар аналлаахпын, ол иһин мин нарын-намчы, аһыныгас, кыһамталаах, ийэбэр көмө киһитэ буолуохтаахпын диэн өйдүүр.

- Мин уолбун, ол иһин мин күүстээх - уохтаах, хорсун - хоодуот, кыаммакка көмөлөһөр, мөлтөбү көмүскэхэр, аҕабар көмө киһитэ буолуохтаахпын диэн өйдүүр.

- Бэйэтин уйулҕатын туругун (үөрүүтүн, хомойуутун, кыһыһарын, куттанарын) билэр, сатаан быһаарар.

- Киһиэхэ куһаҕаны баҕарбат, куһаҕаны онгорбот, сыһаны - халтыны бырастыы гынар, эйэбэс буоллаахпына айыы майгылаах, күн санаалаах киһи буолуом диэн өйдүүр.

- Киһиргэс, ымсыы, кэччэгэй буолар, киһи итэбэһин күлүү гынар, сэтэриир куһаҕан, түктэри быһыы диэн өйдүүр, билэр.

- Уорар, сымыйалыыр, алдьархайга түбэспити быһаабат, кырдыаҕаска, кыаммакка көмөлөспөт анныы, куһаҕан кэмэлды диэн араарар. Ол иһин, айыы киһитин курдук аһыныгас, күн киһитин курдук көмүскэс буолуохтаахпын диэн бигэтик өйдүүр.

- Бэйэтин омугун билэр (мин сахабын, эбээмин, эбэнкибин, юкагирбын, долгаммын уо.д.а.). Ол иһин киэн көбүстээх, холку, эйэбэс, аламаҕай буолуохтаахпын, оччоҕуна миигин төрөппүттэrim, доҕотторум - атастарым, дьонум - сэргэм бары таптыахтара, убаастыахтара диэн өйдүүр.

- Чэнчистик туттар, бэйэтин көрүнэр-харанар: таһаһын - сабын хомунар, баттаһын тараанар, атаһын таһаһын ыраастанар, куурдунар, тыгыраһын кырынар.

- Харыстанар сиэри тутуһар: тиһин суунар, айаһын сайһанар, сирэйин, илиитин мыылалаан суунар, ыраас - чэбдик буоллаахпына доруобай буолуом диэн өйдүүр. Доруобай киһи үчүгэйдик үөрэнэр, үлэни кыайар, ыарахтанан чаһыйбат диэн билэр. Сайын элбэхтик сөтүөлүүр, күн уотугар сыламнааһын, дьыл ханнык баһарар кэмигэр сибиэһэй салгынга сылдыы, үлэлээһин туһатын чуолкайдык өйдүүр, билэр. Күн-дьыл туругуттан көрөн сөпкө таннар.

- Ыалдьан баран эмтэнэрдээбэр, ыалдьыбакка сылдьан харыстанар ордук көдьүүстээх диэн өйдүүр. Ол иһин режимы тутуһуу (кэмигэр утуйуу, аһааһын, прогулка), сарсыардаангы зарядка, физкультурнай дьарыктар, элбэх витаминнаах аһылык, сибиэһэй оҕуруот аһа, фрукта, сир аһа, эмтээх оттор киһи доруобуйатын бөһөргөтөллөр диэн өйдүүр, билэр. Чэбдик, доруобай буоларга дьулуһар.

- Дэнгэн, оһолтон харыстана үөрэнэр: уоту-күөһү, элэктричествоны, биилээҕи - уһуктаағы сатаан туһанар. Дэн-оһол таһыстаһына бэйэтигэр уонна атын киһиэхэ маннайгы көмөнү онгорорго үөрэнэр, йод, зеленка, тымныы кэмпириэс, бэрэбээски суолталарын билэр, сатаан туттар. Суһал көмө, баһаарынай сулууспа, милииссийэ оруолларын билсэр, суолталарын арааран өйдүүр, түгэнигэр сатаан туһанар.

- Суол быраабылатын үөрэтэр, билэр, энкилэ суох тутуһар.

- Куһаҕан дьаллык (арыгы, табах, наркотик) киһи этин - сиинин сүһүрдэр, өйүн - санаатын кэжиннэрэр, быһыытын - майгытын эмсэбэлэтэр диэн бигэтик өйдүүр, бэйэтин харыстанар.

Ожо дьонго - сэргэжэ сыһыана

- Кыра ожо (кыыс ожо, уол ожо), эдэр киһи (кыыс, уол), улахан киһи (дьахтар, эр киһи), кырдыаҕас киһи (эмээхсин, оҕонньор) диэн араарар.
- Дьиз кэргэн төрдө - ууһа: хос эбээ, хос эһээ, эбээ, эһээ, ийэ, аҕа; бииргэ төрөөбүттэр: балыс, аҕас, эдьий, ини-бии, сурус, убай диэн өйдөбүллэри билсэр.
- Уруу - аймах, ийэ ууһа: таай, сангас, эдьий, күтүөт - мин аймахтарым, урууларым диэн билэр, ынырарыгар, кэпсэтиригэр ити тыллары туттар.
- Аймахтаһыы сиэрэ ыалдьытымсах буолуу, хардарыта көмөлөсүһүү үчүгэй быһыы диэн өйдүүр, билэр.
- Чугас дьонун толору аатын, ханна үөрэнэрин үлэлиирин билэр, кэпсиир. Дьонун кытта эйэбэстик сыһыаннаһар, кырдыаҕаһы убаастыыр.
- Доҕор - атас, дьүөгэ диэн өйдөбүлү ылар.
- Киһи майгыта - сигилитэ араас буолар диэн өйдүүр. Элэккэй -эйэбэс, сытыары - сымнаҕас, үтө санаалаах, кингээх, көгөс, хобуоччу, тойомсук, улаатымсык, ордуос майгылаах киһи диэн араарар. Билбэт дьонугар сэрэхтээхтик сыһыаннаһар, тэйэ туттар (ханна да барсыбат, тугуда ылбат, билбэт дьонун дьиэтигэр киллэрбэт уо.д.а.).
- Киһи дьарыга элбэх диэн өйдөбүлү ылар. Тыа хаһаайстыбатын үлэтэ (сүөһү көрүүтэ, оҕоруот аһын үүннэри), булт, промышленность, транспорт, тутуу үлэтэ, уо.д.а. араас идэлэр, дьарыктар бааллар диэн билэр.
- Улахан дьон үлэлээн - хамсаан аһы, таһаһы онгороллор диэн өйдүүр. Ол иһин бэйэтин кыабын иһинэн үлэни хара маннайгыттан кыһаллан, өйүн - санаатын ууран үлэлииргэ кыһанар, дьулуһар.
- Атын омук уратытын арааран өйдүүр, кинилэр үлэлэрин -хамнастарын, сангарар сангаларын, култуураларын билсэр, убаастыы ытыктыы үөрэнэр.

1.2. ОЖО УОПСАСТЫБАҒА СЫЛДЬАРЫН-БОДОРУҒАРЫН САЙЫННАРАР ООНЫУЛАР

Олонхожо үтүө санаа кыайыыта

Оонньоу сайыннара кыаҕа. Бу оонньоу нөнгүө ожо билэр-көрөр баҕатын, тылын-өһүн, дьону-сэргэни кытта бодоруһар, кэпсэтэр кыахтарын сайыннарыа.

Ааптардара: Слепцова Полина Ивановна, Слепцова Энгельсина Валерьевна, Таатта улуһун Чөркөөх сэлиэнньэтин “Аленушка” ожо сайдар киинин иитээччилэрэ.

Сыала: Үөһээ дойду кыргытара орто дойду дьонугар куруук көмөлөһөллөрүн, кинилэр үтүө санаалаахтарын кэпсээһин, билиһиннэри. Үтүө санаалаах киһини дьон барыта сөбүлүүр диэн өйдөтүү. Бэйэ бэйэҕэ көмөлөһөр санааны үөскэтии.

Тэрилэ: Үөһээ дойду кыргыттарын ойуула (куукулалар), мээчик, П.Ойуунускай “Дьулуруйар Ньургун Боотур” кинигэтэ.

Анала: 6-7 саастаах оҕолорго.

Бэсиэдэ барыта: Олонхоттон быһа тардан кэпсээһин.

Үөһээ дойду кыргытара диэн кимнээх эбиттэрий?

Кимиэхэ көмөлөспүттэрэй?

Тоҕо? Хайдах?

Үтүө санаалаах киһи диэн хайдах киһиний?

Үтүө санаа диэн тугуй? Үтүөнү оноруу диэн хайдаһый? Биһиэхэ үтүө санаалаах оҕолор бааллар дуо?

Үтүө санаалаах үтүөнү онорор киһи туһунан өссө ханна истибиккитий, көрбүккүтүй?

Оонньуу хаамыта: оҕолор төгүрүччү тураллар, иитээччи төгүрүк ортотугар. Мээчиги бырабар. Хаппыт оҕо туох үтүөнү онорбутун этэн иһэр.

Сүппүт күлүктэр

Оонньуу сайыннарар кыаба. Бу оонньуу нөнгүө оҕо билэр-көрөр баҕатын, өйүгэр онорор дьайыыларын, айар дьобурун, тылын-өһүн сайыннарыа.

Ааптара: Ильинова Т.Л., Ньурба улуунун Антоновкатаабы А.Г. Габышев аатынан «Биһик» оҕо уһуйаанын методиһа.

Сыала: олонхо тылын-өһүн туттан, дьоруойдары ойуулуурга үөрэтии.

Тэрилэ: хара кумаабыттан кырыллыбыт персонажтар күлүктэрэ.

Анала: 5 үөһэ саастаах оҕолорго.

Оонньуу барыта: Иитээччи оҕолорго кэпсиир: «Абааһы уола Уот Уһутаакы тобус былас суһуохтаах Туналбаннаах ньуурдаах Туйаарыма Куону уора кэлбитигэр орто дойдуга холорук ытылынна, туман будулуйда, күлүгү көрдөрбөт, сили силлэппэт силлиэ буолла. Ол аймалбанна сүппүт күлүктэри биһиги көрүөххэйинг эрэ уонна кимнээх буолалларын быһаарыабынг». Бу кэннэ иитээччи оҕолорго күлүктэри көрдөрөр, кинилэр күлүктэринэн дьоруойдары таайаллар, дьүһүннэрин ойуулууллар. Күлүктэри арыый да уларытан (синньэтэн, сонотон, уһатан, кылгатын, уна-ханас иэбэтэн) кырыыахха сөп.

2. ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР ҮӨРЭХ УОБАЛАҢА

"ОБО БИЛЭР-КӨРӨР ДЬОБУРУН САЙЫННАРЫЫ"

(Познавательное развитие)

Познавательное предполагает развитие интересов детей, любознательности и познавательной мотивации; формирование познавательных действий, становление сознания; развитие воображения и творческой активности; формирование первичных представлений о себе, других людях, объектах окружающего мира, о свойствах и отношениях объектов окружающего мира (форме, цвете, размере, материале, звучании, ритме, темпе, количестве, числе, части и целом, движении и покое, причинах и следствиях и др.), о малой родине и Отечестве, представлений о социокультурных ценностях нашего народа, об отечественных традициях и праздниках, о планете Земля как общем доме людей, об особенностях её природы, многообразии стран и народов мира.

(Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования)

2.1. «ТОСХОЛ» БЫРАГЫРААМАБА ОБО БИЛЭР-КӨРӨР ДЬОБУРУН САЙЫННАРЫЫ

Обо бэйэтин, ахсаан, экономика, айылба туһунан билиинтэ

- Обо "мин киһибин" диэн өйдүүр, билинэр. Аатын, араспаанньатын, сааһын билэр, сатаан этэр. Төбөтүн /баттабын, сүүһүн, хааһын, харабын, муннун, айабын, тылын, тиһин, кулгаабын/, мэйиитин, этин чааһын /атабын, илиитин, көхсүн, иһин, моонньун/ билэр, ааттыыр. Мэйиибинэн толкуйдуубун, кулгаахпынан истэбин, харахпынан көрөбүн, муннубунан сыты билэбин, илиибинэн тутатын-хабабын, атахпынан хаамабын-сүүрэбин, тылбынан саңарабын, ас амтанын билэбин, тииспинэн ыстыбын диэн быһаарар.

- Киһи хааннаах диэн билэр. Хаан тымырдарынан сүүрэр, хааны сүрэх хачайдыыр, хааны быар ыраастыыр, хаана суох киһи тыыннаах сылдыбат диэн өйдүүр.

- Тыынар органнар: мурун, хабарба, тыга диэн билсэр. Сөптүк тыынарга анал эрчиллиилэринэн үөрэнэр.

- Киһи тириилээх, былчыннаах, дьардамалаах диэн билэр. Тирии, итиини-тымныыны билэр. Тириини киһи суунан-тараанан чэнчистик тутар. Унгуохтаах буолан киһи турар, хамсыыр. Былчын киһини хамсатар, күүстээх онгорор. Былчынмын сайыннардахпына күүстээх, тулуурдаах, хоһуун-хоодуот киһи буолуом диэн билэр.

- Сүрүн унгуохтары билэр, суолтатын өйдүүр: төбө, ойоҕос, сис тоноҕоһо, окумал, хары, буут, сото, уллунах унгуоҕа /төбө унгуоҕа - мэйиини, сис-ньиэрбэни, ойоҕос-ис органнары харыстыыр/.

Математика

КЫРА, ОРТО БӨЛӨХ

Математика төрүттэрин билэр, ахсаан ааҕар, суоттуур үөрүйэҕэ.

Математика судургу өйдөбүллэрин (өң, быһыы, кэрин, хайысха, ахсаан, чыыһыла, сыыппара), билсэр, математическай сатабылга (араарар, холбуур, тэнниир, үөскэтэр, наардыыр, бөлөхтүүр, ахсаан ааҕар) эрчиллэр, үөрэнэр, сенсорнай төрүттэрин (истэр, көрөр, сытырбыыр, бигиир, быһаарар, холуур) сайыннарар, тулалыыр эйгэҕэ айылбаҕа сөптөөх сыһыаны олохтуур.

Өң

Сүрүн өңнөрү (манган, хара, кыһыл, күөх) уонна өң эгэлгэтин (чабылхай кыһыл, хараҥа кыһыл, чээлэй күөх, от күөҕэ, халлаан күөҕэ) билэр, араарар, наардыыр, бөлөхтүүр.

Өң эгэлгэтин айылба көстүүтүгэр булар, быһаарар, уруһуйдуур, уустаан - ураннаан кэпсиир, хоһуйар.

Быһыы (форма)

"Төгүрүк", "ньолбоҕор", "муннуктаах", "үс муннуктаах", "түөрт муннуктаах" быһыылары көрөн, бигээн, эттик, предмет быһыытын быһаарар наардыыр, бөлөхтүүр. Төгүрүк быһыылаах предмет төкүнүйэр, муннуктаах төкүнүйбэт диэн арааран өйдүүр. Геометрическай фигуралары (төгүрүк, үс муннук, түөрт муннук, квадрат) билсэр, араарар.

Сурааһын, кэрчик арааһын таба туттан предмет, геометрическай фигура өрүттэрин (үс муннук, квадрат) тэнниир. Түөрт муннук, элбэх муннук, ньолбуһах (овал), долгун курдук уонна тоһуттаҕас сурааһын туһунан билэр, тэнниир, наардыыр, бөлөхтүүр.

Кэрин

"Кыра", "улахан", "уһун", "кылгас", "үрдүк", "намыһах", "кэтит", "синньигэс" кэрингэри билсэр. Эттиктэри, предметтэри тэнгээн, холоон кэрингэрин быһаарар, наардыыр, бөлөхтүүр, кэрчик, сурааһын көрүнгэрин билсэр, араарар.

Предмет, эттик арааһын холоон, мээрэйдээн, тэнгээн сыысхала суох быһаарар, наардыыр. "Ыарахан", "чэпчэки" кэрингэри билсэр, билгэлиир, араарар. Ыһааһын мээрэин (киилэ-килограмм), уста кээмэйин (сантиметр) билсэр.

Кэм

Суукка кэмин (сарсыарда, күнүс, киэһэ, түүн) ситимин билэр, быһаарар.

"Бэбэһээ", "бүгүн", "сарсын", "хойут", "сотору" өйдөбүллэри билсэр.

Хайысха

"Манна", "итиннэ", "үөһээ", "аллараа", "инники", "кэнники", "чугас", "ыраах", "уһа", "хангас" хайысхалары билсэр. Хайысханы бэйэтигэр сыһыаран (уһа, хангас илиим, уһа, хангас атаһым, иннибэр, кэннибэр) быһаарар, туһааннаах хайысханан сөпкө хамсанар. Хаһастан уһа диэн өйдөбүлү билэр, тутуһар.

Икки тэн бөлөх, предмет өнгүттэн (дьүһүнүттэн) быһыытыттан (форматыттан), кэрингиттэн, хайысхатыттан (хайа диэки турарыттан, сытарыттан) тутулуга суох мэлдьи тэн буолар, аһсаана уларыһбат диэн сүрүн өйдөбүлү ылар.

"Икки ардыгар", "сэргэстэһэ", "аттыгар" өйдөбүллэри билсэр. Бэйэтигэр сыһыаран эттик, предмет хайысхатын, таба ыйар.

"Ыраах", "чугас", "үөһэ", "аллара" хайысхалары уруһуйгар сыысхала суох дьүөрэлиир. Предмети, эттиги араас хайысханан (инниттэн, кэнниттэн, үөһэттэн, аллараттан) ааһары сатыыр. "Илин", "арһаа", "хоту", "соһуруу" хайысхалары билсэр.

Аһсаан

"Биир аһсаан", "элбэх аһсаан", "эбии", "көһүрэтии" туһунан бастакы өйдөбүлү ылар. "Биир", "элбэх", "элбээтэ", "аһыйаата", "тэн", "соччо" диэн өйдөбүллэри билсэр, суоттуур.

Биэскэ диэри (1,2,3,4,5) өрө - таһнары ааһар. Өрө аахтаһа аһсаан эбиллэр, таһнары аахтаһа аччыыр, көһүрүүр диэн өйдөбүлү ылар. Бүтэһик чыһыһаа предмети, бөлөһү түмүктүүрүн (барыта үс чааскы буолла) билэр.

Натуральнай эрээт туһунан өйдөбүлү билсэр. Чыһыһалар утуу-субуу бииринэн эбиллэн натуральнай эрээти үөскэтэллэр, биирдии чыһыһаа чопчу миэстэлээх диэн билэр. Эрээккэ чыһыһаа миэстэтин быһааран кэрискэ аһсаанна үөрэнэр. Өрө ааһыһаа инники турар чыһыһаа кэннигэр турардааһар кыра буоларын билэр.

Бөлөхтөөн туһааннаах чыһыһаа сөп түбэһэр предмети ааһан араарар. Икки бөлөһү бииринэн эбэн, көһүрэтэн тэнниир (суоттуур).

Сыппара, чыһыһаа туһунан өйдөбүлү ылар. Сыппара чыһыһаны көрдөрөр бэлиэ, ол иһин сыппара чыһыһаа тэн, аһсааннаах диэн билэр.

УЛАХАН, БЭЛЭМНЭНИИ БӨЛӨХ

Математика төрүттэрин билэр, аһсаан ааһар, суоттуур таһыма үрдүүр. Толкуйдуур дьөһура, сатабыла, үөрүйэһэ кэһиир, дириһиир, чочулар, чопчулар. Сенсорнай эталоннара, логическай толкуйа лаппа сайдар. Билиитин-көрүүтүн тус олоһор, бэйэтигэр, дьонго, айылһаа сыһыаран сөпкө туһанар.

Ахсаан

"Хас буолла?", "хаһыс турарый?", "хасыһый?", өйдөбүллэри билсэр, суоттуур. "Тоҕо?", "өскө", "эбэтэр", "баҕар", "аны" диэн тылларга ахсаан ааты таба туттан эппиэттиир. Эбии (+), көбүрэтии (-), буолар (=), элбэх

Уонна диэри (1,2,3,4,5,6,7,8,9,10) чыыһыла натуральной эрээтин сыысхала суох өрө-таннары ааҕар. Сэргэстэһэ турар чыыһыла сыһыанын (3,4,4,3), сибээһин (3 (үс) 4-тэн (түөрттэн) 1-тэн (бииринэн) кыра; 4 (түөрт) 3-тэн (үстэн) 1-нэн (бииринэн улахан) өйдүүр, быһаарар. Бүтүн бөлөбү (чыыһыланы) 8-тыы, 9-туу, 10-нуу ахсааннаах бөлөххө араарар, хомуйар. Бүтүн бэйэтин чааһыттан улахан, оттон чаас бүтүнтэн кыра буоларын өйдүүр.

Чыыһыла састаабын 5 (биэс) чыыһыла 1,1,1,1, (түөрт бииртэн) уонна өссө 1-тэн (бииртэн) турар диэн өйдүүр. Бөлөбү биирдиилээн састаапка (барыта 5 сибэкки: 1 - алтан төбө, 1 - тангара кийиитэ, 1 - сардаана, 1 - ньургунун, 1 - чуораанчык) диэн араарар.

Хайа баҕарар чыыһыла соччо биирдээхтэн турар. Биир улахан чыыһыла икки кыраҕа арахсар, икки кыраттан биир улахан чыыһыла үөскүүр диэн бигэтик өйдүүр.

Задача туһунан өйдөбүл ылар. Усулуобуйа толкуйдуур, ыйытыты туруорар, арифметическай дьайыыларынан (эбии, көбүрэтии) 10 (уон) чыыһыла иһинэн суоттуур.

Кэм

Кэм, бириэмэ, суукка, күн-дьыл ситимин (күн тахсыыта, күн ортото, киэһэриитэ, күн кириитэ, күн илинтэн тахсар, арҕаанан киирэр, собурууттан сылаас тыал, хотуттан тымныы тыал үрэр). Чаһыны, нэдиэлэ хонугун, ыйдар ааттарын билэр, чуолкайдык быһаарар.

Оонньоулар

Логическай оонньоулары (хаамыска, хабылык, тыксаан, уксаан, дуобат, домино, саахымат, "Соно") билэр, сатаан оонньоур.

Экономика

Экономика төрүттэрин туһунан бастакы өйдөбүлү ылар. Хамнас, харчы, ыал уопсай үбэ - харчыта (бюджета) диэн өйдөбүллэри билсэр.

Харчы диэн хамнас, хамнаһы үлэлээн ылаһын диэн өйдүүр. Ылалга ийэ, аҕа, эдьий, убаай ыйдааһы хамнастара барыта холбоһон ыал (дьиэ кэргэн) ыйдааһы бюджета (уопсай үбэ-харчыта) буолар диэн арааран өйдүүр.

Бэйэ хаһаайыстыбатын суолтатын билсэр, өйдүүр. Обуруоттаах, ынахтаах, сылгылаах, кууруссалаах ыаллар, обуруот аһын, эти - үүтү, сүөгэйи, суораты, сымыыты атыыласпаттар. Ол иһин харчылара экономияланар диэн өйдөбүлү ылар. Ордубут бородууксуйаларын ырыынакка, дьарбанкаҕа атыылааннар дохуот (эбии үп-харчы) киллэринэллэр диэн билэр.

Айылҕа

Саха сирэ уһун, тымныы кыһыннаах, кылгас, куйаас, үрүгү түүннээх, кирибэт күннээх сайыннаах, ирбэт тон буордаах, үрдүк сымара таас хайалардаах, элбэх улахан өрүстэрдээх, үрэхтэрдээх, күөллэрдээх, киэн, нэлэмэн хочолордоох, алаастардаах, араас күндү сиртэн хостонор баайдаах, күндү түүлээхтээх, тыйыс айылҕалаах, киэн сири тайаан сытар хоту дойдуга диэн сүрүн өйдөбүлү ылар.

Төрөөбүт дойдутун айылҕатын, сири-уотун, үүнээйитин, үөнүн-көйүүрүн, отун - маһын, көтөрүн-сүүрүн, кыылын-сүөлүн, балыгын, кунун-хаһын, сиртэн хостонор баайын билсэр.

Тыынар тыыннаах, хамсыыр-харамай уонна киһи - айылҕа оҕолоро буолаллар, онон

айылжаны кытта быстыспат сибээстээхтэр, кини дьайыытыттан тутулуктаахтар, ол иһин айылжаны харыстыыбыт, көрөбүт - харайбыт, бүөбэйдиибит, таптыыбыт, киниэхэ сүгүрүүэбит диэн бигэтик өйдүүр. Айылжаҕа сыһыан сокуонун быраабылатын, сиэрин - туомун билэр, тутуһар.

Дьыл кэминэн айылжа көстүүтэ, дьон-сэргэ олоҕо-дьаһаҕа уларыыыларын билсэр, өйдүүр.

Дьыл кэмэ

Күһүн, кыһын, саас, сайын диэн арааран билэр. Дьыл кэминэн айылжа (күн, халлаан, салгын, суукка кэмэ, сир, уу, буор, от-мас, үүнээйи, үөн-көйүүр, көтөр-сүүрэр, кыыл-сүөл) уларыыытын, дьон-сэргэ олоҕун - дьаһаҕын, үлэтин-хамнаһын, оҕо-аймах дьарыгын уратытын кытта сибээстиир.

Күһүн

Күһүн айылжа араас өгүнэн оонньуур, күннээх, самыырдаах тыаллаах диэн өйдөбүлү ылар. Күн уота мөлтүүр, халлаан тымныйар, тыалыар, хаһын түһэр, былыттаах, ардахтаах, сиппэрэн күннэр үксүүлэр диэн билэр. Күн кылгыыр, түүн уһуур, харангарар, сир сыыһа мууһуар, буор лөглөрүтэ тонгор диэн өйдүүр. От-мас хагдарыйар: хатын сэбирдэҕэ саһарар, түһэр, мутукча саһаран көмнөх буолан тохтор, талах, сэппэрээк, хонуу араҕас, кыһыл, саһархай өгнөнөллөр, хатан, сыыһа үлүйэн симэлийэр. Ол иһин үөн-көйүүр аҕыйыыр, сыыһа сүтэр, көтөрдөр итии дойдуга көтөллөр, кыыл кыстыкка бэлэмнэнэр, уйа туттар, аһылык хаһаанар, уһун түүлэнэр хороонго, уйаҕа саһар диэн быһаарар.

Дьон түбүгэ үксүүр. Обуруот аһын хомуйаллар, оттоон бүтэллэр, сир аһын хомуйаллар, хаһааналлар, күһүнгү булт (кустааһын, куобах күрүҕэ, муус аннынан мунҕа) саҕаланар, дьиэни-уоту, хотону кыстыкка бэлэмнииллэр. Тымныы түһүүтэ дьиэ сүөһүтүн, көтөрүн хотонго киллэрэллэр, идэһэ өлөрөллөр, кыһынҕы астарын - тагастарын бэрийэллэр, детсад, оскуола аһыллар, онон кыралар детсадка, оттон улахан оҕолор оскуолаҕа үөрэнэ бараллар диэн өйдүүр, билэр, быһаарар.

Кыһын

Кыһын туманнаах, тымныы, хараҕа, дьыл кэммиттэн саамай уһуннара диэн өйдөбүлү ылар.

Күн уота өссө мөлтүүр, сылыппат, уксүгэр тыкпат, кырыа халлаан харангарар, олус тымныйар, туман түһэр, күүстээх чысхаан тыал, буурҕа түһэр, тыал хайысхата араастаан уларыар, күн өссө кылгыыр, түүн уһуур, хойуут сырдыыр, эрдэ харангарар. От-мас халын хаарынан, үрэх, өрүс, күөл мууһунан бүрүллэллэр, сир-дойду иһийэр. Ол иһин үөн-көйүүр өлөр-сүтэр, кыстыыр көтөр киһи олорор сиригэр чугаһыыр, эһэ арҕаҕар утуйар, бөрө ас көрдүүр түбүккэ түһэр, атын кыыл хороонго киирэр диэн өйдүүр, быһаарар.

Киһи олоҕун-дьаһаҕын булунар, оттук маһын дьаһайар, сүөһүтүн харайар, тустаах үлэтинэн дьарыгырар (булчут бултуур, балыксыт балыктыыр, ыанньыксыт ынаҕын, табаһыт табатын көрөр, учуутал оҕолорун үөрэтэр уо.д.а.), оҕо-аймах детсадка, оскуолаҕа сылдыар, бөһүөлэксэ дьон элбиир, кулуупка, детсадка, оскуолаҕа бырааһынньыктарга, күрэхтэһиилэргэ, сынньалан киэһэлэргэ сылдыаллар диэн өйдүүр, билэр, быһаарар.

Саас

Саас айылжа уһуктар, сылыһар, сир ирэр, хаар уулар, кус-хаас кэлэр диэн билэр.

Күн чабылыччы тыгар, ититэр, халлаан сырдыыр, сылыһар, хаар уулар, чалбах тахсар, сир ирэр, күөл, үрэх мууһа алдыанар, устар, барар, уунан туолар, сыккыстар сүүрэллэр, от-мас

тыллар, хонуу, мутукча көбөрөр, ньургуһун тахсар, сир - дойду сэргэхсийэр. Ол иһин үөн-көйүүр тиллэр, сибэкки тыллар, чыычаах ыллыыр, уйа туттар, сымыыт баттыыр, көтөр кынаттаах итии дойдуттан төннөр, кыыл - сүөл уйатыттан - хороонуттан тахсар диэн билэр, быһаарар.

Дьон-сэргэ олоһор сааскы үлэ - хамнас саҕаланар (сир хорутуута, ыһыы үлэтэ, обуруот аһын олордуута, ыраастаныы - хомунуу), дьэ сүөһүтэ төрүүр-уһуур, оҕо-аймах ойуурга, хонууга, сыһыыга күүлэйдиир, араас походтарга, экскурсияларга сылдыбаллар диэн өйдүүр, билэр.

Сайын

Сайын айылҕа тиллэр, чэчириир диэн өйдөбүлү ылар.

Күн күүскэ тыгар, халлаан сандаарар, куйаас буолар, сиккиэр тыал түһэр, ардыгар этин этэр, чаҕылхан чаҕылыһар, ардахтыыр, кустук тахсар, күн уһуур, түүн сырдыыр (үрүг түүн), кылгыыр, күөл, үрэх, үрүйэ уута сылыһар, алаас хонуу, сыһыы көбөрөр, от - мас силигилиир, бурдук буһар, сир аһа ситэр, сир-дойду чэлгийэр. Ол иһин үөн-көйүүр элбиир, көтөр-сүүрэр, кыыл-сүөл төрүүр-уһуур, үксүүр, балык ыыр, күөрэгэй ыллыыр, кэбэ этэр диэн өйдүүр, быһаарар.

Дьон-сэргэ сайылыкка көһөр, от үлэтэ (алаас, хочо маһын-сыһын ыраастааһын, от охсуута, мунһуута, кэбиһиитэ, күрүө тутуута), сир астааһына (хаптаҕас, дьэдьэн, сугун, тэллэй, моонньоҕон, уулаах отон уо.д.а.) саҕаланар, оҕо - аймах сайынгы сынньаланга барар, дьэбэ-уокка көмөлөһөр, улахан өттө окко сылдыар, араас лааһырдарга бараллар, ыһыах буолар диэн өйдүүр, билэр, быһаарар.

Айылҕа көстүүлэрин, уларыйытын, дьон-сэргэ үлэтин - олоһун, оҕо аймах дьарыгын туһунан дьыл кэминэн аттаран ситимнээхтик кэпсиир, ырыа ылыыр, хоһоон этэр, бэйэтин санаатын, сыһыанын ойуулаан-мандардаан биллэрэр.

Сир дойду

Алаас сир, тыалаах сир, өрүс сирэ, хайалаах сир, туундара тустарынан сүрүн өйдөбүлү ылар. Сир-дойду үүнээйитин, отун-маһын, көтөрүн-сүүрэрин, кыылын-сүөлүн билсэр. Тас көрүгүн, өгүн түүтүн, быһыытын таһаатын, хамсаныытын, сангатын, суолун - иһин, аһылыгын билэр, араарар, бөлөхтүүр, тылынан быһаарар.

Алаас сир

Алаас, хонуу, налыы, кырдал, ходуһа, мэччирэнг сирин тустарынан сүрүн өйдөбүлү ылар, уратыларын билэр, быһаарар.

Алааска, хонууга, ходуһаҕа араас сибэккилэр, оттор араастара үүнэллэрин билэр. Бэйэтин түөлбэтин сирин-уотун сибэккилэрин, сүрүн отторун ааттарынан билэр (алтан төбө, ньургуһун, сардаана, сир симэбэ, тангара кийиитэ, чуораанчык, баҕа батаһа, уо.д.а.).

Алааска, хонууга-сыһыыга үрүмэччи, үөн-көйүүр арааһа үөскүүр диэн өйдүүр. Тугунан аһылыктанарын арааран билэр.

Лыях, тоноҕосчут, хомурдуос, баҕа, кымырдаҕас, аһыҥа, тигээйи, ообуй обус, ыңгырыа, чиэрбэ, чохудиэн билэр, ааттыыр.

Үөн-көйүүр олорор - үөскүүр сирин билсэр. Кымырдаҕастар биир оргулга олороллор, ыңгырыалар эмиэ биир уйалаахтар диэн араарар. Лыях хайдах сайдарын билсэр (сымыыт, түүлээх үөн, куколка, лыях). Лыях, тоноҕосчут сарсыарда күнүс көтөр, кии хомордуоһа кизһэ

түүн сылдьар диэн билэр.

Үөн - көйүүр айылбажа хайдах олорорун, туох ураты бэлиэлээбин туһунан остуоруйа, кэпсээн истэр, ырыа ыллыыр, уруһуйдуур, таабырын таайар, үтүктэн хамсанар. Араас өгнөөх, көрүгнээх айылба эттигин, кыраасканан, туойунан үтүктэн онгорорго холонор. Оонньоутугар, атын да дьарыкка үөн-көйүүр туһунан билиитин туһанар.

Алааска сизэрдээхтик сылдьар. Өбүгэ сизэрин-туомун утумнуур. Остуоруйа, олонхо этиитинэн алаас сир аарыма хатыгар Аан Алахчын олорор. Кини оту өлгөмтүк үүннэрэр, сүөһүнү төлөһүтэр, уйгуну олохтуур. Ол иһин киниэхэ салама ыйыыллар, алгыс этэллэр, сүгүрүйэллэр диэн билэр. От - мас иччилэрэ Эрэкэ-Дьэрэкэ оҕолор киртэн-хахтан сиргэнэллэр. Ол иһин ойуурга, хонууга, алааска кири-хабы, бөбү-сабы муспаппын, мэлдьи хомуйабын, ыраасты сылдьабын. Оччобуна айылба үөрэр, айгыр-силик буолар диэн өйдүүр.

Ойуур, тыа, тайба

Ойуур, тыа, тайба тустарынан сүрүн өйдөбүлү ылар. Киһи олорор сирин тула чугас үүнэр, чараас мастаах сир - ойуур, бөдөн мастардаах халыг ойуур - тыа, ыраабынан, киһи - сүөһү олохсуйбатах сиринэн тайаан үүнэр халыг тыа-тайба дэнэр диэн араарар.

Ойуурга, тыаба сэппэрээк, талах, мас арааһа үүнэр диэн өйдүүр. Сүрүн-сүрүннэрин ааттарынан билэр. Дөлүһөн, хаптабас, сугун, моонньоҕон, малина, рябина - отонноох сэппэрээктэр; кыһыл талах, үөт (үрүгү үөт, хара үөт) - талахтар; хатыг, харыйа, тиит, бэс, тэтинг-мастар диэн бөлөхтүүр.

От - мас умнаһа, лабаата, сэбирдэбэ диэн арааран билэр, ааттыыр, көрдөрөр. Мас силистээх, силиһинэн аһаан үүнэр, силигириир диэн өйдөбүлү ылар. Үүнээйигэ уу, күн, салгын туһатын, сырдык наадатын билэр, өйдүүр, быһаарар, кэпсиир. Сииктээх, кураанах сиргэ от-мас араастаан үүнэрин билэр. Мас умнаһын хатыылаах - ньалбаархай диэн бигээн араарар. Ойуурга сылдьан хайысханы (арбаа, илин, хоту, собуруу, уҥа, хангас), кэринги (улахан - кыра, үрдүк - намыһах, суон - синньигэс, уһун - кылгас), суукка кэмин (күн ортото, киэһэрэн эрэр, киэһэрбит) араара, быһаара үөрэнэр. От-мас уларыыытын кэтээн көрөн дьыл кэмин билгэли, араара, быһаара үөрэнэр. Туораах, сэбирдэх, хатырык, мутук, лабаа арааһын хомуйан айар-тутар.

Ойуурга, тыаба отон, тэллэй арааһа үүнэрин билэр. Бэйэтин түөлбэтин ойууругар, тыатыгар үүнэр отону ааттарынан билэр (уулаах отон, уңуохтаах отоно, дьэдьэн, киис тингилэбэ, биз эмиийэ, уо.д.а.), уктарын араарар, ситэр-буһар, хомуйулар кэмин туһунан өйдөбүлү ылар. Тэллэйи сиэнэр, дьааттаах (сиэммэт) диэн бөлөхтүүр, сүрүн - сүрүннэрин көрөн аатталыыр. Ханнык ойуурга ханнык тэллэй үүнэрин билэр. Хаһан, хайдах хомуйулуохтаабын өйдүүр, быһаарар.

Ойуурга, тыаба чыычаах, мас көтөрүн арааһа элбэх диэн өйдүүр. Тулук, харангаччы, сылгы чыычааба, талах чыычааба, кукаакы, ымыы, барабыай, күөрэгэй диэн билэр. Сангаларын, түүлэрин - өгнөрүн билсэр. Кыстыыр, кыстаабат, саас эрдэтээни чыычаахтар диэн араарар, бөлөхтүүр.

Чыычаах сымыытын алдьатар, уйатын ыһар сатамматын өйдүүр, чыычаахтары аһатар, аһына, таптыы үөрэнэр.

Айылба иэйэхситтээх, иэйэхсит ийдэбинэ от-мас үүнэр, көтөр-сүүрэр үксүүр, уйгу олохсуйар, ол иһин мин айылба иэйэхситин хомоппоппун, үргүппэппин диэн билэр.

Айылбаба сылдьан хаһытаабаппын-ыһытаабаппын, куһаҕаны санаабаппын, оту-маһы алдыаппын диэн өйдүүр.

Мас көтөрдөрүн (хара улар, куртуйах, бочугурас, тонсобой, кукаакы, мэкчиргэ, хаххан, модьугу, суор, тураах, элиэ) билэр. Сангатын, түүтүн -өнгүн, туһатын, буортутун араарар, быһаарар. Кыстыыр, кыстаабат, сиэмэх көтөрдөр диэн бөлөхтүүр. Уйа туттар, сымыыт баттыыр, оҕо таһаарар, ону көрөр-харайар, үөрэтэр диэн билэр.

Ойуурга, тыаҕа, тайҕаҕа кыыл - сүөл арааһа (куобах, эһэ, бөрө, саһыл, кырса, киис, кырынас, тайах) үөскүүр диэн өйдөбүлү ылар.

Сиэмэх кыыл, кэбийээччи диэн бөлөхтүүр. Сиэмэх кыыл тиһин-сынгаабын оноруута, тас дьүһүнэ саһа сытан саба түһэргэ дьүөрэлээбин, кэбийээччи кыыл тиһин-уонун оноруута, этэ-сиинэ аһырга, өстөөхтөн куотарга анаммытын арааран өйдүүр.

Дьыл кэмминэн кыыл тас көрүнгэ уларыарын, түүлүүрүн билсэр (кыһын хойуу көп түүлэнэр, саас түүтэ чарааһыыр). Кыыл кыһыны хайдах туоруурун, кыстыкка бэлэмнэнэрин, аһылык хаһаанарын билэр.

Араас кыыл суолун билэ үөрэнэр. Хайдах көмүскэнэрин билсир. Хороон, уйа, арҕах диэн тылы араарар. Тыа кыылын дьэ сүөһүттэн араарар, туохха олобуран наардаабытын быһаарар. Кыыл туһунан кэпсээн айарга холонон. Уруһуйугар кыыл тас көрүнгүн, дьүһүнүн, туох уратылаабын бэлиэтиир, хамсанытын таба биэрэ сатыыр, кыыл туһунан араас ис хоһоонноох ойуу уруһуйдуур, сыбаан-аттаран, айылҕа матырыаалыттан онорор. Иэйиитин ыллаан-туойан, ойуулаан - дьүһүннээн, хамсанан-имсэнэн дьонго тиэрдэр.

Тыаҕа сылдьан өбүгэ сиэрин-туомун тутуһар. Өбүгэ этиитинэн ойуур иччитэ - Байанай. Кини олус өһүргэс, тыаһы - ууһу сөбүлээбэт, кыһырдаҕына булду үргүтэр, отону, тэллэйи буларбат. Ол иһин Байанайы ытыктыыр наада, отону-дьэдьэни кыраны да буллаххына үөрэр, мыыммат куолу. Оччобуна Байанай миигин сөбүлүө, миэхэ көмөлөһүө диэн билэр.

Өрүс, үрэх, күөл

Өрүс, үрэх, күөл көлүччэ, тыымпы диэн өйдөбүллэри билсэр. Түөлбэтин, республикатын улахан өрүстэрин, үрэхтэрин, күөллэрин ааттарын билэр. Ууга балык арааһа үөскүүр, кус-хаас түһэр диэн билэр.

Балыгы сиэмэх балык, өрүс, күөл балыга, улахан, кыра балык диэн бөлөхтүүр, ааттарын билэр.

Уу көтөрүн, кус, хаас, анды биһэ диэн бөлөхтүүр, сүрүн-сүрүннэрин ааттарынан билэр.

Балык уонна уу көтөрө тас тутулун, дьүһүнүн (өнгүн-түүтүн), быһыытын - таһаатын, сангатын, хамсанытын, тугунан аһылыктанарын билсэр, уратытын быһаарар. Аһыыр, көмүскэнэр ньыматын, олохсуйар эйгэтин балык уонна көтөр тас тутулун, дьүһүнүн кытта ситимниир (балык тас көрүнгэ ууга устарыгар табыгастаах: улахан төбөлөөх, мултугур быһыылаах, лапчааннара, кутуруга устарыгар көмөлөһөр, көхсө харанга, өрөҕөтө сырдык; ол өстөөхтөн көмүскэнэригэр табыгастаах; кус атабын икки арда сарыылаах, ол устарыгар көмөлөөх).

Балык, уу көтөрүн олобунан суукка чааһын, күн-дьыл уларыытын, дьыл кэммин билгэлиир, быһаарар. Балыктыыр, кустуур кэми, болдьоҕу, быраабыланы, тэрили, сиэри-туому билсэр. Булчут куһу сымыыт баттыыр кэмигэр өлөрбөт, ол иһин булт саас көтөр кэлиитин кытта уонна күһүн барар кэмигэр эрэ көнгүллэнэр, балык тымныыга бытаарар, сылаас күн искэбин ыыр.

Балык, кус-хаас дьонго туһатын билэр. Балык, көтөр туһунан ырыаны, хоһоону, таабырыны билэр, айан кэпсиир, уруһуйдуур.

Дьиз үүнээйитэ

Дьизэҕэ үүнэр сибэккилэр, оҕуруот аһын арааһын билсэр. Көрүү-харайыы ньыматын, үүнэр сайдар усуллубуйатын, ситимин, тэтимин, киһи олоҕор суолтатын, туһатын өйдүүр, билэр, быһаарар.

Үүнээйи чаастарын (умнас, лабаа, силис, сибэкки) араарар. Быһытынан, өгүнэн, умнаһынан ханнык сибэкки эбэтэр оҕуруот аһа буоларын билэр, бөлөхтүүр.

Үүнээйи сэбирдэбинэн тыынарын, силиһинэн аһыырын, ууга наадыһыта арааһын билсэр. Халын эттээх сэбирдэхтээх үүнээйилэр кыра ууга наадыһалларын арааран өйдүүр.

Сибэккини умнаһын силис тартаран, хортуоскатынан эбэтэр сиэмэнэн, оттон оҕуруот аһын арасааданан үүннэриини араарар.

Сибэккини, оҕуруот аһын үүннэриини, көрүүнү - харайыыны кэтээн көрөр, көмөлөһө сылдьан араас кээмэй, кэринг, ахсаан, өг-дьүһүн, күн -дьыл туругун туһунан өйдөбүлү ылар (уһун-кылгас умнас, кыра-улахан сэбирдэх, элбэх - аҕыйах оҕурсу, итии - тымныы, былыттаах, ардахтаах күн, ичигэс, хаһыгнаах түүн уо.д.а.). Көрбүтүн - истибитин сиһилии ситимнээн кэпсиир, ырыанан, хоһоонунан хоһуйар, ойуулаан - мандардаан көрдөрөр.

Дьиз сүөһүтэ, кыыла, көтөрө.

Дьиз кыыла, дьиз көтөрө, дьиз сүөһүтэ диэн өйдөбүлү ылар. Куоска, ыт, куруолук, сибиинньэ - дьиз кыыллара, куурусса (бөтүүк, чоппууска), кус, хаас - дьиз көтөрдөрө, ынах, сылгы, таба, коза - дьиз сүөһүлэрэ диэн араарар. Ынах сүөһүнү - оҕус, ынах ньирэй, сылгы сүөһүнү - биз, атыыр, кулунчук, таба сүөһүнү - кыыл таба, дьиз табата, тугут диэн араарар.

Дьиз кыылын, көтөрүн, сүөһүтүн тас тутулун, дьүһүнүн (өгүн-түүтүн) сангатын, хамсанытын, суолун-иһин, тугу сиирин билэр, уратыларын быһаарар. Аһыыр, көмүскэнэр ньыматын, олохсуйар эйгэтин кыыл, көтөр, сүөһү тас тутулун, дьүһүнүн кытта ситимниир. Уһуур -тэнийэр ньыматын, улаатар - сайдар хаамытын билсэр. Дьонго туһатын өйдүүр, быһаарар. Дьиз сүөһүтүн көрүү - харайыы туһунан өйдөбүлүн, күн -дьыл уларыһытын уонна дьыл кэмин кытта сибээстиир. Ардахха, тыалга-кууска, күһүн, кыһын, саас, сайын ханнык сүөһү хайдах көрүллүөхтээбин, туохха наадыһарын билэр, араарар, быһаарар (кыһын ынах сүөһү, куурусса, сибиинньэ, куруолук хотонго киирэллэр, сылгы сүөһү, таба таһырдыа кыстыыллар уо.д.а.).

Сүөһүнү көрүүнү - харайыыны кэтээн көрө сылдьан, улахан киһи көмөтүнэн, араас кээмэй, кэринг өйдөбүлүн кытта билсэр (ынах табатааҕар улахан, куоска ыттааҕар кыра, ынах кутуруга, сибиинньэ кутуругуттан уһун). Биир, элбэх, тэн ахсааны таба тутта үөрэнэр (биир аттаахпыт, элбэх кууруссалаахпыт). Дьиз сүөһүтүн көрсөр, аһатарга, уулатарга көмөлөһөр.

Дьиз сүөһүтүн туһунан хоһоону, кэпсээни, остуоруйаны билэр, айан кэпсиир, оруолунан оонньуур, уруһуйдуур.

Халлаан куйаара

Космос, планета, сулустар тустарынан бастакы өйдөбүлү ылар. Космос уйаара-кэйээрэ биллибэт киэнг, учуонайдар спутнигы, ракетаны, космонавтары ытан чинчийэллэр диэн билэр. Сир, күн, ый, планеталар диэн араарар. Сир күнү, ый сири тула эргийэриттэн дьыл уонна суукка кэмин ситимэ тутулуктаах диэн өйдүүр. Чолбон, халлаан быһа сулустар диэн араарар.

2.2. ОҢО БИЛЭР-КӨРӨР ДЬОБУРУН САЙЫННАРАР ООНЫУЛАР

(Игры на познавательное развитие)

Саха иһитэ

Оонньуу сайыннараар кыаҕа: Бу оонньуу 2-4 саастаах оҕолор саха иһитин арааһын кытта билсигэллэригэр улахан көмө буолуо. Оонньуу оҕо толкуйун, өйүгэр онгорор дьайыыларын (сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булар, уобарастаан толкуйдуур) сайыннараар кыахтаах. Ону тэнэ бөлөбүнэн, пааранан үлэбэ тутуннахха, бэйэ-бэйэлэрин кытта бодоруһарга үөрэнэллэр.

Ааптара: Александрова Н.П., Саха Өрөспүүбүлүкэтин Национальнай оскуолаларын чинчийэр институт научнай сотруднига.

Анала: 2-4 саастаах оҕолорго.

Быһаарыыта: Икки ангы арахсыбыт хартыыналарга саха иһитин арааһа уруһуйданар: кытыһа, чороон, ыаҕайа. Хас биирдии иһиттус туспа оһуордаах, халыг хортуонунан, туоһунан эбэтэр чараас маһынан оһоһулуон сөп.

Саха ынаҕа

Оонньуу сайыннараар кыаҕа. Бу оонньуу 2-4 саастаах оҕолор туос ынах диэн саха норуотун төрүт оонньуурун кытта билсигэллэригэр улахан көмө буолуо. Оонньуур оҕо толкуйун таһымын, сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булар, уобарастаан толкуйдуур кыаҕын сайыннараар. «Саха ынахтара» оонньууру бөлөбүнэн, пааранан үлэбэ тутуннахха, бэйэ-бэйэлэрин кытта бодоруһар сатабылларын сайыннарыа.

Ааптара: Александрова Н.П., Саха Өрөспүүбүлүкэтин Национальнай оскуолаларын чинчийэр институт научнай сотруднига.

Анала: 2-4 саастаах оҕолорго.

Быһаарыыта: Икки ангы арахсыбыт хартыыналарга саха норуотун төрүт оонньуурун - туос ынах араас көрүгнэрин уруһуйданар. Оонньуур халыг хортуонунан, туоһунан эбэтэр чараас маһынан (ДВП) оһоһулуон сөп.

Олонхо таабырыннара

Оонньуу сайыннараар кыаҕа. «Ситэрэн биэр» оонньуу билиини-көрүүнү кэнэтэр, болҕомтолоохтук истиини, бэйэтин салайынар үөрүйэхтэрин, тыл сарпааһын, толкуйу, өйгө онгорор сатабылларын (сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булар) сайыннараар кыахтаах.

Ааптара: Михайлова Д.Д., Чурапчы улууһун Одьулууннааҕы «Күнчээн» оҕо уһуяанын фольклор куруһуогун салайааччыта.

Сыала: оҕону олонхо дьоруойдарын аатын толору билэргэ үөрэтии.

Бухатыырдар, абааһылар, айыы дьонун ааттара икки эбэтэр хас да тылынан этиллэрин өйдөтүү. Болҕойон истэр дьобуруу сайыннарыа.

Анала: 5-тэн үөһэ саастаах оҕолорго.

Туттуллар тэрилэ: олонхо дьоруойдара ойууламмыт хартыыналара.

Оонньуу барыыта: хартыыналары көрөн 1-2 оҕо оонньуур, биирэ сааһылыыр, атына түмүктүүр, таабырын курдук этэбит, оҕо таайар.

Холобур:

1. Үс саха барахсаны төрөтөн тэниппит, ураанхай саха барахсаны уһаппыт... (Саха Саарын

тойон, Сабыяа Баай хотун)

2. Күүстээх-уохтаах күөнэ көбөччөр аттаах... (Күн Дьырибинэ бухатыыр)
3. Туналбанаах ньуурдаах турабас дьоруо аттаах... (Туйаарыма Куо)
4. Улуутуйар Улуутойон аҕалаах, уораан-аараан Хотун Күөхтүйэ ийэлээх, Уот садаба моҕой аттаах... (Уот Уһуму)
5. Күлүмэх сырыылаах үрдүк Дьөһөгөй дьөһөлдүтэ... (Күн Эрили)
6. Дьулусханаах дьулуо манган халлаан дьураатыгар тура төрөөбүт дьулусхан субуйа сүүрүк Дьураа хара аттаах... (Дьулуруйар Ньургун Боотур).
7. Үс үүт күрүөнү үрдүнэн көстөр Үрүмэччи манган аттаах... (Үрүг Уолан)
8. Аҕыс былас суһуохтаах... (Айталыын Куо)
9. Эргэнэ хара тыа иччитэ... (Эригир харах Эргис Боотур)
10. Мунурун булларбатах Муус Кудулу байбал иччитэ (Уот Уһутаакы).

2.3 ОҕО ЧИНЧИЙЭР ДЬӨБҮРУН САЙЫННАРАР ДЬАРЫКТАР

Ууну кытта билиһиннэри

Ааптара: Дьяконова Наталья Владимировна. Хангалас улууһун "Сардаана" оҕо сайдар киинин иитээччитэ.

Анала: 3-4 саастаахтарга

Сыала: Уу убабас, сыта суох, дьэнкир эттик, кутуохха сөп диэн тутан-хабан билиилэрин чингэтэллэр.

Туттар тэрил: хаппахтаах пластикавай бытыылкалартан воронкалар, уулаах иһит, араас иһиттэр (улахан, кыра), уу кутар хамыйахтар, фартуктар.

Оҕо чинчийиитэ.

1 ч. Оҕолор уу хайдабын быһаарар – сыттаан, илиини, таңас сыһын уган көрөллөр. Сыта суох, илиим инчэйдэ, таңас инчэбэй буолла, уу убабас диэн түмүктүүлэр.

2 ч. Улахан киһи воронканы иһиккэ толору уу кутарга этэр. Оҕолор куталлар, уулаах воронка таһынан барар. Воронкаттан иһиккэ сүөкүүлэр. Воронка хаппабын ылаллар уонна өссө куталлар. Уулаах воронка хайабаһынан иһиккэ кутуллар. Тоҕо воронка таһынан тохтубакка иһиккэ кутуллубутун быһаараллар.

Түмүк: Хайабаһы булан тохтубакка түстэ.

Анала: 4-5 саастаахтарга

Сыала: Ууга кырааска, чэй суураллыан сөп диэн тутан-хабан билиилэрин чингэтэллэр.

Туттар тэрил: дьэнкир иһиттэргэ уу, араас өгнөөх гуашь кырааска, пакеттаах чэйдэр, фартуктар.

Оҕо чинчийиитэ.

1. Оҕолору уулаах иһиттэргэ араас кыраасканы булкуйан тэннээн көрөргө көбүлээһин. Ханнык өгнөөх буоллулар, онтон уу бэйэтэ хайдах этэй? Тоҕо?

2. Чэйдээх пакеттары суурайыы. Тымныы уулаах иһити уонна иитээччи сылаас уулаах иһити биэрэр. Хайа ууга чэй түргэнник сууралларый? - диэн быһаараллар.

Түмүк: Уу өгө суох, кыраасканы, чэйи суурайар эбит. Уу өгө уларыйар.

Анала: 5-6 саастаахтарга

Сыала: Уу тоннобуна муус буолар, муус ууга тимирбэт диэн чинчийэн билэллэр.

Туттар тэрил: уу, пластикавай иһиттэргэ тоноруллубут уу.

Оҕо чинчийиитэ.

1. Ууну тымныыга таһаардахха хайдах буолуой диэн оҕолор кыра пластикавай иһиттэргэ

уу кутан таһырдыа, эбэтэр морозильникка тонороллор. Уу убаҕас эттик, онтон тонгон кытаанах эттик буолар диэн түмүк онгороллор.

2. Муус ууга тимиринэ дуу, дагдайа сылдыһа дуу, суураллан хаалыа дуу диэн санааларын үллэстэллэр. Онтон ууга уган бэрэбиэркэлииллэр. Муус тимирдэ дуу, дагдайан устар дуу? Ууга хааллардахха ууллуо дуу?

Түмүк: Муус уутааҕар чэпчэки, ол иһин тимирбэт. Сылааска сыһыа ирэр. Оҕолор айылҕаҕа көрбүттэрин кытта сибээстээн кэпсэтии тахсар. Күөл, өрүс уута күһүн тонор, саас сылыйдаҕына уулар, уу үрдүгэр дагдайар, устар. Дьон тоҕо "Өрүс турда", "Муус барда" дииллэрин кэпсэтии.

Анала: 6-7 саастаахтарга

Сыала: Уу араас туругун, хаачыстыбатын тутан-хабан чинчийэн быһаарыы.

Туттар тэрил: уулаах иһиттэр, баата, кумааҕы-салфетка, туус, саахар, бурдук, арыы, чэй, кумах.

Оҕо чинчийиитэ.

1. Иһиттэргэ ыраас уонна кирдээх уулар. Оҕолор ханнык ууну киһи иһин сөбүн быһаарсаллар. Хайдах ыраастыылларын, анал ыраастыыр тэрил суох буоллаҕына хайдах гыныахха сөбүн воронкаҕа баата, кумааҕы салфетка нөнгүө уу кутан көрөллөр.

2. Ыраас уу, туус, саахар, бурдук, арыы, чэй, кумах баар тэриллэрэ. Оҕолор - Уу бу эттиктэри куттахха хайдах буолуой?

- Туох түргэнник сууралынна? Уу өнгө уларыйда дуо?

- Туох ууга суураллубата? – диэн ыйытыыларга оҕолор эппиэт көрдүүллэр.

Саахар уонна туус түргэнник суураллан хааллылар. Уу өнгө уларыйбата.

Бурдук эмиэ сууралынна, уу будулхай (өлбөөркөй) буолла. Тохтуу түһэн баран бурдук иһит түгэҕэр сөнгө, ол да буоллар уу будулхай.

Арыы ууга суураллыбата, үөһээ пленка, эбэтэр хааппыла-хааппыла буолан дагдайа сылдыар.

Чэй уудьүһүнүн уларытта да, быыбакката суураллыбата.

Кумах уудьүһүнүн кирдээх онгордо уонна сөнгөн хаалла.

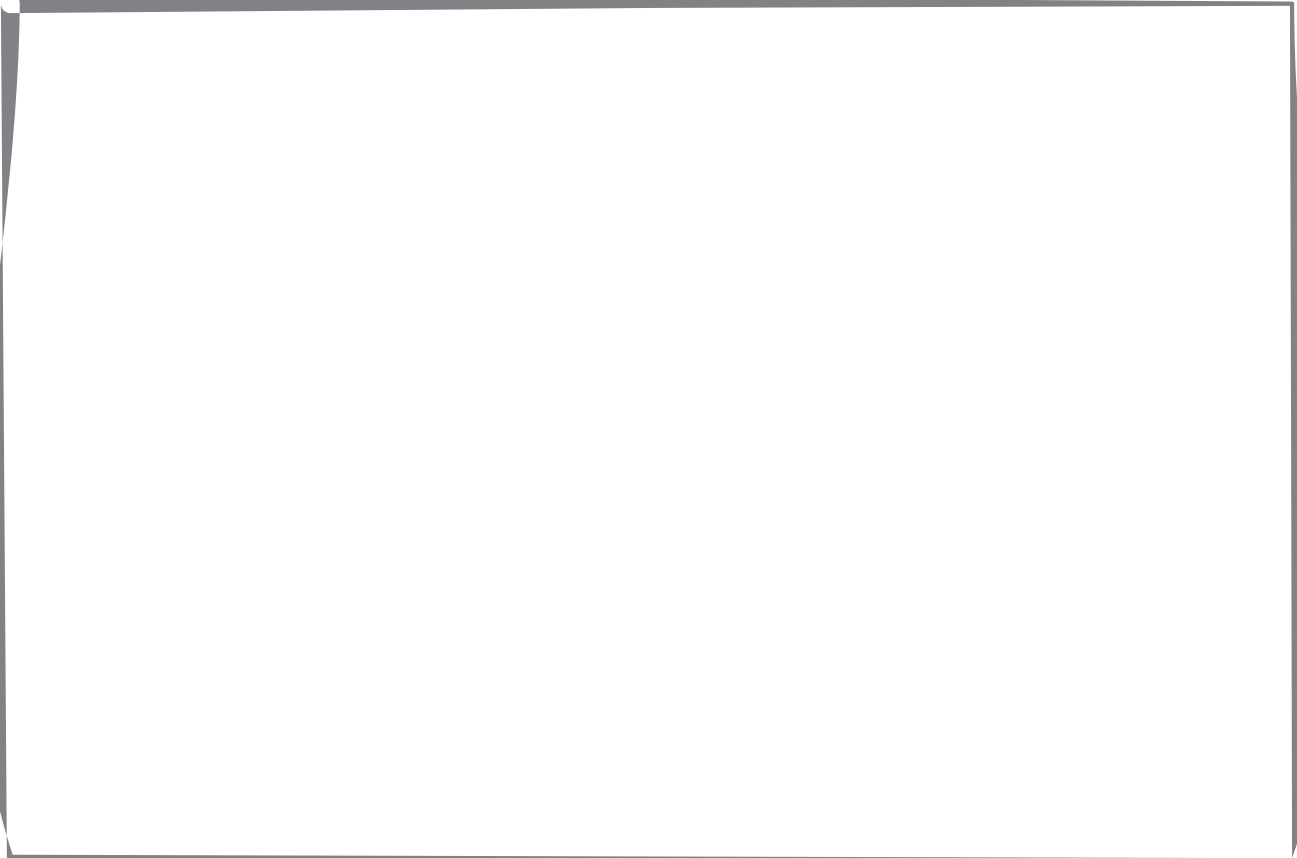
Түмүк: сорох эттиктэр ууга суураллаллар, ол аата уу – суурайар хаачыстыбалаах.

3. ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР ҮӨРЭХ УОБАЛАҺА

"ОБО ТЫЛЫН-ӨНҮН САЙЫННАРЫЫ"

(Речевое развитие)

Речевое развитие включает владение речью как средством общения и культуры; обогащение активного словаря; развитие связной, грамматически правильной диалогической и монологической речи; развитие речевого творчества; развитие звуковой и интонационной культуры речи, фонематического слуха; знакомство с книжной культурой, детской литературой, понимание на слух текстов различных жанров детской литературы; формирование звуковой аналитико-синтетической активности как предпосылки обучения грамоте.

(Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования)

3.1. «ТОСХОЛ» БЫРАГЫРААМАҒА ОҒО ТЫЛЫН-ӨНҮН САЙЫННАРЫ

КЫРА БӨЛӨХ

ОҒО САҒАТЫН САЙЫННАРАР ЭЙГЭТЭ

Кинигэ муннугар араас кинигэни, хартыынаны, альбому («Дьизэ кэргэн», «Дьизэ кыыллара», «Дьизэ тэрилэ», «Тангас-сап», «Иһит-хомуос» уо.д.а.) оҕо сэргээн көрөрүгэр ууруу.

Саҥа оонньууру (куукула, массыына,самолёт, борохуот, куобах, иһит-хомуос, куукула таҥаһа-саба уо.д.а.) сонумсутан, уларыта сылдьан киллэри.

Күн устата араас табыгастаах кэмнэ араас остуоруйаны, хоһоону, көрдөөх, күлүүлээх түгэни о.д.а. иһитиннэри. Холобур, хааһытын сиэбэккэ кыччаан хаалбыт оҕону ийэтэ кэлэн булбатаһын эбэтэр кыыһырбыт уонна үөрбүт тэриэлкэлэр кэпсэтиилэрин, миэстэтин булбакка хомойбут оонньуур туһунан кэпсиэххэ син.

Араас соруудах биэри: «Ким кэлбитин тахсан көр эрэ. Онтон кэпсээр.» «Оляттан баран ыйыт эрэ, хаһан аһыыр үһүбүтүй?», «Димаҕа эт эрэ. Сарсын хойутаабакка кэллин», «Айсен, барангың Оляҕа махтан. Олус минньигэс миини истибит дии». «Миша, кэбис, Света бырастыы гынарын курдук көрдөс».

Ситимнээх саҥа сайдыыта

Дьонум-сэргэм, дьизэм-уотум. Оҕо бэйэтин аатын, араспаанньатын, сааһын; төрөппүттэрин, бииргэ төрөөбүттэрин ааттарын билэр. Ийэтин туһунан кэпсиир (таҥыннарар, аһынар, харыһыйар, бүөбэйдиир, ас астыыр, таҥас сууйар, оҕо көрөр, иистэнэр). Эбэтин, эһэтин, аҕатын, быраатын, убайын кытта тугу гынарын кэпсиир (кинигэ ааҕар, оонньуубут, күүлэйдибит, телевизор көрөбүт, дьизэбитин хомуйабыт). Дьизэ малын-салын, иһитин-хомуоһун аналын быһаарар. Оҕо саада биһиги дьизэбит диэн билэр, ханна туох хоһо баарын быһаарар. Иитээччи, ньээнэ эмиэ ийэ курдук биһиэхэ кыһаллаллар диэн билэр, кэпсиир. Сарсыарда дорооболоһор, барарыгар быраһаайдаһар, аһаан баран махтанар.

Оонньуубун. Туох оонньуурдааһын билэр, хайдаһын, хайдах оонньуурун туһунан ыйытыга хоруйдуур («Икки майгынаспат куукулалары тэннээһин», «Кубигынан оонньуубут», «Куобахчааным барахсан»). Тыл оонньууларын үтүктэн оонньуур. Дидактической («Сардаана куукула аһыыр», «Сардаана суунар», «Сардаана утуйар»), оруоллаах оонньуулары («Оҕолоох ийэ», «Суоппардаах») билэр, оонньуур. Саҥарар аппараты сайыннарар эрчиллилэри: «Түүнү ыраах үр», «Ким оночото ыраах устарый?», «Хабаһы үрүү» уо.д.а. - үтүктэр. Иитээччи көмөтүнэн истибит айымньытын остуол театрыгар эбэтэр хамсанан көрдөрөр («Эриэппэ», «Колобок», «Теремок»).

Туһа киһитэбин. Оонньуурун ханна,хаһан, хайдах, тоҕо хомуйарын билэр, кэпсиир. Суунарга туттулар тэрили (соттору, тиис суунар суокканы, тарааһы, мыыланы) билэр, сатаан туттар, быһаарар («Тииспин суунабын»). Таҥнар таҥаһын аатын билэр, араарар. Ханнык таҥаһы хаһан, хайдах кэтэрин билэр, быһаарар («Күһүн күүлэйдибин»). Утуйар таҥаһын ааттыыр, хомуйар. Дьизэ кыылын (куосканы, ыты) билэр, хайдаһын кэпсиир, көрөр-харайар (һааһыныыр, үрэр, эккэлиир, курдугунуур о.д.а.). Ньээнэ үлэтин кэтээн көрөн кэпсиир (сууйар, сотор, харбыыр, ыраастыыр, хомуйар, аһатар...), кыаһынан көмөлөһөр (иһит тардыһар, аһаан бүттэһинэ, туора остуолга илдьэр, устуулун миэстэтигэр уураар, оонньуурун хомуйар).

Сэһэргэһиэх эрэ. Дьизэ кэргэнин туһунан хаартыска эбэтэр хартыына көмөтүнэн кэпсиир

(«Ким бу дьизэ олорор?», «Ийэбэр бэлэх»). Хартына, кинигэ ойуутун көрөн сэргиир, туоһулаһар («Салаасканан хатааһылыбыт»). Көрбүт мультигын, ааспыт бырааһыннык туһунан кэпсэтиигэ кыттыһар, эбэр-сабар («Биһиги ёлкабыт»). Кимиэхэ туохтаабын туһунан кэпсэтэр, ким атыыласпытын, хайдабын туһунан санаатын үллэстэр.

Билгэ билиим. Ас-утах амтанын, сытын-сымарын туһунан кэпсиир (чэй, какао, хомпуот, кирил). Оонньоуру, таһаһы-сабы тутан-хабан туохтаабын (тимэхтээх, саҕалаах, сиэптээх, сиэхтээх), кээмэйин (улахан, кыра, уһун, кылгас), быһыытын-таһаатын (төгүрүк), өгүндүһүнүн, хаачыстыбатын (кэбирэх, бөһө), аналын (таннар танас) быһаарар. Маллары (бүлүүһэ-тэриэлкэ) тэннини тутан уратытын этэр, аналанын бөлөхтүүр (хааһы сииргэ, миин иһэргэ). Танас, мас, эрһиинэ, кумаабы диэн матырыяалын араарар. «Тимирэр, тимирбэт» диэн кэтээн көрөн быһаарар.

Дьаарбайы. Оҕо саадын иһин-таһын билэр, быһаарар (оонньоур сир, массына сылдыар сирэ, ас астыыр дьизэ). Олорор сирин аатын билэр, чугас эргин туох баарын этэр. Күүлэйдии сылдыан тугу көрбүтүн кэпсиир («Күөх хонууга»).

Этиини сөпкө оҥоруу

Предмет хайдабын быһаарар тылы быһаарар тылын кытта таба ситимниир (төгүрүк мээчик), тугу гынарын этэр тыллары кытта таба холбуур(мээчик төкүнүдэ). Тардыы сыһыарыытын таба туттар (мин эбэм). Туохтууру кэминэн уларытар (барда, барбыта, барыа). Элбэх ахсаан сыһыарыытын таба туттар. Падеж ыйытыларыгар хоруйдаан, тылы уларытар (тугу? - мээчиги). Тэнийбэтэх судургу этиини (мээчик төкүнүдэ) малы-салы, хайааһыны быһаарар тылы эбэн тэнитэр (кыра мээчик ыраах төкүнүдэ).

Дорҕоону чуолкайдык сангарыы

- дорҕоону чуолкайдык истэр;
- сатаан сангарбат дорҕооннорун үтүктэн сангарар;
- истэр, сангарар аппарата сайыннарар эрчиллиилэри оҥорор;
- куолаһын улаатыннарар, кыччаттар.

Уус-уран айымньыны билси

Кэпсиир, оонньоон көрдөрөр:

«Эриэппэ», «Колобок», «Маша уонна эһэ», «Теремок», «Куоска, бөтүүк уонна саһыл», «Кутуйах дьизэтэ», «Куобах дьизэтэ» нуучча остуоруйалара; «Хааһы» бырааттыы Гриммнэр; «Эһиги ийэҕит» С. Омоллоон.

Айымньы ис хоһоонун ырытыһар, кэпсиир:

«Куобах» саха остуоруйата; «Куукулабын эмтээн» С. Сомоҕотто; «Мин оонньоурдарым», «Суунар ырыа», «Ийэ барахсан» А. Абаҕыныскай; «Үчүгэй оҕо» С. Тимофеев; «Күһүн», «Кыһын» М. Эверстова-Обутова; «Ытанныах кыыс» А. Барто; «Ытанныах герой буолбат» П. Тобуруокап; «Бөтөс ам-ам» И. Никифоров; «Ханан сылдыар»; «Детсад экскурсията» К. Туйаарыскай; «Бүү, Маа, Мээ» К. Туйаарыскай; «Мин бэйэм суунабын» И. Артамонов; «Ынах» И. Эртюков.

Өйүттэн ааһар

«Мээчик» А. Абаҕыныскай; «Бөтүүк» И. Эртюков; «Ийэбэр бэлэх» Т. Волгина; «Эһэ Миисэм» У. Бурнашева; «Ханан сылдыар?» К. Туйаарыскай; «Тураах» А. Кулаковскай.

ОРТО БӨЛӨХ

Оџо сангата сайдар эйгэтэ

Кыыл-көтөр, транспорт, спорт, үүнээйи туһунан хартыына, хаартыска, открытка, альбом көрүү, кэпсэтии. Кинигэ арааһын: халыг-чараас, магниттаах, ачыкылаах, үгүс ойуулаах - кинигэ муннугар уларыта сылдьан туттуу.

Остуол оонньуурун арааһын уларыта сылдьан туттуу. Оруоллаах, хамсаныылаах оонньууга туттуллар бэргэһэлэри, малы-салы туһаныы.

Дьярык тас өртүгэр аабыллар айымньылары истии, урут буолбут түгэни ахтыы, араас түгэни кэпсээн ырытыһыы.

Доџору кытта эйэбэстик кэпсэтэргэ, көрдөһөргө, бырастыы гыннарарга, доџор албаһын табыгастаахтык этэргэ үөрэтии.

Ситимнээх санга сайдыыта

Дьонум-сэргэм, дьиэм-уотум. Төрөппүттэрэ ханна тугу үлэлиллэрин билэр, судургутук кэпсиир. Чугас аймахтарын, ыалларын көрөн билэттиир, кэпсэтэр. Тиэргэн иһинээџи тутуулары билсэр, аналларын өйдүүр, быһаарар. Дьиэ харамайа (сүөһү, көтөр-сүүрэр) туһатын араарар. Доџорун туһунан кэпсиир («Мин доџорум»).

Оонньуубун. Оонньуурун ойуулуур («Мин сөбүлүүр оонньуурум»). Тыл оонньуутун билэр, оонньуур («Телефонунан кэпсэтии»). Остуол оонньуутун, хамсаныылаах оонньуулары билсэр, хайдах оонньоонорун быһаарар («Харах симсии»). «Ыллаах», «Балыыһа», «Оонньуур маџаһыына» оруоллаах оонньуулары толкуйдаан оонньуур. Истибит айымньытын персонаһын сангатын үтүктэн оонньоон көрдөрөр («Үс эһэ» Л. Толстой, «Хаастар» нуучча остуоруйата).

Туһа киһитэбин. Бэйэтин харанар, чэбэрдик туттар-хаптар. Ыраас дьиэ-уот, тангас-сап дьон үлэтин түмүгэ диэн билэр, харыстыыр. Тугу сатыырын, хайдах онгорбутун туһунан кэпсиир («Санга дьылга бэлэмнэнии», «Оонньуурбун сууйабын»). Туттар тэрил аналын билэр, сэрехтээхтик туттар («Уокка холбонон дьиэ тэрилэ»). Идэ арааһын билсэр, кимиэхэ туох наадатын, тугу гынарын туһунан кэпсиир. Сарсыарда, күнүс, киэһэ тугу онгоруохтаабын, эбээһинэһин билэр, толорор, хайдах онгорбутун кэпсиир.

Сэһэргэһиэх эрэ. Киһи сангатын, ыйытарын болџойон истэр, сэнгээрэр, кыттыһар. Бэйэтин хайдах сананарын, туругун кэпсиир (Уһуктубутум...). Урут билбитин-көрбүтүн кэпсиир. Хартыынаџа тугу көрөрүн ойуулуур («Куоска оџолорунаан», «Дьиэ кэргэн», «Кыһынгы оонньуулар»). Уруһуйунан кэпсиир («Эбээ иһитэ», «Чэй кыырпахтара» Л. Левченкова остуоруйатынан). Кылгас айымньы ис хоһоонун куолаһын уларытан сиһилии кэпсиир («Ыт иччитин хайдах көрдөөбүтэ»). Истибит айымньытыгар олобуран, кэпсээн айар («Эриэппэ» остуоруйа, «Ыт иччитин хайдах көрдөөбүтэ»), санаатын үллэстэр («Васьканы хайдах буруйдуохха?» В. Авдеев).

Билгэ билиим. Эттик өнгүн, ньуурун, матырыяалын, хаачыстыбатын, уратытын кэпсиир. Иһит-хомуос туохтан онгоруллубутун быһаарар (өстүөкүлэ, мас, пластмасс). Таннар таһаһы - тас тангас, ис тангас, атах таһаһа диэн бөлөхтүүр. Кыһынгы, сайынгы тангас диэн араарар, матырыяалын быһаарар. Тыаһы-ууһу, дорџоону истэн быһаарар. Сыты-сымары билэр (ас, бензин, бууро, от-мас). Амаһыйан туох ас буоларын, хайдах амтаннаабын этэр («Сахам сириг отоно»). Транспорт араас көрүнгүн тыаһынан-ууһунан истэн араарар (таһаџас массыыната, кыра массыына, трактор, самолёт). Тыаһы истэн ыраах, чугас, кыра, улахан диэн быһаарар.

Дьаарбайыы. Олорор дьиэтэ, оҕо сада ханан турарын билэр, быһаарар. Ыһахтыыр сиргэ тугу көрбүтүн-истибитин кэпсиир. Биир эмэ улахан тэрилтэ тугу үлэлии-хамсыы олорорун билэр, кэпсиир («Маҕаһынгна»). Улууһун киинин аатын билэр, хаһан, хайдах сылдыбытын кэпсиир.

Этиини сөпкө оноруу

Аат тылы туохтууру кытта сөпкө ситимниир. Кэлэр кэмнээх туохтуур араастаан туттулуутун билсэр (барыһыбын, барыабым, бардарбын).

Сыһыат туохтууру туттар. оҕо утуйда, турда (оҕо утуйан турда).

Холбуу этиини онорор. Ваня таһырдыа табыста, онтон Дима билигин да тагна олорор. Ийэм мөхпүтэ, ол иһин ытаабытым. Мин санаабар,... Тоҕо диэтэххэ, ... диэн тыллары туттан этии онорор.

Дорҕоону чуолкайдык сангарыы

- Кыра-улахан, ыраах-чугас санганы, тыаһы арааран истэр;
- төрөөбүт тылын бары дорҕооннорун арааран истэр уонна сангарар;
- тылга чопчу дорҕоон баарын-суоҕун өйдөөн истэр;
- чопчу дорҕоон тыл хайа өттүгэр баарын этэр;
- тыл иннигэр турар аһаҕас дорҕоону арааран истэр;
- куолаһын сонотор-синньэтэр, улаатыннарар-кыччатар;
- хоһоонго, кэпсээнгэ ыйытыы этии интонациятын таба сангарар;
- санаа уларыһытын, иэйиини куолаһынан таба биэрэр.

Уус-уран айымньыны билсии

Кэпсиир, оонньоон көрдөрөр: «Ыт иччитин хайдах көрдөөбүтэ» ненец остуоруйата; «Үс сибиинньэ оҕото», «Хаастар» нуучча остуоруйалара; «Кыһыл Бэргэһэчээн» Ш. Перро; «Хоһуол оҕолоро уонна бөрө» бырааттыы Гриммнэр; «Куоскалар уонна саһыл» Т. Сметанин; «Бөрө уонна куобах» саха остуоруйата.

Айымньы ис хоһоонун ырытыһар, кэпсиир:

«Үчүгэй уонна куһаҕан диэн туохтарый?» В. Маяковскай; «Тулуйа үөрэн» К. Ушинскай; «Сымыйалыан - бэйэҕэр куһаҕаны онгостуон», «Довоттор» С. Омоллоон; «Кэччэгэй балыксыт» саха остуоруйата; «Ыһах» Л. Афанасьев; «Биһиги маамабыт» П. Одорусов; «Васьканы хайдах буруйдуохха?» В. Авдеев; «Чэй кыырмахтара» Л. Левченкова; «Уу кутабын», «Чороон», «Кытыа» И. Мигалкин; «Дьиэтээҕи Саҥа Дьылбыт» М. Обутова-Эверстова.

Өйүттэн этэр:

«Ардах» М. Ефимов; «Кыһын» М. Тимофеев; «Саас иһэр» Г. Данилов; «Аһын, таптаа кэрэни» Н. Чуор; «Күүгүнэй» Г. Иванова; «Ийэ мичээрэ» А. Кондратьев.

УЛАХАН БӨЛӨХ

Оҕо сангата сайдар эйгэтэ

Иитээччи күн устата иһитиннэрэр хоһооно, таабырына, өс хоһооно, остуоруйата, кэпсээнэ оҕону сайыннарар эйгэнэн буолар. Онон ааспыт нэдиэлэ сонунун, сиэр-майгы, сонун түгэн, саҥа-оҕоһук кинигэ, саха норуотун урукку, билинги олоҕун туһунан кэпсиир, кэпсэтэр.

Оџоџо аналлаах сурунааллары, араас көтөр, кыыл туһунан ойуулаах кинигэлэри, атлаһы, каталогы кинигэ муннугар уурар.

Онутаһынан оџо кэпсиир дьџоџурун, болџомтотун сайыннарар хартыналары туттар («Туох ханна олорор?», «Туох уратылааџый?», «Биир бөлөххө киирэр маллары бул», «Икки үүт-үкчү кутуйаџы бул» о.д.а.).

Оонньуу кэмигэр бэйэ тылын ылыннарарга, кырдьыгын дакаастыырга, алџаһы билинэргэ үөрэтэр.

Ситимнээх сана сайдыыта

Дьонум-сэргэм, дьиэм-уотум. Олорор уулуссатын, төрөппүттэрин толору аатын, ханна тугу үлэлиллэрин билэр, кэпсиир. Билэр-билбэт киһитин кытта хайдах кэпсэтэрин билэр. Чугас аймахтарын, ыалларын билэттиир, кэпсэтэр. Дьиэ тэриллэрин аналынан көрөн бөлөхтүүр (аһыырга, утуйарга, сынньанарга, үлэлииргэ аналлаах). Хохугар ханна туох турарын ойуулаан кэпсиир («Мин хоһум»). «Дьиэбэр соџотохпун» диэн тиэмэџэ кэпсиир. Дьиэ уонна дьиикэй кыыллары тэннии тутан тоџо итинник ааттаммыттарын быһаарар («Ыт уонна бөрө аймахтыылар дуо?»).

Оонньуубун. Тыл оонньуутун билэр, оонньуур («Майгынныыр тылы бул», «Төттөрү тылы бул», «Атыннык эт»). Остуол оонньуутун, хамсаныылаах оонньуулары билэр, хайдах оонньоонорун быһаарар. (Сылбырџа, күүстээх, быһый, имигэс, халбас харата тыллары туттар). Араас оруоллаах оонньуулары айан оонньуур («Парикмахерская», «Рынок», «Телестудия»). Компьютерга ханнык оонньуу баарын, хайдах оонньоонорун быһаарар. Бииргэ оонньуур доџорун туһунан кэпсиир. Үтүө доџор диэн хайдах оџону этиэххэ сөбүн быһаарар («Үһүс тоџо?» А. Аччыгыһа).

Туһа киһитэбин. Дьиэџэ-уокка көмөтүн туһунан кэпсиир: «Мин дьиэбэр көмөлөһөбүн». Укуруоп, луук сиэмэтин хайдах олордорун кэпсиир. Тиэргэн ыраастааччы үлэтигэр көмөлөһөр, тугунан хайдах үлэлиирин быһаарар. Туттар тэрил аналын билэр, сэрэхтээхтик туттар. Быраас идэтин билсэр, үлэтигэр туох наадатын, тугу гынарын туһунан араастаан ойуулаан этэр. Хайдах сир астаспытын, оџуруот аһын харайсыбытын туһунан кэпсиир.

Сэһэргэниэх эрэ. Хас да хартынанан кэпсээн толкуйдуур. Урут билбитин-көрбүтүн кэпсиир («Сайыны хайдах атаардым», «Күһүнгү киһи күлбүтүнэн», «Үтүө доџор», «Сонунтан сонун», «Интэриэһинэй кинигэ», «Мин аџам-саллаат»). Айан кэпсиир («Арай мин күүстээх буолуум», «Албынныан -бэйэџэр куһаџаны онгостуон» өс хоһоонунан кэпсээн, «Мооруос оџонньорго сурук»). Телефонунан кэпсэтэри сатыыр. Уруһуйунан, онгоһугунан кэпсиир («Интэриэһинэй мульттик»). Санаатын дакаастыыр («Дьиэ кыыла дуу, эбэтэр дьиикэй кыыл дуу?», «Уруһуйдьут алџаһын көннөр»).

Билгэ билиим. Кумах, буор, туой уратыларын тутан-хабан көрөн быһаарар. Эттик ньуурун, матырыяалын, хаачыстыбатын, уратытын кэпсиир (хатыылаах, ньалџаархай, кумаланымтыа, кэбирэх, бөџө). Тыаһы-ууһу, дорџоону истэн быһаарар (улахан массыына, кыра массыына, тыраахтар, самолёт тыаһа). Сыты-сымары билэр. Амтаһыйан туох ас буоларын, хайдах амтаннааџын этэр (аһы, ньулуун, минньигэс).

Дьаарбайыы. Оџо олорор сириҥ үөскээбит остуоруйатын билэр. Саха сириҥ киин куората Дьџокуускай диэн билэр, кэрэ миэстэлэрин туһунан кэпсиир. Москва куорат туһунан ойуунан билиһиннэрэр. Суол быраабылатын билэр, быһаарар.

Этии́ни та́ба онго́руу

Оҕо ситим тыллаах холбуу этиини онгорор. Укуруоп сиэмэтэ бөдөн, оттон луук сиэмэтэ бытархай. Укуруоп сиэмэтэ бөдөн, ол иһин олордорго үчүгэй.

Тэгниир тыллары туттар: Эриэн үөн курдук... Олонхо бухатырыныны...

Бириэмэ суолталаах баһылатыылаах холбуу этиини туттар. Мин соҕотох хааллахпына, ... Ийэм үлэтигэр бардаҕына, ... Аҕам армияҕа сулууспалыы сылдьан, ... Аҕам эдэр эрдэҕинэ, ... Мин кыра эрдэҕинэ, ...

Биир уустаах тыллары туттар: Мин аҕам уһанар. Ыскаап, устуул онгорор. Кыһыл уот умайдаҕына, тохтуубут, суолутуораабалпыт.

Туохтууру кэлэр кэминэн уларытар: буолуом, буолууһубун, буолаарыбын.

Кыбытык тыллары туттар. Мин саныырбар, ... Тоҕо диэтэххэ, ...

Дорҕоону чуолкайдык сангарыы

- Этии, тыл, сүһүөх, дорҕоон өйдөбүлүн билэр;
- бэриллит тыллары туттан этии толкуйдуур;
- чопчу ахсааннаах тыллаах этии толкуйдуур;
- этиигэ тыл турар миэстэтин быһаарар;
- 3-4 сүһүөхтээх тылы сүһүөхтэрин араарар, этэр;
- тылга чопчу дорҕоон баарын-суоҕун өйдөөн истэр;
- хас да тылга наадалаах дорҕоон баарын-суоҕун истэр;
- тылтан хас да дорҕоону арааран истэр;
- дорҕоон тыл хайа өттүгэр баарын быһаарар;
- уос, аһах хамсааһынынан иитээччи ханнык дорҕоону сангарарын быһаарар;
- бүтэй, аһадас дорҕоон, дифтонг өйдөбүллэрин билэр;
- уһун, кылгас аһадас дорҕоону, хоһуласпыт, сэргэстэспит бүтэй дорҕоону арааран истэр;
- 4-5 дорҕоонноох тылы фишканан бэлиэтиир;
- сыһыанын куолаһынан тириэрдэр.

Уус-уран айымньыны билсии

Кэпсиир, оонньоон көрдөрөр:

«Саһыл уонна бөрө», «Баҕа сарыабына», «Сивка-Бурка» нуучча остуоруйалара; «Бремен куорат музыканнара» бырааттыы Гриммнэр; «Чыычаах икки моҕус икки», «Өнгөй Бөтүүк», «Дьол чорооно», «Муммут уолаттар», «Дьэрэкээн оҕолор», «Таал-Таал эмээхсин» саха остуоруйалара; «Кэҕэ» ненец остуоруйата; «Тулуйа үөрэн» К. Ушинский.

Айымньы ис хоһоонун ырытыһар, кэпсиир:

«Күһүн кэлиитэ», «Куһаҕан» Г. Данилов; «Куоска уонна кутуйах» И. Мигалкин; «Чанчарык» С. Данилов; «Куобах кутуруга суох буолбута» Н. Якутский; «Куоскалар уонна саһыл» Т. Сметанин; «Үчүгэй уонна куһаҕан диэн туохтарый?» В. Маяковская; «Үһүс тоҕо?» А. Аччыгыһа; «Өйдөөх оҕо» П. Ойуунускай; «Барабыай» К. Туйаарыскай; «Тула өттүм тула хаар» П. Тобуруокап; «Тыыннаах сэлэппэ» Н. Носов; «Танюша туһунан» П. Тобуруокап; «Лётчик буолуом» И. Федосеев; «Үлэни ситэри бүтэр» Л. Афанасьев; «Сымыйаччы» К. Туйаарыскай; «Сүрэҕэ суох сүүс сүбэлээх» С. Данилов.

Өйүттэн этэр:

«Күһүн» М. Тимофеев; «Кыһын» С. Данилов; «Саҕа Дьыл» М. Обутова-Эверстова; «Улаатарым буоллар мин», «Тоҕо?» П. Тобуруокап; «Доҕордоһуу тойуга» С. Омоллоон,

БЭЛЭМНЭНИИ БӨЛӨХ

Оҗо сангатын сайыннар эйгэ

Алын бөлөхтөргө этиллибити таһынан көрдөрөр матырыйааллар:

- глобус эбэтэр каарта – сир быһыытын удумаҕалатарыгар, олорор дойдутун булан көрөрүгэр, аан дойду киэн эбит диэн өйдөбүл ыларыгар;
- истиэнэ эбэтэр кумах чаһыта – бириэмэ өйдөбүлүн билсэригэр, күнүн былаанныырыгар;
- халандаар - сыл-хонук өйдөбүлүн билсэригэр;
- оруоллаах оонньууга сонун киллэриилэр;
- хамсаныылаах оонньууга бэргэхэлэр;
- уларыа турар кинигэ, остуол оонньуутун муннуктара;
- дуоска, миэл – оҗо дуоска ньуурун тутуһан уруһуйдууругар;
- кубик, магниттаах, кырыллыбыт буукубалар;
- телевизор – сонун биэриини ырытыһарга;

Ситимнээх сана сайдыыта

Дьонум-сэргэм, дьиэм-уотум. Хантан, кимтэн төрүттээбин кэпсиир, быһаарар. Дьонун-сэргэтин дьарыгын туһунан кэпсиир, кинилэр үлэлэрэ дьонго туох көмөлөөбүн быһаарар. Олорор дэриэбинэтин, улуһун, республикатын аатын билэр, кэпсиир (Мин дойдум – Саха сирэ). Куорат, бөһүөлөк, дэриэбинэ, сайылык уратытын быһаарар. Дойдутун биллиилээх дьонун билэр, убаастабыллаахтык сыһыаннаһар. Дьиэтэ-уота, оҗо саада турар миэстэтин, аадырыһын билэр, быһаарар. Өбүгэ олоһун-дьаһабын билсэр, сиэрин-туомун туһунан кэпсиир, тутуһар. Бырааһыннык тоҗо бэлиэтэнэрин билэр, тэрийсэр, көхтөөхтүк кыттар. Маҕаһыынна, уулуссаҕа, киинэҕэ сылдыы бэрээдэгин билсэр, тутуһар, быһаарар.

Оонньуубун. Тыл, остуол оонньуутун, хамсаныылаах оонньуулары билэр, оонньуур, хайдах оонньуурун быһаарар (Сөбүлүүр оонньуум). Араас оруоллаах оонньуулары айан оонньуур («Почта», «Ателье», «Оскуола», «Стадион»). Оонньууругар туох наадатын быһаарар. Сахалыы оонньуулары билсэр, быраабылатын билиһиннэрэр. Бииргэ оонньуур доһорун туһунан кэпсиир. Үтө доһор диэн хайдах оҗону этиэххэ сөбүн быһаарар. Иллээхтик оонньуур. Алҕаһаатабына бырастыы гыннарар.

Туһа киһитэбин. Дьиэ үлэтин чэпчэтэр араас массыыналары аналларынан быһаарар. Киһи олоһор, үлэтигэр араас тэрили туттарын билэр, быһаарар. Туттулар аналынан көрөн бөлөхтүүр. Дьиэтигэр сорох уокка холбоһор маллары сатаан туттар. Дьиэҕэ-уокка кыабынан көмөлөһөр, хайдах үлэлээбитин туһунан санаатын этэр («Эбэм аһын таптыбын» ас астааһын). Идэ арааһын салгыы билсэр. Чугас эргиннээҕи тэрилтэлэргэ (почтаҕа, оскуолаҕа, маҕаһыынна) сылдьан тугу үлэлииллэрин көрөр, билсэр, тугу көрбүтүн быһаарар. Күһүн оскуолаҕа барабын диэн билэр, бэлэмнэнэр.

Сэһэргэниэх эрэ. Хас да хартыынанан кэпсээн толкуйдуур. Буолбут түгэни («Өрөбүл күнүм», «Икки көлөһөлөөх тимир көлөм») кэпсиир. Урут билбиккэ-көрбүккэ тирэҕирэн («Көрдөөх кэпсээн»; «Уруһуйунан кэпсээн»; «Харандаас уонна уруучука мөккүөрдэрэ») айан кэпсиир. Истибиккэ-көрбүккэ олоһуран кэпсээн айар («Харыйачаан айана» остуоруйа, «Колобок», «Кыһыл көмүс балык», «Тыыннаах суорһан»), санаатын үллэстэр («Ким күүстээҕий?», «Ийэм тоҗо хомойдо?» А. Аччыгыа айымныытынан). Истибит кэпсээнин («Сөбүлэппэтэх» эбээ» Л. Михайлов), остуоруйатын («Кэҕэ» диэн ненец остуоруйата) салгыы ситэрэн айар.

Билгэ билиим. Дьэз тэрилин (куукуна, утуйар хос, саала миэбэлэ), иһити-хомуоһу (эбиэт иһитэ, чэй иһитэ, ас астыыр иһит), таннар таҥаһы (ис, тас, атаһ таҥаһа, бэргэһэ) аналынан бөлөхтүүр. Уратытын: матырыяаалын, өгүн-дьүһүнүн, кээмэйин, быһыытын-таһаатын, аналын быһаарар. Өстүөкүлэ уонна пластмасс, мас уонна туос уратыларын тутан-хабан көрөн быһаарар, тугу онгороллорун кэпсиир. Эттик уһунун, кэтитин, үрдүгүн тэнгнээн, холоон, сабаҕалаан быһаарар.

Дьаарбайыы. Олорор сирин, республикатын сүрүн уратытын быһаарар, кэпсиир. Саха сирин куораттарын (Дьокуускай, Алдан, Мирнэй, Нерюнгри), өрүстэрин туһунан билэр, кэпсиир. Алмааһы хостуур сир, кырыылыыр завод туһунан билэр. Араас омук оҕолорун туһунан хартыынанан кэпсиир. Дэриэбинэ, куорат уратытын, сайыҥгы, кыһыҥгы, мас-таас дьэилэри тэнниир, быһаарар. Араас техниканы аналынан бөлөхтүүр, ис-тас оҥоһуутун, тас көрүгүн, уратытын, суолтатын, аналын быһаарар. («Ким массыынананы онгороруй?») Чугас тэрилтэҕэ сылдьар, тугу көрбүтүн кэпсиир («Музейга», «Оскуолаҕа»).

Этиини таба оноруу

- тылга сыһыарыы эбэн араас тылы онорор (от, отуу, оттуур, отчут);
- икки тылы холбоон санга тылы таһаарар (арыы иһитэ, баттах кырыяаччы);
- сыһыарыы көмөтүнэн үөскээбит тыллары таба туттар (иитээччи, атыылааччы);
- ойуулуур-дьүһүннүүр тыллары туттар;
- падеж сыһыарыыларын таба туттар;
- судургу да, холбуу да этиини таба онорор;
- араас көрүгүнээх баһылатыылаах холбуу этиилэри туттар;
- этиигэ биир уустаах чилиэннэри таба туһанар;
- санааны чуолкайдык этэр тылы көрдүүр, булар (булкуйар, мэһийэр, дэхсилиир);
- туохтуур кэмнэрин таба туттар (үүммүтэ, үүннэрбитэ, үүнүө, үүнээччи, үүнүмтүө).

Чуолкайдык сангарыы, ааҕыы

- Этии, тыл, сүһүөх, дорҕоон өйдөбүлүн билэр;
- этии хас тыллааҕын быһаарар;
- уһун, кылгас этиини тэнниир;
- кылгас этиини уһатар;
- бэриллитбит тылларынан этии онорор;
- төрөөбүт тылын дорҕооннорун чуолкайдык этэр, арааран истэр;
- аһаҕас, бүтэй дорҕоон өйдөбүлүн билэр;
- уһатыылаах, кылгас аһаҕас дорҕооннору быһаарар;
- сэргэстэспит, хоһуласпыт бүтэй дорҕооннору араарар;
- тылы дорҕоонунан, сүһүөбүнэн ырытар;
- этиллибит дорҕоон хаһыс турарын быһаарар;
- чопчу дорҕоонтон саҕаланар, бүтэр тылы толкуйдуур;
- биир-икки сүһүөхтээх тылы хас да сүһүөхтээх тылга кубулулар;
- тыл биир дорҕоонун атынынан солбуйдахха, атын тыл тахсар эбит диэн билэр;
- төрөөбүт тылын дорҕооннорун бэлиэтин, буукубатын билэр;
- кылгас тыллары аадар;
- дорҕоон суруллуутун, этиллиитин тэнниир (у-ү; н-һ; в-б);
- кырыллыбыт буукубанан, кубигынан кылгас тылы суруйар;
- тэтэрээт сурааһынын тутуһан буукуба элеменнэрин суруйар.

- этиитин ис хоһоонуттан көрөн куолаһын уларытар.

Уус-уран айымньыны билсии

Кэпсиир, оонньоон көрдөрөр:

«Төбөтө дуу, төрдө дуу?» Британия остуоруйата; «Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин» саха остуоруйата; «Олус наһаа умнуган» С. Маршак; «Уон икки ый»; «Тураах уонна саһыл» үгэ И. Крылов; «Күөгэйэ Куо» М. Обутова-Эверстова; «Уйбаанчык сурус уонна Өлөөнчүк эдьий» нуучча остуоруйата.

Айымньы ис хоһоонун ырытыһар, кэпсиир:

«Оля фартуга» И. Грингберг; «Ийэлэр күннэрэ» М. Обутова – Эверстова; « Бирээннык толоонго үүммүтэ» С. Омоллоон; «Аҕа уонна ийэ» Н. Якутскай; «Түөрт баҕа санаа» К. Ушинскай; «Кыһыл көмүс ходуһа» М. Пришвин; «Хойукку космонавтар» М. Ефимов; «Хаппыыста» С. Данилов; «Баһаарынай ыттар» Л. Толстой; «Тугу алҕаһаатыбыт?» А. Аччыгыһа; «Үтүт хантан үөскүүрү, оттон килиэп?» А. Фёдоров; «Дьохун киһи» М. Ефимов; «Доҕордуулар» В. Слепцова; «Үтүө майгы - көтөр кынат» П. Фёдоров; «Сөбүлэппэтэх» эбээ» Л. Михайлов; «Билэр буукубаларым» П. Тобуруокап; «Үлэ барыта үчүгэй» С. Тимофеев; «Сымыһа куһаҕан» С. Омоллоон; «Аптаах тыл» В. Осеева; «Слива унгоҕа» Л. Толстой.

Өйүттэн этэр:

«Сайын» П. Дмитриев; «Ахсаан» К. Туйаарыскай; «Чабырҕахтар» П. Тобуруокап; «Ёлкаҕа» Г. Данилов; «Саҕа дьыл» О. Иванова; «Айыы» И. Левин; «Ийэҕин харыстаа» С. Тимофеев; «Сайын» Д. Васильев; «Оскуолаҕа кириэхпит» С. Сомоҕотто.

3.2. ТЫЛЫ-ӨНҮ САЙЫННАРАР ООННЬУУЛАР УОННА ДЬАРЫКТАР

Төрөөбүт айылҕам олонхо тылынан

Оонньоу сайыннарар кыаҕа. Оонньоур көмөтүнэн оҕо тылын байыты, уустаан-ураннаан, бэргэн-хомуҕой тылынан кэпсэтэр дьобурун байыты; оҕо ойуулаан-дьүһүннээн, уобарастаан толкуйдуур дьобурун эрчийии.

Ааптара: Константинова Тамара Григорьевна, Чурапчы сэл. «Кэскил» оҕо сайдар киинин иитээччитэ.

Сыала: Оҕо ойуулаан кэпсиирин олонхо тылынан байыты.

Анала: бэлэмнэнии бөлөххө.

Туттулар матырыйаал: картотекаҕа, слайдаҕа айылҕа көстүүтэ: күн, халлаан, өрүс, хонуу, от-мас, хатыҥ, былыт, хайа, аал-луук мас. Кырыйарга – кумааҕы, кыптыый, килиэй, ватман, олонхо запиһа, хомус тыаһа.

Саҕа тыллар: хомурах, холборон, сүндэлэ.

Эрдэтээнни үлэ: «Эрчимэн Бэргэн», «Куруубай хааннаах Кулун Куллурустуур», «Күн Эрили», «Буура Дохсун», «Дьулуруйар Ньургун Боотур», «Тойон Дьаҕарыма» олонхолорго айылҕа көстүүлэрин хоһуйууларын үөрэтии.

Дьарык барыта:

Намыын музыка тыаһыыр. Релаксация.

Сахалыы тангастаах оҕолор олбоххо төгүрүччү ололорлор. Харахтарын симэллэр. Салгыны муннуларынан ылаллар, айахтарынан таһаараллар.

Хомус тыаһыыр.

(Хомус тыаһа тохтуур, оҕолор харахтарын аһаллар).

- Эһиги хараххытыгар туох көһүннэ?

Оҕолор биир-биир этэллэр.

Айылҕа көстүүтүн туһунан сэһэргэһии.

Слайдаҕа айылҕа көстүүтэ көстөр, олонхо запиһа тыаһыыр.

Ньургун Боотур атынан көтүтэн иһэрэ көстөр. Оҕолор Ньургун Боотуру кытта тэнгэ айанныыллар. Аты миинэн бөтөрөҥнөтөллөр, айахтарынан ат туйабын тыаһын үтүктэн тылларын эрчийэллэр.

Иитээччи оҕолорго Ньургун Боотурдуун тэнгэ олонхо дойдутугар айанныылларын этэр.

1 тохтобул: Остуол оонньуута "Олонхо дойдутун устун айан".

Остуол оонньуута: Орто дойду айылҕатын хартыыната: күн, халлаан, өрүс, хонуу, от-мас, хатын, былыт, хайа, аал-луук мас. Айылҕа көстүүлэрин устун сыппаралардаах ыллык суол барар. Оҕолор 1-6 дылы төгүрүктэрдээх кубигы биир-биир быраҕан ыллык суол устун айаннаталлар. Ханник айылҕа көстүүтэ түбэхэр да, онно хоһуйуллубуту биир-биир этэллэр.

Холобура: Күн.

Ойор күн уота,

Сырдык күн сырала,

Ойооллоон тахсар

Уоттаах күн. (Күн Эрили)

Иитээччи оҕолордуун ойуу тыллары хатылыыллар, ырыталлар.

Арай икки оҕо өрүс, хонуу ойуулар түбэспит. Иитээччи олонхоҕо айылҕа хоһуйуллубут олугун ааҕар:

Тоҕус үрэх тутуһуутугар

Сүндэлэ далай уулаах

Сүүрүктээх өрүс. (Дьулуруйар Ньургун Боотур)

Хомурах кыайан хоммотох,

Холборон манган хонуу. (Тойон Дьаҕарыма)

Оҕолор истибит олуктарыгар санга тыллары (хомурах, холборон, сүндэлэ) булаллар, иитээччи ону быһаарар.

Тыллар быһаарыылара:

хомурах - чигдитийбит хаар

холборон - тыа тулалаах киэн сир

сүндэлэ - улахан, дьоһуннаах, улуу.

Хамсанылаах сынһалан: музыка тыаһыгар талан ылбыт карточкаларынан хамсанылары оҥороллор. Холобура, от-мас буолан хамсаналлар.

2 тохтобул: Остуолга олорон кырыһы: күн, халлаан, өрүс, хонуу, от-мас, хатын, былыт, хайа, аал-луук мас.

Мэһэйдээбэт гына олонхо иһиллэр.

Бүтэрбит оҕо үлэтин аҕалан улахан кумааҕыга сыһыаран орто дойду айылҕатын оҥороллор.

Санга ойуу тыллары (хомурах, холборон, сүндэлэ) чингэтэн хат-хат хатыланар.

Тоҕус үрэх тутуһуутугар

Сүндэлэ далай уулаах

Сүүрүктээх өрүс. (Дьулуруйар Ньургун Боотур)

Хомурах кыайан хоммотох,

Холборон манган хонуу. (Тойон Дьаҕарыма)

Өрө көтөҕүллүүлээх музыка тыаһыыр.

Слайдажа Ньургун Боотур атынан иһэр:

- Оҕолоор, төрөөбүт айылҕабытын харыстыырга сизрдээх буолуу ханнык быраабылатын билэбитий?

Оҕолор айылҕаны харыстааһыҥна сизрдээх буолуу быраабылаларын Ньургун Боотурга этэллэр:

- Айылҕаны харыстаа.

- Ытык мас таһыгар айдаарыма, оонньоомо.

- Ууну киртитимэ, харыстаа.

- Оту-маһы мээнэ алдьатыма.

- Сибэккени мээнэ үргээмэ. (Тэрис)

Оҕолор Ньургун Боотуру кытта быраһаайдахаллар.

Иитээччи:

- Тугу ордук сөбүлээтигит?

- Олонхо тылынан ойуулаан-дьүһүннээн туохтуһунан кэпсэттибит?

- Санга билбит тылларгытын күннээҕи олоххо туттуохха сөп дуо? (Холобура, мин тиэргэм-мэр хомурах хаарга оонньуурбун сөбүлүүбүн).

Дьарыкка көмө матырыйаал:

Күн: Ойор күн уота, сырдык күн **сырала. Ойоҕолоон тахсар** уоттаах күн. (Күн Эрили)

Сырал - уот итиитэ биллэрэ, суоһа кэлэр.

Ойоҕолоон тахсар - кытыытынан, ойоҕоһунан.

Халлаан: Туналҕан манган **килбиэн** халлаан. Үрдүк **мэнэ добун** халлаан. (Күн Эрили)

Туналҕан - олус ыраас, сырдык.

Килбиэн - чабылхай, арылхай.

Мэнэ - олус үрдүк, киэн, улахан.

Добун - үрдүк, улахан, улуу.

Былыт: (**үрүҥ** былыт **үөрдүстэ, хонгор** былыт холбосто. (Дьулуруйар Ньургун Боотур)

үөрдүстэ - холбосто, чөмөхтөстө.

Хонгор былыт - кытарымтыйан көстөр хой былыт.

Аал-луук мас: Аҕыс иилээх саҕалаах, **атааннаах-мөҥүөннээх** Аан ийэ дойдуларын хаба ортотугар Аҕыс салаалаах Аар Кудук мас үүммүт эбит. (Дьулуруйар Ньургун Боотур)

Атааннаах-мөҥүөннээх - айдааннаах, иирсээннээх.

Хайа: Арҕааттан **ааннаан** тахсан иһэр ардах былытын курдук Адаар-бадаар **арҕастаах Аалыы** таас хайалардаах. (Буура Дохсун)

Ааннаан - суолу бүөлээн, бүрүйэн.

Арҕас - хайа, сыыр субурҕатын үөһэ өттө.

Аалыы - манна: аалбыт курдук ньалхаархай.

Хатын: Хаар көрбөтөх, хаһыҥы билбэтэх минньигэс сыттаах, минньигэс дьүһүннээх күөх **сирэм чэчир...** (Дьулуруйар Ньургун Боотур)

Сирэм - хонуу, сыһыы, саас санга тахсар ото, сир күөх кырса.

Чэчир - ыһыахха, урууга сиргэ анньыллыбыт эдэр хатын.

От-мас: Аҕыс салаалаах ача күөх ото **аҥаарыйа үүнэн анньар**. (Тойон Дьаҕарыма)

Аҥаарыйа үүнэн анньар - быстыбакка ыраахха дылы нэлэһийэ барар, унааран көстөр.

Сибэкки: Оһуор ойуу охсулунна, синнээ дьэрэкээн тардылынна. (Күн Эрили)

Тыл аукциона

Оонньуу сайыннараар кыаҕа. Бу оонньуу нөҥүө оҕо билэр-көрөр баҕатын, тылын-өһүн, кэпсэтэр дьоһурун сайыннарыахха сөп.

Ааптара: Ноева Анна Гаврильевна, Чурапчы улууһун Сылан сэлиэнньэтин "Сулусчаан" оҕо сайдар киинин иитээччитэ.

Анала: Түөртэн үөһэ саастаах оҕолорго.

Быраабылата: саамай элбэх хоһуйар тылы эппит оҕо кыайылаах буолар. Холобур: хатын – кыраһыабай, лаглабар, кэрэ, суугунас, күөх намыын лабаалаах, уһун, көнө, манган субалаах о.д.а.

Таай, туохтарый?

Оонньуу сайыннараар кыаҕа. Оҕо тылын онгортон көрөр, толкуйдуур дьоһурун, тылын сайыннарыы.

Ааптара: Ноева Анна Гаврильевна, Чурапчы улууһун Сылан сэлиэнньэтин "Сулусчаан" оҕо сайдар киинин иитээччитэ.

Быраабылата: Иккилии предмети туохтарынан майгынныылларын, уратыларын өйдөрүгэр толкуйдаан таайтараллар.

Барыта: Оҕолор иккилии предмети истэригэр онгортон кэпсиригэр бэлэмнэнэллэр. Иитээччи (эбэтэр оҕо) биир оҕо кубик биэрэр, ол оҕо санаабыт предметтэрэ туох майгынныыр өрүттээхтэрин, уратыларын этэн ойуулуур. Атыттар таайаллар. Холобур: "Иккиэн харамайдар. Сыыдам сырыылаахтар. Биирэ боронг, биирэ кугас. Иккиэн ойуурга олороллор. Биирэ хороонго олорор, кууруссаны уорар, биирэ мээһэ сылдьар, сүөһүнү тардар." "Иккиэн айан көлөлөрө (транспорт). Биирэ улахан түннүктээх, сүүрэр, сиринэн сылдьар, дьону таһар, биирэ – эмиэ дьону таһар, көтөр, халлаанынан сылдьар".

Күһүн

Таабырын-садаача сайыннараар кыаҕа. Оонньуу оҕо билиитин-көрүүтүн кэнгэтэр, болҕомтолоохтук истэр, сатаан былаанныыр, хонтуруолланар кыахтарын сайыннараарга көмө буолуон сөп.

Ааптара: Ноева Анна Гаврильевна, Чурапчы улууһун Сылан сэлиэнньэтин "Сулусчаан" оҕо сайдар киинин иитээччитэ.

Ис хоһооно: Сашаҕа саас ийэтэ кинигэ атыыласпыт. Кинигэтэ үс ойуулаах эбит. Бастакы ойууга ойуур көстөр. Мастер кыһыл, саһархай, араҕас сэбирдэхтээхтэр. Сир барыта эмиэ оннук сэбирдэхтэринэн бүрүллүбүт. Күн уотугар мастер көмүс аалыыта буолан көстөллөр. Сүрдээх кэрэ хартыына. Иккис хартыынаҕа сэбирдэхтэр аҕыйаабыттар. Халлааны харанга былыт саппыт. Ардах түһэр. Үһүс хартыынаҕа мастер биир да сэбирдэҕэ суохтар. Арай бэс, харыйа уруккуларын курдук күөх тураллар. Халлаантан хаар кырыпахтара тэлээрэн кэлэ-кэлэ сиргэ түһэллэр. "Бастакы хартыына аата тугуй?" – диэбит Саша ийэтэ. "Күһүн" – диэбит Саша. "Оттон иккис?" "Күһүн". "Онтон үһүс?" "Эмиэ күһүн". Эниги санаабытыгар? Тоҕо?

4. ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР ҮӨРЭХ УОБАЛАҺА

"ОҢО КЭРЭНИ ӨЙДҮҮР ДЬОБУРУН САЙЫННАРЫЫ"

(Художественно-эстетическое развитие)

Художественно-эстетическое развитие предполагает развитие предпосылок ценностно-смыслового восприятия и понимания произведений искусства (словесного, музыкального, изобразительного), мира природы; становление эстетического отношения к окружающему миру; формирование элементарных представлений о видах искусства; восприятие музыки, художественной литературы, фольклора; стимулирование сопереживания персонажам художественных произведений; реализацию самостоятельной творческой деятельности детей (изобразительной, конструктивно-модельной, музыкальной и др.).

(Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования)

4.1. «ТОСХОЛ» БЫРАГЫРААМАҒА ОБО КЭРЭНИ ӨЙДҮҮР ДЬОБУРУН САЙЫННАРЫ

Ойуулуур-дьүһүннүүр искусство, музыкальнай искусство, саха фольклора

Ойуулуур дьүһүннүүр искусство туһунан өйдөбүлэ:

Живопись, скульптура, графика - ойуулуур-дьүһүннүүр искусство көрүнгүрэ диэн билэр. Биирдии көрүг туһунан сүрүн өйдөбүлү ылар, уратытын быһаарар.

Пейзаж, портрет, натюрморт, тематическай хартыына ойуулуур-дьүһүннүүр искусство жанрдара диэн билсэр. Биирдии жанр туһунан сүрүн өйдөбүлү ылар, уратытын быһаарар. Искусство айымньытын болҕойон көрөр, ис хоһоонун өйдүүр, бэйэтин санаатын этэр. Живопись уонна графиканы кырааска арааһынан, харандааһынан; скульптураны пластилинынан, туойунан, тааһынан, бетонунан, тимиринэн, маһынан онороллор диэн араарар.

Ойуулуур - дьүһүннүүр искусство айымньыылара араас ньыманан оноруллаллар диэн өйдөбүлү ылар. Живопись, графика киистэнэн ойууланаллар: скульптура мэһийиллэн, сыбаан, чочуйулан оноруллар диэн өйдүүр, билэр. Араас ньыманан туһунан ойуулуурга үөрэнэр. Оноруктарыгар, айымньыларыгар тулалыыр эйгэҕэ сыһыанын көрдөрөр.

Декоративнай - прикладной искусство сүрүн көрүнгүрэн орнамент арааһа буолар диэн билэр. Орнаменынан дьизни, дьиз араас тэрилин, иһити - хомуоһу, таннар таһаһы киэргэтэллэр диэн өйдүүр. Орнамент ойуута араас, тус - туһунан суолталаах диэн өйдөбүлү ылар. Саха орнаменын сүрүн ойуулары суолтатын билэр, араарар, быһаарар, уруһуйдуу үөрэнэр.

Араас омук араас орнаменнаах буолар диэн билэр. Хохломской, дымковской, филимоновской, богородской, городецкай орнаменнар тустарынан өйдөбүлү ылар, уруһуйдуу үөрэнэр.

Архитектура - искусство биир көрүгэ буолар диэн өйдөбүлү ылар. Элбэх этээстээх улахан таас дьизэлэр, үлэлиир тэрилтэ дьизэлэрэ, театрдар, дыбарыастар, заводтар, фабрикалар, вокзаллар, улахан оскуолалар, детсадтар, маҕаһыыннар, музейдар, пааркалар, фермалар, чааһынай озорор дьизэлэр араас архитектурнай бырайыагынан тутуллаллар диэн өйдүүр. Архитектура сүрүн көрүнгүрэн, араас матырыяалынан билсэр. Пластилинынан, туойунан, конструкторынан тутта үөрэнэр.

Ойуулуур-дьүһүннүүр искусство ис хоһоонун сөпкө өйдүүр, ылынар, уус-уран образтары сатаан быһаарар, көрөн астынар.

Манньык айымньылары кытта билсэр:

"Эһэ уонна собо" М.Г. Старостин иллюстрацията; "Кырачаан балтым" М. Гуляева-Карим; "Сүрээҕэ суох чыычаах" М.Г. Старостин; "Кыыллар" Е.М. Шапошников; "Таал-Таал эмээхсин" И.И. Попов, Г.И. Попов; "Дьулуруйар Ньургун Боотур" В. Карамзин, И. Корякин; Э. Сивцев "Тэллэйдээх кыыс"; "Түннүк" М. Рахлеева, литография; "Саха бөбүстөрө", "Муус аннынан балыктааһын бырааһынньыга - мунҕа" А.Н. Осипов, живопись; "Уолан сүгүгнүрэн иһэр кыыһынаан" П. Романов, живопись; "Ырыа" П. Романов, мозаика; "Сэргэ аттыгар турар саха дьахтара" В.П. Попов, скульптура; "Чэй иһиитэ" Э. Сивцев, графика; "Хоһоһо", "Летящий шаман" М. Федулов, гобелен; "Күһүн", "Кыһын", "Саас", "Сайын" В.Д. Иванов; "Аал луук мас", "Олонго сүрүн геройдара" Т.А. Степанов, живопись; "Золотая осень" Левитан, живопись; "Аленушка", "Бухатыырдар" В. Васнецов, живопись; "Сарсыарда бэс чагдаҕа" И. Шишкин, живопись.

Оџо ойуулуур - дьүһүннүүр сатабыла

Уруһуй

Уна, ханас эбэтэр икки илиитинэн тэнгэ уруһуйдаан көрөн бэйэтигэр табыгастаах суолу булар. Оџо уруһуйдуурга туттуллар тэриллэри билэр, талан туттар (гуашь, акварель, фломастер, өгнөөх харандаас, боростуой харандаас, миэл, чох, тушь, пастель, арыылаах кырааска, темпера). Харабынан холоон көрөн, харандааһы сөпкө баттаан, киистэ төбөтүнэн эбэтэр бүтүннүү туһанан ойуулуурга дьарыктанар. Кырааскатын, харандааһын, кэмчилээн туттарга кыһаллар. Харандааһынан, киистэнэн, миэлинэн барыллаан уруһуйдуурга, төгүрүччү, көнөтүк, долгуннуу, туруору, сытыары сотон, суруйан ойуулуурга үөрэнэр; бэлэм омоону кырааскалыыр. Боростуой быһыылаах эттиктэри ойуулуур. Төгүрүк, үс муннук, квадрат, ньолбоџор, түөрт муннук быһыылаах эттиктэри көрөн олорон ойуулуур. Хас да ойууну холбоон биир ис хоһооннуур, боростуой саха оһуорун бэлэм фонга онорор, өйтөн, санаан көрөн, уус-уран айымньыттан, көрөн олорон уруһуйдуур. Дьыл кэмин, түүн, күнүс өйдөбүлүн, айылџа уларыытын, үүнээйи, кыыл арааһын тутулун тулалыыр эйгэ көстүүтүттэн айан ойуулуур. Алта сүрүн өнү билэр, кытархай, борон, сырдык халлаан күөџэ өнү араарар. Өн сырдыгын харанатын араарарга, өнү булкуйан дьүөрэлииргэ үөрэнэр. өгнөр көмөлөрүнэн тулалыыр эйгэ киһи туругун көрдөрүүххэ сөбүн өйдүүр.

Ыраах, чугас турар эттиги хайдах уруһуйдууру сатыыр уонна эттик пропорциятын харабынан холоон ойуулуурга үөрэнэр.

Саха уонна атын омук оһуорун харабынан холоон онорор, кырааскалыыр уонна оһуорунан оноһуктары киэргэтэр.

Оџо маннык сахалыы орнаменнары билэр, сатаан уруһуйдуур.

3-4 саастаахтар. "Быа ойуу", "Туоһахта ойуу", "Күн ойуу", "От ойуу", "Тараах ойуу", "Тиис ойуу".

3-5 саастаахтар. "Хабарџа ойуу", "Тыгырах ойуу", "Тыал ойуу", "Илим ойуу", "Ураһа ойуу", "Тангалай ойуу", "Сибэкки ойуу" (ныыма).

3-6 саастаахтар. "Саахымат ойуу", "Тыгырах ойуу", "Биэ эмийэ", "Сүрэх ойуу", "Туйах ойуу", "Сибэкки ойуу", "Тоноџос ойуу", "Сарбынньах ойуу", "Эриллэџэс ойуу", "Көџүөр ойуу".

Атттарыы

Оџо 3-4 сааһыттан аттара, сыбаан онгоро, тигэ, уһана, тута үөрэнэр.

Оџо араас өгнөөх кумааџылары табатык дьүөрэлээн сыһыарарга, сөптөөх өнү (фону) талан ыларга үөрэнэр. Бастаан биир өгнөөх кумааџыны, онтон 2-3 өнү дьүөрэлии силимниир. Кырыйбакка эрэ бэлэм оһуору, ойууну, "малы-салы" сыһыарар. 4-5 сааһыттан кыптыыһынан тутта үөрэнэр.

Кумааџыны бүк тутан, квадраттан көнө муннугу, көнө муннуктан ньолбоџору, квадраттан төгүрүгү, үс муннугу, кылгас, синньигэс, кэтит кэрчиктэри, харах холооһунунан кырыйар. Ис хоһоонноох үлэни өгүн, быһыытын, кээмэйин, балаһианньатын көрөн, наардаан сыһыарар. Кумааџыны, килиэйи кэмчилээн туттарга кыһаллар, үлэтин харыстыыр, саџалаабытын бүтэрэр.

Сыбаан оноруу

Туойунан, пластилинынан үлэлии үөрэнэр; сыбаан оноруу араас ньыматын билэр, сатаан туһанар; ытыс икки ардыгар, көнө ньуурга араастаан (көнө, төкүнүк гына) хатайдыыр; хаптаччы баттыыр; бобо тутан сыһыарар; тарбах төбөтүнэн тобулу, дьөлө баттыыр, тэллэччи тардар; сыһыары тутан имэрийэн холбуур; тарбах төбөтүнэн хаптаччы тутар; чорбоччу тардар; стеканы туһанар, сыбаан уонна гуашь кыраасканан араас ойууну түһэрэр.

Иистэнии

5 сааһыттан кыыс оҕо тигэ үөрэнэр:

Иннэнэн, сүүтүгүнэн сатаан туттар, сабы иннэҕэ угар, түмүктүүр, кырыйар; субуйа анньыы ньыматынан куукула таҥаһын бүүрэр, таҥаска оһуордуур. Улахан, орто кээмэйдээх оҕуруону тиһэр, кыра көбүөрү киэргэтэр. Оҕуруону, сабы өгүнэн наардаан туттар, таҥаһы кырыйарга кэмчилээн туттарга үөрэнэр.

Уһаныы

Уол оҕо: 5-6 сааһыгар быһыччанан кыһарга, суруйарга, дьөлө хаһарга, ойуу түһэрэргэ, быһах эрбиинэн, өтүйэнэн туттарга, тоһоҕону саайарга үөрэнэр. Маһынан сатаан үлэлииргэ (эрбииргэ, саайарга, көтүрэргэ), сатаан уһанарга (кыһарга, быһарга, чочуйарга, ааларга, таптайарга) үөрэнэр, сэрэнэн туттар.

Тутуу

Тута үөрэнэригэр уһатыы, үрдэтии, бүрүйүү, сыһыары тутуу, холбоһун, кэнэтии, биллэҕэ быраҕыы, туора сабыы курдук ньымалары билэр. Кирпииччэни туруоруу, кэккэлэччи, төгүрүччү, түөрт муннуктуу, утуу-субуу, сыһыары уурталыыры сатыыр.

Конструкторы туһанан араас модели тангар, онгорор. Бэйэтэ былааннаан эбэтэр уруһуйунан (схеманан) сирдэтэн айан тутар. Сууллубат гына эрдэттэн былааннан табыгастаах сири булан кээмэйин, быһыытын, матырыйаалын, хайысхатын таба талан тутарга үөрэнэр. Туттуллар матырыйаал (кубик, кирпииччэ, хаптаһын, буруус уо.д.а.) туох уратылааһын, хайдах туруктааһын билэр, туттарыгар ону учуоттуур.

Музыкальной искусство

Музыкальной искусство туһунан өйдөбүлэ

Музыкальной искусство көрүгүнэрин (вокальной: инструментальной, симфонической музыка, балет) туһунан бастакы өйдөбүлү ылар.

Опера, академической уонна народной ырыа вокальной искусство көрүгүнэрэ диэн өйдүүр, билэр, уратыларын араарар, быһаарар. Операда оперетта, академической ырыава романс, ария, народной ырыава частушка, тойук, кылыһах киирэллэр диэн билэр.

Үгкүү уонна балет хореография категориялара диэн өйдүүр. Үгкүү көрүгүнэрин билэр.

Музыкальной искусство жанрдарынан үгкүү, ырыа, марш буолаллар диэн араарар. Ритм, динамика, тиэмпэ, тембр, регистр музыка сүрүн ньымалара диэн билэр, араарар, быһаарар.

Республикаҕа, улуустарга аатырбыт саха композитордарын, мелодистарын, норуот ырыаһыттарын, мелодистар А. Новгородов, Н. Бойхолов, З. Винокуров, Ф. Корнилов, К. Пахомова, Д. Данилов, В. Ноев, Г. Слепцов, Игн. Слепцов, О. Иванова - Сидоркевич ырыаларын билсэр. Г. Григорян, Д. Салиман - Владимиров, М. Жирков, П. Иванова, К. Герасимов, В. Ксенофонтов, улуу композитордар Шуберт, Шуман, Бетховен, П.И. Чайковской, Д.И. Шостакович, М. Глинка айымньыларын билсэр.

Оһуохай арааһын (Бүлүүлүү, Аммалыы, Өлүөхүмэлии, сээдьэ) арааһын билэр. Олонго, тойук туһунан бастакы өйдөбүлү ылар.

Музыканы хамсанар сатабыла

Музыка тэтимин, уратытын истэн хамсанар (хаамар, үгкүүлүүр, сүүрэр). 2-3 чаастаах музыканы арааран истэн сөпкө хамсанар. Музыкальной айымньыга сөп түбэһиннэрэн айан хамсанар. Кыыл, көтөр хамсаныытын үтүктэн, саха үгкүүтүн хамсаныыларын туһанан үгкүүлүүр, хамсанар. Араас түгэни имигэс хамсаныынан көрдөрөр. Киһи араас туругун

сирэйнэн, илиитинэн хамсанан, туттан - хаптан көрдөрөр, быһаарар. Музыка, үгкүү ис хоһоонун хамсаныы көмөтүнэн тириэрдэр. Айылба көстүүлэриттэн, олохтон-дьаһахтан ылыллыбыт хамсаныылары үгкүүтүгэр туттар. Кыыл - көтөр хамсаныытын үтүктэр, дьүһүннээн көрдөрөр. Үгкүүнү умсугуйан, иэйиилээхтик толорор. Сиэр-туом үгкүүлэрин ис хоһоонун өйдүүр, үгкүүлүүр. Оһуохай арааһын билэр, үгкүүлүү үөрэнэр.

Оһо айылба көстүүтүн, өбүгэтин олоһун - дьаһаһын, үлэтин - хамнаһын, кыылы - сүөлү, көтөрү - сүүрэри саха үгкүүтүн маннык сүрүн хамсаныыларынан ойуулаан көрдөрөрү сатыыр: хомус тардыы, ынах ыаһын, кымыс ытйааһын, булчут хаамыыта, дьэирэнкэй, сүгүрүйүү, атах тэпсиитэ, туора хааман өгдөнгөөһүн, кулун куллуруһуу, дэйбиирдээх хаамыы, сулустуу хаамыы, чороонноох хаамыы, ойон атах тэпси, оһуохай хаамыыта.

Музыканы истэр сатабыла

Музыканы болһойон, кэрэхсээн истэр, ырыаны, музыкальнай айымныы матыыбыттан билэ үөрэнэр, ырыа ис хоһоонун өйдөөн истэр. Музыкальнай айымныы кириитэ, бүтүүтэ диэн араарар. Музыкальнай айымныы бүтүөр дылы интэриэһиргээн истэр, иэйиитин - санаатын өйдүүр, образтарын уустаан-ураннаан кэпсиир. Музыкальнай айымныыны арааран билэр.

Музыкальнай инструмент арааһын билсэр. Тыллаах, охсон оонньонон, тыастаах, чаачардаах, тарбаһынан оонньонон тимир хомус, икки тыллаах хомус, мас хомус, дүгүр, күпсүүр, кырыымпа, скрипка, виолончель, тансыр, кылыһах, балалайка, домбра, гитара, барабан, табык, металлофон, бубен, дьаһа, хобо, румба, маракас, погремушка диэн араарар. Музыкальнай инструмент ис тутулун (тыла, струна, хобото), тугунан оонньононун (чаачарынан, медиаторынан) билэр. Хомуска дьүһүйүүнү өйдүү үөрэнэр.

Оһо музыкальнай айымныыны истэн дуоһуйууну ылар. Композитор уонна айымныы аатын арааран билэр.

Маннык композитордар айымныылары истэр

Кыра бөлөх

"Биһик ырыата" норуот матыыба тыллара; "Ардах" К.Пахомова мел. М.Ефимов тыл. (хомус.); "Чыычаах оһото" Д.Данилов мел., Туйаарыскай тыл. (хомус.); "Куобахчаан" П.Одорусов тыл. (тойук.); "Куобахчааннар ырыалара" Н.Бубякин мел.; "Чооруос" К.Пахомова мел., А.Бродников тыл.; "Күүтүүлээх киэһэ" К.Пахомова мел., О.Эврестова тыл.; "Таежные тропы" циклтан Н.Берестов муз.; "Манган хаар" Т.Дьяконова мел., тыл.; "Чыычаах" (хомус.); "Чооруос" Н.Бойхолов муз., Абаһыыныскай тыл.; "Таммахтар" А.Алексеев мел., В.Дедюкин тыл.; "Куукалка" Д.Данилов мел.; "Ньургуннар" Г.Дьяконов мел., А.Кондратьев тыл.; "Кэбэ" - (хомус); "Сайын" Г.Григорян муз., С.Васильев тыл.; "Күөрэгэй" Д.Салиман - Владимиров муз., Н.Александров тыл.

Орто бөлөх

"Биһик ырыата" В.Ксенофонтов мел., Руфов тыл.; "Кыталык" нор.мат. (хомус); "Бүлүү" нор.мат.; "Мичээрдэр" Г.Слепцов мел., И.Брызгалов тыл.; "Күһүн" Н.Тимофеев (тойук); "Саха үгкүүтэ" А.Алексеев мел., С.Данилов тыл.; "Булчут аргыһа" (алгыс-тойук); "Булчут ырыата" М.Жирков муз.; "Хаар кыырпахтара" — 8 № «Эбэ», 11№, П.Иванова (фортепьяно); "Оленегорскай сээдьэтэ" О.Иванова мел., Ст.Дадаскинов тыл.; "Табалар үгкүүлэрэ" Р.Борисов (баян); Н.Берестов "Таежные тропы" циклтан (ф-но.); "Кыысчааммар" В.Ноев мел., тыл.; "Саас" Н.Берестов мел., И.Тимофеев тыл.; "Ийэ барахсан" Абаһыыныскай тыл.; «Ньургун Боотур» операттан "Сорук Боллур ырыата", "Кыыс Кыскайдаан ырыата", М.Жирков. Г.Литинскай;

"Дьйэрэнкэй" Г.Слепцов мел.; "Таптыабын ийэни" О.Иванова мел., Эллэй тыл.; "Оһуокай" М.Егорова тол.; "Үчүгэйиэн сааскы киэһэ" "Сааскы санаа" И.Слепцов мел.,тыл.; "Киирэр тахсар саһарҕалар" З.Степанов муз., И.Гоголев тыл.; "Күөрэгэй" Иг.Слепцов мел., тыл.; "Сайынҥы сарсыарда" П.Оготовев (хомус); "Сайын" нор. мат. (хомус).

Улахан бөлөх

"Барабыай" В.Ноев мел.; "Күөх сайын барахсан" В.Ноев мел.; "Бүлүү" (Е.Захарова тол.,н.м.); "Оһуокай" н.т.; "Сылгыһыт" В.Кац муз., И.Тимофеев тыл.; "Булчут ырыата" Г.Комраков муз., М.Тимофеев тыл.; "Тайҕаҕа" Г.Комаров муз. (Ф-но); "Манчаары" О.Иванов мел., Т.Сметанин тыл.; "Алтынны" П.Одорусов тыл (тойук); "Байанай алгыһа" (алгыс-тойук) З.Данилов толоруутугар; "Кыһын тыаҕа" (хомус), "Танец оленя", "Танец охотников" В.Кац (ф-но); "Кыһын" С.Данилов тыл. (тойук), З.Данилова тол.; "Хаппытыан" Х.Максимов мел. П.Тоборуокап тыл.; "Өндөрүүскэ тиэтэйбэт" Х.Максимов мел.; "Таптыабын ийэни" О.Иванова мел. Эллэй тыл.; "Аммам, иһит ыллыыр ырыабын" О.Иванова мел.; "Сайын" (н.м.т.), "Чороон" (В.И.А.); "Тангалай ырыата" (н.м.т. У.Нохсоров тол.); "Кыракый кыысчааммар" В.Ноев мел., тыл.; "Күөрэгэйдиин көрсүһүү" В.Ноев мел., тыл.; "Сааскы ырыа" В.Ксенофонтов муз., М.Николаева тол.; "Кэҕэ", "Күөрэгэй" (хомус) П.Оготовев тол.; "Сайын" (тойук) Эверстова-Обутова тыл.

Бэлэмнэни бөлөх

"Марш", "Вальс" (ф-но) Г.Комраков; "Сарсын, сарсын сарсыарда" (тойук) С.Зверев; "Попурри" сах.нар. ырыаларга Л.Муркин тол. (хомус); "Танец охотников" В.Кац (ф-но); "Балыксыт алгыһа" (алгыс тойук); "Күһүн" (хомус); "Кыталыктар үңкүүлэрэ" (индонезийскай варган) П.Алексеев тол.; "Кыһынҥы күн" (хомус); "Оленегорскай сээдьэтэ" О.Иванова мел., Ст.Дадаскинов тыл.; "Айыы Умсуур удаҕан ырыата", "Туйаарыма Куо" (тойук, М.Канаева тол.); "Көрдөөх чабырҕахтар" О.Егоров тол.; "Чабырҕахтар араастара" (Ст.Ник.Николаев тол.); "Сахам сирэ барахсан" Г.Григорян мел., И.Гоголев тыл.; "Саха сирэ" С.Владимиров муз.; "Мин дойдум" А.Егоров мел., С.Данилов тыл.; "Таммахтар" Х.Максимов мел.; "Сааскы санаалар" С.Шишигин (Аммалыы, Бүлүү, Өлүөхүмэли оһуокай) У.Нохсоров тол.; "Сээдьэ", "Айылҕа уһуктуута" (хомус); "Киэһээнни ырыа" М.Жирков (саха инстр.анс.тол.сал. Н.Стручков); "Ыһаахха ыңырыы" Вл.Ксенофонтов.

Ыллыыр сатабыла

Холкутук, унаарыччы, намыыннык, биир тэнгэ ыллыы үөрэнэр. Ырыа тылын чуолкайдык сангарар, музыкальнай фраза икки ардыгар сөпкө тыын ылар, фразаны сымнаҕастык, холкутук бүтэрэр. Ырыа матыыбын, тэтимин сөпкө тутуһан, чуолкайдык, намыыннык, чэпчэкиitik ыллыыр, кэмигэр салгыыр, бүтэрэр. Ырыа ритмин, тэтимин истэн, өйдөөн, атын киһини кытта дьүөрэлээн ыллыыр, кирири чааһын, хос ырыатын, бүтүүтүн матыыбын билэр, матыыба, доһууола диэн араарар. Дэгэрэн, дьйэрэтии, тангалай ырыалар көрүгнэрин араарар.

Оҕо ырыа аатын, тылын уонна музыкатын авторын билэр, ааттыыр. Маннык ырыалары сатаан ыллыыр.

Кыра бөлөх

"Ардахчаан" Бурнашева мел.,тыл.; "Чыычаах" К.Пахомова мел., Г.Протодьяконов тыл.; "Манган куобах" К.Пахомова мел., А.Владимиров тыл.; "Чооруос" К.Пахомова мел., А.Владимиров тыл.; "Чоппуускалар" К.Пахомова мел., А.Бродников тыл.; "Топ-топ хаамабын" А.Новгородов мел., П.Одорусов тыл.; "Детсад оҕолоро" Н.Бойлохов мел., Күннүк Уурастырап тыл.; "Саас буолаҕа" н.м.т. "Мин бэйэм" К.Пахомова мел., П.Тоборуокап тыл.; "Туллуктар" З.Винокуров муз.,Данилов тыл.; "Хаачыал-маачыал" К.Пахомова мел., К.Сосин тыл.

Орто бөлөх

"Тугун бэрдэй кэрэтэй" нор. матыыба.; "Ыаҕайабын ыламмын" Т.Дьяконова мел., Г.Иванова тыл.; "Куобах" В.Ксенофонтов мел., И.Алексеев тыл.; "Куобахчааннар ырыалара" Н.Бубякин мел., Г.Данилов тыл.; "Таба" Ф.Корнилов муз.; "Кыһынгы ырыа" К.Пахомова мел., Чабылҕан тыл.; "Хаар кыыспыт" Д.Данилов мел., тыл.; "Маҕан хаар" Т.Дьяконова мел., тыл.; "Мин бэйэм" К.Пахомова мел., П.Тобуруокап тыл.; "Көрдөөх ырыа дьизэрэйэр" Романова муз. "Ат миинэн" К.Пахомова мел., Т.Сметанин тыл.; "Баҕа санаа" Константинов мел., тыл.; "Күөрэгэй" Кобельянов мел., И.Алексеев тыл.; "Оонньуур көлөлөр" В.Егоров мел., Сомоҕотто тыл.; "Кымыс ырыата" нор.мат.; "Лыах" В.Петров мел., В.Тарабукин тыл.

Улахан бөлөх

"Үлэһит оҕолор" Е.Лукинова мел.; "Моряк буолуом" В.Егоров мел., Е.Тимофеева тыл.; "Обуруонан оһуордуубут" н.м.; "Тугун бэрдэй кэрэтэй" н.м. Н.Сергеев тыл.; "Хайыһарым" н.м., Т.Семенов тыл.; "Булчут ырыата" М.Жирков муз., "Чабылҕан" тыл.; "Төгүрүкчээн мээчигим" К.Пахомова мел., А.Николаев тыл.; "Күүтүүлээх киэһэ" К.Пахомова мел., Э.Обутова тыл.; "Саҕа дьылбыт кэлиитэ" Новгородов мел.; "Кыһын тоҕо буоларый?" Н.Бойхолов мел.; "Хаарынан оонньуубут" З.Винокуров мел., Абаҕыыныскай тыл. "Мин летчик буолум" Х.Максимов мел.; "Үрүмэччи" Н.Бойхолов мел.; "Тотоша" В.Егоров мел., П.Одорусов тыл.; "Ийэ барахсан" Новгородов мел., П.Тобуруокап тыл.; "Сааскы ырыа" З.Винокуров мел. Абаҕыыныскай тыл.; "Чороон" К.Пахомова мел., Г.Иванова тыл.; "Оҕо сааһым" И.Сивцев мел., С.Данилов тыл.; "Үөрэнэ барабыт" Н.Бойхолов мел., И.Артамонов тыл.; "Алааска" К.Пахомова мел. С.Тимофеев тыл.

Бэлэмнэнии бөлөх

"Көмүс түгэн" А.Егоров мел., С.Данилов тыл.; "Кыталык" н.м.т.; "Ыаҕайа" Е.Лукинова мел., Ороһуунускай тыл.; "Дорообо тугутчаан" В.Парников мел., Едукин тыл.; "Кыһын тоҕо буоларый?" З.Степанов муз., П.Одорусов тыл.; "Сарсыарда" н.м., т.; «Ньургуннар» Т.Дьяконова мел.; "Үчүгэй" К.Пахомова мел., Дмитриев тыл.; "Хатыы" В.Парников мел., П.Тобуруокап тыл.; "Куукалка" Д.Данилов мел.; "Дыргыл сыттаах дьэдьэним" В.Егоров мел., Петров тыл.; "Хомус тыаһын истиим, да" К.Пахомова мел., В.Ксенофонтов тыл.; "Сибэкки" К.Пахомова мел., В.Петрова тыл.

Саха фольклора

Фольклор көрүнгүнэрин (остуоруйа, таабырын, өс хоһооно, чабырҕах, оһуокай, тойук, олонхо) туһунан өйдөбүлү ылар, сэргии үөрэнэр, сөбүлээн истэр, дуоһуйар. Фольклору көрүнгүнэринэн арааран билэр, остуоруйалары, таабырыннары, чабырҕахтары, өс хоһооннорун билэр, сатаан кэпсиир, толорор. Айымньы ис хоһоонун ойуулаан - дьүһүннээн көрдөрөр, геройдарын үтүө өрүттэрин холобур онгостор, түгэнигэр сөп түбэһиннэрэн санатыгар, кэпсээнигэр туһанар.

Остуоруйа

Остуоруйа норуот бэйэтин баҕатын, эрэлин, олобун-дьаһабын туһунан этэр, кэрэхсээн истиллэр дьикти - дьиибэ фантастическай кэпсээн диэн өйдүүр. Араас омук остуоруйаларын арааран билэр.

Саха остуоруйата үс бөлөххө (хамсыыр - харамай, олох - дьаһах туһунан, алыптаах - двиктилээх) араас диэн билэр.

Оҕо бөлөхтөрүнэн (кыра, улахан) манньык остуоруйалары истэр, билэр, сатаан кэпсиир.

Кыра, орто бөлөх

"Куобах", "Тураах хара дьүһүннэммит", "Саһыл эһэлиин", "Кутуйахтаах тайах", "Куоҕас суор икки", "Кыһын уһаабытын, сайын кылгаабытын туһунан", "Күтэр, чыычаах икки", "Саһылы кытта сыалыһар", "Холлоҕос уонна дүлүн", "Кэччэгэй балыксыт", "Куобах туһунан остуоруйа".

Улахан, бэлэмнэнии бөлөх

"Өнгөй бөтүүк", "Кырынаас кутуругун төбөтө хара буолбута", "Дьэрэкээн оҕолор", "Чыычаах икки моҕус икки", "Чөркөй икки хаххан икки", "Чурум - Чурумчуку", "Таал - Таал эмээхсин", "Сылгы баһын саҕа көмүһү туппут оҕонньор", "Дыбык кылыһыт".

Өс хоһооно

Олох - дьаһах, быһыы - майгы туһунан түмүктэммит өйү - санааны аҕыйах тылынан дьүһүннээн этии өс хоһооно дэнэр диэн өйдүүр. Доҕордоһуу, майгы-сигили туһунан уонна сүбэ-ама суолталаах маннык өс хоһооннорун билэр, ис хоһоонун өйдөөн, тоҕоостоох кэмигэр түбэһиннэрэн, оҕолору, улахан дьону кытта сыһыаныгар, бодоруһуугар туһанар.

Кыра, орто бөлөх

Доҕордоһуу туһунан

«Сүгэ кыайбатаҕын сүбэ кыайар», «Атас туһугар атах тостор», «Киһи кэпсэтэн, сылгы кистэһэн, ынах мангыраһан билсэр», «Эйэҕэс киһи элбэх доҕордоох», «Элбэх бырааттыылартан эһэ да куттанар».

Майгы - силги туһунан

«Үтүө ат биир кымныылаах, үтүө киһи биир тыллаах», «Сүрэҕэ суох сүүс сүбэлээх», «Күлэр икки ытыыр икки аҕыс балыс», «Куттаҕас бэйэтин күлүгүттэн куттанар», «Тот тонгуй, аччык амарах», «Аҕыйах тыл минньигэс, үгүс тыл сымсах», «Аҕал диэтэххэ антах хайыһар, ыл диэтэххэ ымах гынар, кулу диэтэххэ курус гынар», «Тимир тириитин кэппит», «Биэрэрин бэскэ ыйаабыт, уурарын умнан кэбиспит», «Көҕөн көттөҕүнэ көппөх өрүкүйэр», «Үрдэ үүс бэргэһэ, анна адыр уу», «Этиллибит иһиллибэккэ буолбат», «Иһигэр былас муостаах кирибит», «Эрбэх үрдүгэр сэттэтэ эргийбит», «Сүбэ - ама суолталаах», «Биир бэйэн биэс буолуон суоҕа», «Кырдыаҕастан алгыһын, эдэртэн эйэтин ыл», «Киһи киэнигэр баҕарыма, бэйэн киэнгиттэн матыан», «Куһаҕаннаах үчүгэй куустуспутунан сылдыаллар», «Оннооҕор от - мас үрдүктээх намыһахтаах», «Сүөһү күрүөлээҕэ, киһи төбөлөөҕө үчүгэй», «Тумсугун дулбаҕа соттума», «Хантайан туран силлээмэ, хараххар түһүө», «Күрүө намыһаҕынан көтүллэр», «Тиэтэйбит сыарҕа сыыр анныгар хаалар, тиэтэйбэтэх сыыр үрдүгэр тахсар», «Ыстаабыккын эрэнимэ, ыйыстыбыккын эрэн», «Токко сыа да сымсах, ааска ууда минньигэс».

Таабырын

Таабырын диэн тугу эмэни атын көстүүнэн сыһыаннаан таайтарар кыра айымныы ааттанар диэн өйдүүр. Холоон, сабаҕалаан, туохха сыһыаннааҕын быһаарар, таайыытын тобулар. Иллэнг кэмнэ, анал дьарыкка, дьоро киэһэлэргэ таабырын таайсан булугас өйүн, хомоҕой тылын эрчийэр, сайыннарар.

Маннык сыһыаннаах таабырыннары үөрэтэр, таайыыларын билэр.

Кыра, орто бөлөх

- Дьыэ уот, мал-сал: дьыэ, дьыэ мала, остуол, олоппос, күлүүс, чаһы, сылабаар, сиппиир.

- Дьыэ кыыллара: куоска, ыт, сибинньэ, ат, оҕус.

- Хамсыыр - харамай, кыыллар: эһэ, бөрө, кус, туруга, күөрэгэй, харангаччы, сылгы чыычааҕа, чооруос, тулук, элиэ, тураах.

- От-мас, үүнээйи: тыа, харыйа, бэс, хатын, сэбирдэх, тэтинг, тиит мас, талах, тиит лабаата, мутук, тэллэй.

Улахан, бэлэмнэнии бөлөх

- Айылба көстүүлэрэ: күн, ый, халлаан, сир, былыт, ардах, хаар, тыал, чабылхан, этинг.

- Кыылар: эһэ, бөрө, саһыл, тайах, таба, кырынас, киис.

- Хамсыр-харамай (үөн-көйүүр, уу харамайа): кымырдабас, хомурдуос, аһыга, лыах, тонобосчут, кумаар, сахсырба, тигээйи, тойон ыгырыа, күлүмэн, ообуй обус, чиэрбэ, таракаан, баба, балык, сордон, собо.

- Киһи, киһи миэстэлэрэ: киһи, төбө, баттах, харах, мурун, кулгаах, айах, тиис, тыл, илии, тарбах, тыгырах, ытыс.

- Сэп-сэбиргэл: саа, буулдыа, атырдыах, хотуур, кыраабыл, сиэргэ, суха, мунха, тыы, чааркаан, сохсо, кыптыый, быһах, сүгэ, эрбии.

- Танас - сап, иистэнэр тэрил: иннэ, сап, сүүтүк, тимэх, үтүлүк, бэргэһэ.

- Үөрэх, наука, техника: кинигэ, сурук, харандаас, радио, телевизор, трактор, борохуот, аал, электростанция, электричество, самолет.

Чабырбах

Чабырбах саха норуотун тылынан айымньытын саамай сытыы сатирической формата диэн өйдөбүлү ылар. Чабырбах лабырбаччы, түргэнник этиллэр, араастаан туттан-хаптан ис хоһоонун бэриллэр диэн билэр. Биэс сааһыттан маннык чабырбахтары билсэр, этэргэ үөрэнэр, холоноор:

Улахан, бэлэмнэнии бөлөх

"Этиһиик хобуоччу кыргыттар"; "Тыллаах буолар чабырбах"; "Куһаҕан уол туһунан" (В.Еремеев); "Обус саҕа буолуобун..." (П.Тоборуокап); "Чыыбы-чаабы чыычаах" (Г.Иванова); "Ахсаан чабырбах" (Е.Местникова); "Чабырбахтар" (Е.Местникова); "Анды сымыыта" (Т.Наумовская); "Сылгы чабырбаҕа" (Г.Никулин); "Атах туһунан" (Е.Местникова); "Төбө" (Г.Иванова); "Үөн чабырбаҕа" (Г.Никулин); "Ат", "Детсад олобуттан", "Аана алаадыта" (П.Тоборуокап); "Туруйа сымыыта" (П.Степанов); "Чыычаах оҕото", "Кыһын" (Е.Местникова); "Күһүн", "Сааскы түптэ", "Былыргы чабырбахтар" (С.Зверев); "Ахсаан чабырбах" (Е.Мартынов).

Оһуокай

Оһуокай үңкүү, ырыа, поэзия холбоспут фольклор сүрүн көрүнэ буолар диэн өйдөбүлү ылар. Оһуокай арааһын көрөн, истэн билэр. Кыра орто бөлөх оҕото оһуокай хаамыытын толорорго, улахан, бэлэмнэнии бөлөх оҕото оһуокай тылын үтүктэн ыллыырга, оһуокайы таһаарарга үөрэнэр, холоноор.

Тойук

Тойук - норуот ырыата, дьизэ-буо диэнинэн саҕалаан дьизэрэтии уонна дэгэрэн мелодиятынан толорулар диэн өйдөбүлү ылар. Саха кинитэ төрөөбүт дойдутун кэрэтин, бардьонун мааны майгытын уруйдаан, айхаллаан хоһуйан туойар, алгыһын этэр диэн билэр, олонхоттон уратытын араарар. Сэргээн истэргэ үөрэнэр, туойарга холоноор.

Олонхо

Саха норуотун уус-уран айымньытын саамай үрдүк чыпчаала - олонхо, эпической айымньы диэн өйдөбүлү ылар. Бухатыыр модун обраһын, таһаһын - сабын, сэбин-сэбиргэлин, сырыытын - айанын, күүһүн - уобун, айыы санаатын сэргиир, сөбөр-махтайар. Айыы

бухатыырын уона абааһы бухатыырын уратыларын арааран өйдүүр, быһаарар, сүрүн геройдарын аатын билэр, бэйэтин сыһыанын ойуулаан - мындырдаан көрдөрөр, тылын хоһуйар.

Улахан, бэлэмнэни бөлөх оҕото маннык олонхолору кытта билсэр: С.Васильев, "Эрчимэн Бэргэн", "Быыра Баадьай", П. Ойуунускай "Дьулуруйар Ньургун Боотур".

4.2. ОҕО КЭРЭНИ ӨЙДҮҮР ДЬОБУРУН САЙЫННАРАР ООНЬУУЛАР

Мин олонхоттон кэллим

Ооньуу сайыннарар кыаҕа. Бу театрдаах ооньуу нөнгүө оҕо өйгө тутар дьобурун, билиэн-көрүүн баҕатын уонна тылын-өһүн сайыннарыахха сөп. Сэмэй, кыбыстанньанг оҕолор бэйэлэрин кыахтарын сайыннаралларыгар улахан көмө буолуон сөп.

Ааптара: Михайлова Дария Дмитриевна, Чурапчы улууһун Одьулууннааҕы «Күнчээн» оҕо уһуйаанын фольклор куруһуогун салайааччыта.

Сыала: Олонхоҕо интэриэһи үөскэтии, уустаан-ураннаан, куолаһы уларытан олонхо дьоруойун уобараһын биэрэргэ эрчийии.

Анала: 4-тэн үөһэ саастаах оҕолорго.

Туттуллар тэрилэ: Сирэй көстөр хайабаастаах тантомареска – 120 см үрдүктээх, 60 см туоралаах. Олонхо дьоруойдарынан уруһуйдаммыт, атахха турар көнө мундук.

Ооньуу барыыта: оҕо талбыт олонхотун дьоруойун тантомарескатыгар сирэйин көрдөрөр уонна уобараһы толорор.

2-с көрүнэ: икки оҕо тантомарескаҕа киирэн, утарыта туран уобарастарын оруолун толороллор.

«Күөнэ көбөччөр аттаах күүстээх-уохтаах Күн Күндүлү бухатыыр» тарбах театра

Ооньуу сайыннарар кыаҕа: Тарбахха кэтиллэр ооньуурдар театриализваннай уонна режиссерскай ооньууга туттарга олус табыгастаах. Бу ооньуурунан оҕону кыра сааһыттан оонньоуохха сөп. Ол курдук төрөппүт тарбах куукулаларын туһанан, оҕотун тылын-өһүн, иэйиитин сайыннарыгар кыах биэрэр. Онтон оҕо 3 сааһыттан бу куукулалары бэйэтэ кыайан кэтэр буоллаҕына, тарбахтарын былчыгнарарын эрчийэр, олонхону бэйэтэ кэпсиир кыахтаннаҕына, тылын-өһүн да, айар дьобурун да таһымын үрдэтэр кыахтанар.

Ааптара: Александрова Н.П., Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай оскуолаларын чинчийэр институт научнай сотруднига.

Анала: 3-тан үөһэ саастаах оҕолорго.

Быһаарыыта: Бу тарбах театрын персонажтарын сымнаҕас араас өгнөөх таҕастан тигиллэр. Үрдүгэ – 5-8 см.

Олонхо үс дойдута

Ооньуу сайыннарар кыаҕа. Бу ооньууга оҕо билиитин-көрүүтүн кэнэтиэ, айар дьобурун, тылын-өһүн, тарбахтарын былчыгнарарын сайыннарыа.

Ааптардара: Сунтаар улууһун Кутанатааҕы «Мичээр» оҕо уһуйаанын иитээччилэрэ.

Сыала: Олонхо үс дойдутун уратытын кырааска нөнгүө ойуулуур-дьүһүннүүр дьобуруу сайыннарыы, олонхо дойдularын туһунан билиилэрин чинэтии.

Анала: 5-7 саастаах оџолорго.

Туттуллар матырыйаал: А4 анарыгар олонхо дойдуларын уруһуйдара (эскизтэр): Үөһээ дойду – халлаан куйаара, былыттар, сулустар, Үрүҥ Айыылар; Орто дойду – сир арангата, айылба, үүнээйилэр, кыыллар, үөн көйүүр, көтөрдөр; Аллараа дойду – сир аллараа арангата. Акварель, цветной харандаас.

Оонньуу хаамыта: 3-6 оџону оонньотуллар. Иитээччи: «Оџолоор, билигин биһиги олонхо абыланнаах дойдутугар айаннаахпыт. Бу илиистэртэн биирдиини талан ылабыт уонна ким ханнык дойдуга айаннаан тийбитин кырааскалаан ситэрэн биэрэбит».

Бухатыыр ата

Оонньуу сайыннарар кыаџа. «Бухатыыр ата» оонньуу оџо билиитин-көрүүтүн кэнэтэр, болџомтолоохтук истэр, сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, дьону-сэргэни кытта бодоруһар, кэпсэтэр кыахтарын сайыннарарга иитээччигэ, төрөппүккэ көмө буолуон сөп.

Ааптардара: Сунтаар улууһун Кутанатааџы «Мичээр» оџо уһуйаанын иитээччилэрэ.

Сыала: Ат сэбин - сэбиргэлин билиһиннэри, бухатыыр ата сылгыттан уратытын чингэти. Тыл саппааһын байыты.

Анала: 5-7 саастаах оџолорго.

Туттуллар матырыйаал: Сиздэрэй киэргэллээх бухатыыр атын тестопластикаттан макыата, эбэтэр хаартыската, ат тэрилэ, ат сэбин - сэбиргэлин көрдөрөр уруһуйдаммыт карточкалар.

Оонньуу быраабылата: 6-7 оџо ооньуур. Оџолор карточканан ат сэбин-сэбиргэлин ааттыыллар, оччоџуна макыат акка кэтэрдэн иһэбит. (үүн, көнтөс, ыңгыр, тэһиин, чаппараак, бото – ыңгыр анныгар угуллар, кычым, сыма- тири мөһөөччүк, сулар, ингэһэ, дэйбиир, кымньы).

Боотур кура

Оонньуу сайыннарар кыаџа. Оонньуу оџо билитин-көрүүтүн кэнэтэр, айар дьоџурун, тарбах былчыннарын, оџо өйүгэр онгорор дьайыыларын (сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булар о.д.а.), тылын-өһүн сайыннарарга улахан көмө буолуон сөп.

Ааптара: Монастырева Дария Васильевна, Чурапчы сэл. «Мичил» оџо сайдар киинин - саадын иитээччитэ.

Дьарык көрүнгэ: оонньуу-ситуация

Дьарык тиибэ: Эйгэлэр алтыһыллара: билии-көрүү, бодоруһуу, сэрэхтээх буолуу, айар онгорор үлэ, музыка.

Сыала: Олонхо сүрүн геройун өйдөбүлүн биэри, интэриэһи үөскэти.

Оџо Боотур курун тутан-хабан, урукку билиитин туһанан, айан онгорон таһаарар баџатын үөскэти.

Ньымалара: эйгэ тэрийии, сэнэргэһии, көрдөрүү, түгэн тэрийии, оонньуу, хайџааһын, сэнээри

Туттар тэрил: кур арааһын быыстапката, сарыы, кашемир таңас, кыптыый, килиэй, подставкалар, төбөџө харысхал,

Тэрийии: Оџолор оонньуу сылдыаллар. Иитээччи киирэр.

- Үтүө күнүнэн, оџолоор! Туох сонун, туох кэпсээн?

(«Олонхо Ньургун Боотура» слайд көстөн кэлэр)

- Хайа, оџолоор, букимнээџий?

- Эһиги курдук кинилэр эмиэ оџолор. (слайд көрө-көрө кэпсэтиини таһаары)

Ыйытыылар: - Хайдах таңастаах уолаттары? (таңастарын көрүү)

- Саха уола төбөтүгэр тугу кэтэр эбитий? (бастыга)

Бастыга кэтэрдии.

- Саха уолаттара хайдах буолалларый? (күүстээх, сымса, быһый...)

- Онтон бу тугуй? Харысхал кинилэр күүстэрин, уохтарын көмүскүүр эбит. Ол иһин мин эһиэхэ харысхал ажаллым. Боотурдар курдук буола түстүгүт.

Оройугар харысхаллаах,
Быыппастар былчыннаах,
Көмүс курдаах
Саха Боотур уола.

- Өссө туоххут суоҕуй? (Курдара суоҕун бэйэлэринэн этиити).

- Төбөлөрүгэр харысхаллаах, курдаах эрэ буоллахтарына дьынгнээх Боотур буолаллар эбит.

Мин эһигини уус кыһатыгар ыңырабын.

Уус кыһатыгар кирири.

- Кур арааһа манна баар эбит. (Курдар тула кэпсэтиһии, көрдөрүү)

- Барыта сиппит, толору онгоһуллубут курдар дуу?

- Мантан кур онгостобут дуо? (кур талыы, туттар малларын булуһу)

Сорудах: талбыт кургутун ойуулаан – мандардаан биэрин.

(музыка тыаһыыр, оҕолор үлэлиилэр)

Сынньалан (музыканын): «Боотур хамсаныылара».

Оҕолор үлэлэрэ. Иитээччи биирдиилээн чугаһаан, ханнык быһыылары наардаан куру киэргэтэллэрин ыйыталаһар.

Курдарын бүтэрэн иилинэллэр.

Түмүк:

- Бүгүн тугу гынныбытый? Тугу сөбүлээтигит? Хайдах бириэмэбит ааста? (Үчүгэйдик, эйэлээхтик, интэриэһинэйдик, туһалаахтык бириэмэбитин атаардыбыт).

- Миигин кытта бииргэ буолбуккутугар махтал.

Эһиги маннык тагнан-симэнэн олонхо Боотура буоллугут. Алгыспын тиэрдэбин:

Алгыс: Буулаҕа мас курдук мускулун,

Үөтталах курдук эрилин,

Саннын үрдүгэр диэри

Саргы талаанын салаллыннын,

Өттүккэр диэри

Өрөгөй талаанын үрдээтин,

Туппуккун ыһыктыма,

Эппиккин энчирэтимэ.

5. ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР ҮӨРЭХ УОБАЛАҢА

"ОҮО ЭТИН-СИИНИН САЙЫННАРЫЫ"

Физическое развитие

Физическое развитие включает приобретение опыта в следующих видах деятельности детей: двигательной, в том числе связанной с выполнением упражнений, направленных на развитие таких физических качеств, как координация и гибкость; способствующих правильному формированию опорно-двигательной системы организма, развитию равновесия, координации движения, крупной и мелкой моторики обеих рук, а также с правильным, не наносящем ущерба организму, выполнением основных движений (ходьба, бег, мягкие прыжки, повороты в обе стороны), формирование начальных представлений о некоторых видах спорта, овладение подвижными играми с правилами; становление целенаправленности и саморегуляции в двигательной сфере; становление ценностей здорового образа жизни, овладение его элементарными нормами и правилами (в питании, двигательном режиме, закаливании, при формировании полезных привычек и др.).

(Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования)

5.1. «ТОСХОЛ» БЫРАГЫРААМАҒА ОҒО ЭТИН-СИИНИН САЙЫННАРЫ

ОҒо кырағы, кытыгырыс, сылбырға, сымса, имигэс, бэйэтин кыанар, чэбдик туруктаах буоларыгар хаамыы, сүүрүү, ыстаныы, ыттыы, сыыллыы, бырағыы, хабыы курдук сүрүн хамсанылар, сарсыардаангы эрчилли, сахалыы хамсаныылаах, күрэхтэһиилээх оонньуулар, араас анал эрчиллиилэр уонна күн, салгын, уу суолтатын өйдүүр, сыаналыыр, сатаан хамсанарга, эрчиллэргэ дьулуһар, кыһаллар, үөрэнэр.

Хаамыы, сүүрүү

Атаҕын сөпкө, чэпчэкирик, көнөтүк, эрийэ - буруйа, төгүрүк тула, биир колоннанан, атаҕын төбөтүнэн, тилэбинэн, тобугун өрө көтөҕөн, уллунаҕын тас өртүнэн, ойоҕоһунан, киэнник, кыараҕастык хардыылаан, музыканан, хамаанданан тэтимин уларытан, атаҕын иннин диэки быраҕан, кириэстии, көхсүнэн, тэпсэнгэлээн ыла-ыла, хараҕын симэн баран, чохчоохойдоон, илиитин араастаан хамсата - хамсата, хаамарга-сүүрэгэ анал дьарыктаныыларга үөрэнэр. Ону таһынан эттиктэр быыстарынан, эттиги атыллаан 30-35см үрдүктээх ингнэри хаптаһын устун: суон быанан, синньигэс ыскамыайка үрдүнэн (мээчиги төкүнүтэ-төкүнүтэ; төбөтүгэр мөһөөччүк ууран баран; мэхэйи атыллаан; чохчойон ылан; эттиги уура-уура).

Ыстаныы

Ыстанарыгар турар балаһыанньатын билэр, атаҕын төбөтүнэн чэпчэкирик сиргэ ыстанан оҕо 3-4 сааһыгар иннин диэки 2-3 м саҕырыйар.

Онтон 5-6 сааһыгар 5-6 м уһуну ойуоккалаан барар. Икки атахха туран эрэ өрө ыстанан эргийэр. Биир сиргэ туран, атаҕын уларыта сылдьан ыстанар. Төгүрүктэн төгүрүккэ, эттик икки ардынан, эттик тула, эттик үрдүнэн, уһун - кылгас ыскакаалканан соҕотоһун, иккиэ буолан ойуоккалыыр, ыстанан илиитинэн оонньуурутаарыйар.

- 3-4 сааһыгар миэстэттэн 25 - 30 см, 4-5 сааһыгар - 40 - 50 см уһуну, 5-6 сааһыгар 60 - 80 см уһуну ыстанар. Сүүрэн кэлэн 100 см уһуну, 6-7 сааһыгар 100 - 120 см ыстанар. Миэстэттиттэн 15 - 20 см үрдүктээх быа нөнгүө ойор, сүүрэн кэлэн 40 см үрдүгү ойор. 5-10 см үрдүктэн, 15-20 см үрдүктэн, 30 см үрдүктэн, 40 см үрдүктэн ыстанар.

- табатык тэбинэн үөһэ кыырайан ойору - ыстанары сатыыр. Ыраахтан сүүрэн кэлэн ыстаныы техникатын сыысхала суох толорор.

Ыттыы

Туруору турар кирилизскэ ыттар, түһэр араас көрүнгүн сатыыр: 3-4 сааһыгар 1,5 м үрдүктээх кирилизскэ ыттар, түһэр, кэккэлэхэ турар кирилизскэ көһөр. 5-6 сааһыгар 2,5 м үрдүктээх кирилизскэ икки атаҕынан хардарыта, түргэнник, бытааннык, мэхэйи туораан үөһэ ыттар, түһэр. Быа кирилизскэ ытта үөрэнэр.

Сыыллыы

Сыылларыгар тобуктаан эттик тула, эттиктэр икки ардыларынан барар. Кэнники тобуктаан сыыллыы араас көрүнгүн сатыыр: (ыскамыайка үрдүнэн тобуктаан, тоҕолохтоон, кэннинэн, төбөтүнэн мээчиги анһа - анһа уо.д.а.).

Сиргэ умса, ыскамыайкаҕа сытан илиитинэн тардыһан сыыллары сатыыр. 50 см үрдүктээх быа, мэхэй анһынан муостаны илиитинэн таарыйбакка төҥкөйөн араастаан тахсар. 35-50 см уобуруччу иһинэн ааһар.

Бырабы, хабы

Мээчиги унга - хангас илиитинэн кыыратан, аларааттан үөһээ, быа нөнгүө бырабар, эттик икки ардынан бэйэ - бэйэбэ мээчиги алларааттан, кэтэхтэн таһааран, 1,5 м икки ардыгар бырахсар, ытыһын таһынан бырабан баран хабар. Мээчиги сиртэн тэйитэр, мээчиги хабар. 3-4 сааһыгар 4-5 төгүл субуруччу сиртэн тэйитэр. 5-6 сааһыгар мээчиги тэйитэ - тэйитэ 5-6 м сабырыйар. Туран эрэ уонна хаама сылдьан мээчиги унга - хангас илиитинэн солбуһуннара үөһэттэн түһэр мээчиги хабар, 3-4 сааһыгар 2-2,5 м ыраах турар сыалы унга - хангас илиитинэн таба бырабар. 5-6 сааһыгар 6 м ыраахтан хамсыыр, хамсаабат сыалы таба бырабар.

Сахалы хамсанылар

Хомуска оонньооһун, ынах ыаһын, кымыс ытыһыта, дьиэрэнкэй, атах тэпси, сүгүрүйүү, оһуокай хаамыта, кулун - куллуруһуу, ангар атахха ойуу, тилэх тэпси, чохчоохой, сүгүрүйүү арааһа, атаралаан сүүрүү, оһуокай араас хаамыта, ойон атахтэпси, буурдааһын.

Иистэни, тири имити, уһанар хамсанылар, илими, мунгханы тарды, хайыһарынан сырылаан түһүү хамсанылара. Сохсо иити, от охсуу, мунһуу, уот оттуута, сап хатыта, эрийитэ, кылллар хаамылара, булчут хайыһарынан хаамыта.

Оҕоэтин-сиинин туругурдар тыныны, харах, тарбах анал эрчиллиитин баһылыыр.

Сахалы хамсанылаах оонһуулар холобурдара

"Иэс баайсы", "Орой охсуһуу", "Биллэх кутуу", "Бырычыка", "Мохсуо", "Ат сүүрдүүтэ", ; "Миэстэ былдьаһыта", "Харах симси", "Хаамыска", "Хабылык", "Салгыдый", "Тэлэрик", "Атах тэпсиитэ", "Хайах хостоһуна".

Сахалы курэхтэһиилээх оонһуулар холобурдара

"Куобах", "Кылы", "Ыстанга", "Буурдааһын", "Мас тардыһыта", "Мохсоһоллоһуу".

5.2. Оҕо ЭТ-СИИНИН САЙЫННАРАП ООНЫУЛАР

Олонго хамсанылара

Оонһуур сайыннарар кыаба. Бу оонһуу оҕону эт-хаан да өттүнэн, уйулбатын да өттүнэн сайыннарарга көмө буолуо. Ол курдук, оонһуу быраабылатын тутуһан, сатаан хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын сайыннарар кыахтаах. Оҕо бэйэтин сымсатык туттарыгар, дьулуурдаах буоларыгар көмөлөһүү.

Ааптара: Чехордуна Н.В, Таатта улууһун Тыараһа нэһилиэгин «Сардаана» уһуяанын методиһа.

Ис хоһооно: Олонго хамсанылара эрчиллилэр физкультура дьарыгар, хамсанылаах сынһаланга, анал дьарык быһытынан ытыллыан сөп. Оҕо тийимтиэ, кэрэхсэнэр гына олонго олук тыллара эрчиллиигэ киирдилэр.

Хас биирдии эрчиллиигэ итээччи олонго олугун этэр, оҕо хатылыыр. Кэлин үөрэнэн истэбин аайы оҕо бэйэтэ этэ-этэ онгорор буолар. Үөрэ-дьүөрэ ситимнэнэн иһиллэр буолан, олонго этиитин оҕо кэбэбэстик өйдүүр, ис хоһоонуттан таһааран ылынар.

Эрчиллилэр холкутук тыынан, ыксаабакка онгоһуллаллар, оҕо сайдыытын көрөн уустугурдан иһиэххэ сөп. Оҕо өйүн уһугар дьүөрэлээн хамсанылары бэйэтин кыабынан, сөптөөх тиэмпэнэн онгорор.

Оџо олонхону чугастык ылыннын диэн хамсаныы анал сөрүөџэ, эбэтэр тирии тэллэххэ онгоһуллара ордук.

Орто дойду айыллыыта

Оџонньор барахсан
Уотун иннигэр
Унга атаџынан
Оллоон кэбистэ,
Хоппо ытыһынан
Кулгаах баттанна

О.б. Сиһи көнөтүк туттан олоруу.
1-4 төбөнү эргитии;
5-8 төттөрү кэлии

1. Иннэ-кэннэ биллибэт
Киэн куйаар ортотугар
Биир кыракый
Таас оџото
Төкүнүйэ-бөкүнүйэ
Сылдьыбыта үһү.

О.б. Сиһи көнөтүк тутуу.
1-4 икки илиинэн улахан төгүрүк онгоруу;
5-8 төттөрү түһэри

2. Ол таас,
Үрдүк айыылар ыйаахтарынан
Сараадыа үллэн
Билинги киэбигэр
диэри улаатан
Сир шара буолбут.

О.б. (4-6 төгүл)

3. Ол сири
Ойоџолоон тахсар
Уоттаах күн сылыппыт.

О.б. Тобукка олоруу
1-4 унгаттан хангас ингнэри түһүү;
5-8 төттөрү түһүү (4 төгүл)
4. Күрүлүү- харылыы сүүрдэр
Көнгүс үрэхтэр устубуттар.

О.б. Тобукка туруу,
тарбахтары холбоон долгун оноруу (4-6 төгүл)

5. Үлүскэннээх сүүрүктээх
Үтүө өрүстэр устубуттар.

О.б. Тобукка олоруу,
илиини быластаан
долгун оноруу (4-6 төгүл).

6. Ол кэннэ от-мас үүннүн диэн,
Баттаатахха маталдьыйбат
Хара буорутомточчу куппуттар.
От-мас силис тардыбыт.

О.б. Илиини көнөтүк уунан умса сытыы.
Илиини-атабы тэнгэ чиккэтии (4-6 төгүл).

7. а) Адаархай лабаалаах
Тулларыттабас хатырыктаах
Тиит мастар үүммүттэр.

О.б. Илиини иннигэр көнөтүк уунан умса сытыы.
Илиини, тарбабы адаарытан туруу
Төттөрү түһэрии (2 төгүл).

б) Дэбигирэс-илибирэс сэбирдэхтээх
Тэтин мастар киэргэппиттэр.

О.б. Илиини, тарбабы илибирэтэн туруу,
төттөрү түһэрии. (2 төгүл).

в) Имигэс иирэ талахтар
тулалаабыттар.
Хамныы-имнии турар
Хатын мастар симээбиттэр.

О.б.Имиллэнгнээн туруу,
Илиини өрө уунуу (2 төгүл)
8. Хонуутугар хороѳор муостааѳы
Мунньубуттар.
Сыһытыгар сыспай сиэллээѳи
Дэлэппиттэр.

О.б. Түөрт атах буолан туруу:
1. Уга илиини өрө көтөѳүү.
2. Хангас илиини өрө көтөѳүү.
3. Уга атаѳы кэннин диэки тэбии.
4. Хангаһынан онгоруу. (4 төгүл)

9. Халлааныгар көтөр кынаттааѳы
Ыппыттар.
Кыльдыылаах харахтаах,
Кырыылаах тумустаах,
Кырааскалаах атахтаах,
Кынталдьыйбыт быһыылаах
Кыталык кыыл.

О.б. Тобугу үөһэ тардан,
илиини имигэстик сапсынан хаамыы.

10. Ойууругар кыыл арааһын
олохтообуттар.

О.б. Ойуоккалааһын, сүүрүү (кыылы үтүктүү)

11. Ити курдук сиздэрэй айылѳа анаан онгорон,
Көхсүттэн тэһииннээх күн улууһун дьонун
Олохсуппуттара үһү.
О.б. Салгыны муннунан эѳирийии.
Салгыны айаѳынан эѳирийии.

Олонхо дойдутугар айан

Ааптара: Поисеева Надежда Николаевна, Чурапчы улуунун Хайахсыт нэһилиэгин «Күнчээн» оҕо саадын иитээччитэ.

Анала: улахан бөлөх оҕолоругар.

Сыала: Оҕо толкуйдуур дьобурун, болҕомтотун сайыннарыы, тылын саппааһын байытыы.

Туттуллар тэрилэ: «Олонхо дойдутун устун айан» остуол оонньуутун хонуута, бырабыллар кубик, хаамар 3-4 бухатыыр.

Оонньуу барыыта: Оонньууга 3 эбэтэр 4 оҕо оонньуон сөп. Кубигы бырабан, хас харах түспүтүнэн талан, ылбыт бухатырынан хаамар. Оонньуу хонуутугар саһархай, халлаан күөх, кыһыл, хара уонна от күөх төгүрүктэр устун хаамаллар. Кыһылга – үөһэ тахсыы, саһархайга – сынньаныы, халлаан күөххэ – эбии биир хаамыыны барыы, хараба – аллараа төннөн түһүү. Ким урут Үрүн Уолан Туйаарыма Куону атыгар олордон иһэр ойуутугар тийбит кыайар.

Оҕо араас дьүһүннээх төгүрүктэргэ кэллэбинэ, иитээччи эппит олонхоҕо этиллэр умнуллубут эбэтэр өйдөмөттүллар суолталарын быһаарар.

Тыл суолтатын быһаарыы

Иитээччи	Оҕо
<i>Оллоон кэбистэ</i>	атабын үрдүгэр атабын уурда.
<i>Күндүл</i>	ыраас, сырдык.
<i>Илгэ</i>	киһиэхэ күүс киллэрэр үгүс үүнээйиттэн састааптаах күндү убаһас ас.
<i>Үүт бүтэй</i>	үс сиринэн хайабаһастаах бүтэй.
<i>Күбэй</i>	күндүттэн күндү, ытыктабыллаах.
<i>Аар</i>	ытык, улуу.
<i>Баарабай</i>	олус улахан.
<i>Уорба</i>	тас өттө
<i>Быйан</i>	өлгөм үүнээйи, ас-үөл, баай-дуол.
<i>Кэхтэр</i>	улаатан, үүнэн- сайдан иһэн тохтоон хаалар.
<i>Одун</i>	үөһээ олохтоох.
<i>Олбох</i>	олорор сир.
<i>Сата</i>	күүстээх тыал, силлиэ.
<i>Хартыгас</i>	туох эмэ хос сабыыта, үллүгэ.
<i>Урсун</i>	ыраахтан көстөр омоон.
<i>Сырал</i>	уот итиитэ биллэрэ, суоһа кэлэрэ.
<i>Ойоболоон тахсар</i>	кытыытынан, ойоһоһунан.
<i>Сандабыра</i>	курдаттыы, ыраастык, сандааран көстөр.
<i>Ханыылас</i>	бииргэ түмүс.
<i>Дьигиһийэн</i>	олус күүскэ хамсанан, илгистэн.
<i>Таалалаабыт</i>	туох да кыһалбатыа суох.
<i>Ача</i>	хайаба, булгунһаахха үүнэр элбэх салаалаах от.
<i>Алаас</i>	тыа тулалаах сыһыы, хонуу сир оттонор ходуһалаах, ортотугар күөллээх.
<i>Атааннаах-мөнгүөннээх</i>	айдааннаах-иирсээннээх.
<i>Хампа-силик</i>	чабылхай, чээлэй күөх.
<i>Көбүл</i>	баттах.

Биэс ынахтаах Бэйбэрэкээн эмээхсин остуоруйанан “Сонор” экирэтиилээх оонньуу

Оонньуу сайыннарар кыаба. Бу хамсаныылаах оонньуу оҕону эт-хаан өттүнэн эрэ сайыннарар буолбакка, кини оонньуу быраабылатын тутуһан, сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын, өйгө тутар дьобурдарын уонна тылын сайыннарар. Оонньуу кыттааччылары бары оруоллаах, тыллаах буолан, сэмэй оҕолор бэйэлэрин кыахтарын сайыннаралларыгар да көмө буолуон сөп.

Ааптар: Сыромятникова В.Н., Томпо улууһун Кириэс-Халдыаайытаабы “Сырдыкчаана” оҕо уһуяанын иитээччитэ.

Сыала: Саха норуотун уус-уран айымньыларыттан ылыллыбыт тэттик хоһооннору уонна сытыы өс хоһооннорун көмөтүнэн тулалыыр эйгэни, саха итэҕэлин, тыл суолтатын өйдүүрүгэр үөрэтии.

Анала: 5-7 саастаах оҕолорго.

Тэрилэ: оонньонон хонуу – алаас, ортотугар – күөл, кэбиһиилээх от.

Дьоруойдар: 2 Бэйбэрикээн эмээхсин, 5 хороҕор муостаах.

Оонньоу барыыта: Сайынҥы сөрүүн киэһэҕэ ынахтар дьиэлэригэр кэлбиттэр. Бэйбэрикээн эмээхсин алааска ынахтарын хомуйа барар.

Хаамыыны Бэйбэрикээн эмээхсин саҕалыыр:

Эбэрдэлээх илин халлаан,
Уруйдаах манган халлаан,
Киирэн эрэр күн килбиэнэ
Үрүҥ былыт үөрдүстэ,
Хонор былыт холбосто,
Ынахтарбын хомуйа барыахха.

1 ынах:

Хаар көрбөтөх,
Кыһыны билбэтэх
Минньигэс сыттаах,
Кэрэ дьүһүннээх
Күөх сирэм чэчир
Минньигэс даҕаны.

2 ынах:

Абыс иилээх-саҕалаах
Атааннаах-мөҥүөттөөх
Аан ийэ дойдубут
Самаан сайына кэрэтиэн.

3 ынах:

Маа-маалар мангыраан,
Мээ-мээлэр мэҥирээн,
Хороҕор муостаахтар
Мэччийэ сылдыабыт.

4 ынах:

Бэйбэрикээн эмээхсин кэлэрэ буоллаҕа,
мин өссө да тото иликпин.

5 ынах:

Чэ, оччоҕо куотуохха!
Хайдах ханна куотабыт?

(Ити курдук ынахтар оонньоур хонуу устун сыбарыйаллар).

Бэйбэрикээн эмээхсин: Орто дойду хороҕор муостаахтара, үрүҥ илгэбитинэн күндүлээн.

1 ынах: Оҕолорго үүт биэрээри мэччийэ сылдыабыт.

2 ынах: Бэйбэрикээн эмээхсин сытар ынаҕы туруорбат үтүө майгылаах. Тоҕо куотабыт?

3 ынах: Үтүө тыл баайдааҕар күндү.

4 ынах: Тылбын тыалга бырахпат киһибин. Син биир куотуом.

5 ынах: Дьүһүммүн көрөн сэнээмэн, мин эмиэ куотабын.

Бэйбэрикээн эмээхсин: Түптэ буруота унаарда, ынахтарым барахсаттар кэлин.

1 ынах: Аччыгы аһатар, тонмуту ириэрэр, ыалдьыты маанылыыр иччибит барахсан түптэтин буруота унаарда, барыабын.

2 ынах: Баҕар, тимир тириитин кэппитэ буолуо.

3 ынах: Муора миэхэ тобукпунан, халлаан миэхэ хабарбабынан. Кимтэн даҕаны куттампаппын.

4 ынах: Киһиргээнгин кирсин быстаарай, кыһыл тылгынан оонньоомо.

5 ынах: Уутааҕар чуумпутук, оттооҕор намыһахтык сылдыһахха, баҕар көрүө суоҕа.

Дьэ, ити курдук ынахтар иччилэриттэн куота сатыыллар. Оонньоу бүтэһигэр хас сурааһын аайы тийбит ынах ылбыт бэлиэлэрин ааҕан, тэннээн кыайылааҕы быһаараллар.

Оонньоу «Дьөһөгөй оҕолоро»

Оонньоу сайыннарар кыаҕа. Бу оонньоу оҕону эт-хаан да өттүнэн, уйулбатын да өттүнэн сайыннарарга көмө буолуо. Ол курдук, оҕо билиитин-көрүүтүн кэнэтэр, оонньоу быраабылатын тутуһан, сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын, тылын уонна өйгө тутар дьобурдарын сайыннарар кыахтаах. Оҕо бэйэтин сымсатык туттарыгар, дьулуурдаах буоларыгар көмөлөһүө.

Ааптара: Филатова А.А., Чөркөөхтөөбү «Аленушка» оҕо уһуяанын иитээччитэ, Таатта.

Сыала: Дьөһөгөй туһунан билиилэрин кэнэтии. Тулалыыр эйгэни кытта билиһиннэри, тылларын саппааһын байыты, саңгарар, кэпсиир дьобурдарын сайыннарыы.

Анала: 5-7 саастаах оҕолорго.

Оонньоу барыта: Сылгыһыт талыллар, онтон атыттар «ат» буолаллар, оонньоуну саҕалыыллар.

Аттар:

«Сыспай сиэллээхпин,
Түөрт төгүрүк туйахтаахпын,
Субулар уһун кутуруктаахпын,
Илистибэт уһун тыыннаахпын» -
диэн тобугу өрө тардан сүүрэллэр.

Онтон «сылгыһыт»:

Күн оҕото-көлөм,
Айыы оҕото-атым,
Айаннаан биэриий,
Алааспартиэрдий! - диэн хардаран оонньоуну саҕалыыр.

«Сылгылар» кэннилэригэр «кутуруктаахтар», «сылгыһыт» кутуруктары тута сатыыр, онон оҕо тутуллубута быһаарыллар. Оонньоуну сытыырбатан араас мэхэйдэри туруорулар («күөл», «тыа» о.д.а.).

“Балыксыт” оонньоу

Оонньоу сайыннарар кыаҕа. Бу оонньоу эт-хаан өттүнэн эрэ сайыннарар буолбакка, оҕо билиитин-көрүүтүн кэнэтэр, оонньоу быраабылатын тутуһан, сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын, өйгө тутар дьобурдарын уонна тылларын сайыннарар кыахтаах.

Ааптара: Гоголева М.Н., Дьокуускай куорат 86 №-дээх «Колокольчик» оҕо уһуйаанын этнопедагога.

Сыала: Уу иччитин, олонхо тылын-өһүн билиһиннэри. Сиэри-туому өйдөтүү.

Анала: 5-6 саастаах оҕолорго.

Тэрилэ: Оҕо аайы атаҕар балык баайыллар. Балык көрүнгүнэн көрөн халын хордуонтан кырааскалаан онгоһулар (собо, сордон, күндүөбэй о. д. а.).

Оонньуу барыта: Саалаҕа миэлинэн улахан төгүрүк тардыллар, бу күөл буолар. Бу иһиттэн балыктар тахсыа суохтаахтар.

2-3 оҕо балыксыт буолар. «Бүгүн кимиэхэ байанайа тосхойуон, күөх далай иччитэ Күөх Боллох оҕонньор кими күндүлүөн быһаарар күннэрэ үүннэ» диэн оонньуу саҕаланар.

Балыксытгар тэнгэ этэллэр:

«Күөх ньамах бытыктаах,
Күрүң хара дьүһүннээх
Күөх далай иччитэ
Күөх Боллох оҕонньор,
Чороох туубар
Лоһуор собо барахсаны,
Көмүс хатырыктааҕы
Толору уган кулудаа!
Күндүөбэй балыккынан
Күндүлээ даа!

Көрдөһөбүт! Көрдөһөбүт!» «Күөлгэ» киирэн атахтарыгар баайыллыбыт балыктары атахтарынан үктээн сабын быһа сатыыллар. Быһыллыбыт балыктарын анал иһиттэригэр уган иһэллэр. Балыксыттар тус туһунан иһиттээхтэр. Балыгын быстарбыт оҕо оонньууттан туоруур. Түмүгэр ким бултуйбутун, байанайдаммытын быһаараллар. Элбэх балыгы ылбыт оҕо кыайыылаабынан аабыллар. Оонньуур оҕо ахсаанынан көрөн балыксыттары талаллар.

Аллараа дойду олохтооҕо уонна айыы оҕолоро

(Олонхо абаһыта уонна орто дойду оҕолоро)

Оонньуу сайыннарар кыаҕа. Оонньуу быраабылатын тутуһан, оҕо сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын эрчийэр. Оҕо толкуйун, өйүгэр онгорор дьайыыларын (сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булар) уонна тылын-өһүн таһымын сайыннарарга улахан көмө буолуо. Бөлөбүнэн үлэ оҕолор бэйэ-бэйэлэрин кытта бодоруһар сатабылларын сайыннарыа.

Ааптара: Филатова Айталига Афанасьевна, Чөркөөхтөөбү «Аленушка» оҕо уһуйаанын иитээччитэ.

Сыала: Хараҕынан холоон көрөн, толкуйдаан, сөптөөх хаамыылары онгорорго, таба быһаарыныыны түргэнник буларга үөрэтии. Оҕолору бэйэ-бэйэ көмөлөһөргө, иллээх буоларга иитии. Олонхо дьоруойдарын билиһиннэри.

Анала: 5-тэн үөһэ саастаах оҕолорго.

Туттуллар тэрилэ, оонньуу быраабылата: Хас биирдии оҕо иккилии төгүрүктээх. Оҕо биир төгүрүгү сиргэ уураар, ол үрдүгэр турар уонна иккиһин илиитигэр тутта сылдьар. Төгүрүктэрин сыһыары ууран, онно атыллаан эбэтэр ыстанан сыҕарыйан барар. Туттааччы эмиэ бу курдук сыҕарыйар, айыы оҕолоругар утары хаамыы онгорор. Оонньуу «Сонор» хаамыытынан ытыллар. Көһнөрү экирэтиһии быһыытынан эмиэ барыан сөп.

Оонньуу барыыта:

Оонньууну абааһы саҕалыыр:

«Аллараа дойдуну ааттааҕа,

Түгэх дойдуну түөкүнэ,

Топпотоҕум тоҕус хонно.

Аһаабатаҕым аҕыс хонно.

Сизбэтэҕим сэттэ хонно.

Сизхпин, аһахпын баҕардым.

Барыйары барыаҕым

Түбэспити тутуоҕум», - диэн абааһы уола иннин диэки туһаайан төгүрүгүн сыһыары тутан иннин диэки тутан бастагы хардыы онгорор.

Салгыы айыы оҕолоро оонньуулар манньык тылларынан:

«Тоҕус уон тоҕус Куотар кубулҕатын,

Аҕыс уон аҕыс

Аһар албаһын баһылаатахпыт буоллун», - диэт, бары биирдии хардыыны онгороллор уонна иннилэрин диэки утары баар сурааһынга тийэ сатыахтаахтар. Абааһы уола ситэн таарыйдаҕына, оҕо тутуллубутунан ааҕыллар уонна миэстэтигэр туран хаалар. Өскөтүн оҕо тутулла сыһан куоттаҕына:

«Ситим саҕаттан силбэнним,

Сапсаҕаттан салҕанным»

эбэтэр «Тимирэ-тимирэ күөрэйдим,

Быста-быста салҕанным», - диэн бэргэн тыллары туттуон сөп.

Абааһы уола туппут оҕото миэстэтигэр туран хаалар, салгыы сыҕарыйбат. Атын куотааччы кэлэн кинини таарыйдаҕына, бу оҕо «тиллэр», салгыы оонньуур. Манна өс хоһооннору, бэргэн этиилэри туттар ордук. Холобура: «Атас туһугар, атах тостор», «Ойуурдаах куобах охтубат, дьонноох киһи өлбөт» уо.д.а.

Бухатыырдар күөн көрсүһүүлэрэ

Оонньуу оҕону сайыннарар кыаҕа. Оонньуу быраабылатын тутуһан, оҕо сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын сайыннарар. Ону тэнгэ оонньуу оҕо толкуйун, өйүгэр онгорор дьайыыларын (сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булар), тылын-өһүн сайыннарар кыахтаах.

Ааптара: Филатова Айталиа Афанасьевна, Чөркөөхтөөбү «Аленушка» оҕо уһуяанын иитээччитэ.

Сыала: Оҕо булугас, мындыр өйүн сайыннарыы. Олонхо дьоруойдарын уобарастаан көрөн, үтүө-мөкү өрүттэрин арааран, билэ-көрө үөрэнэригэр уһууу. Оҕо уус-уран тылын байытыы.

Анала: 5-тэн үөһэ саастаах оҕолорго.

Тэрилэ: Хас биирдии оҕо оҕо иккилии төгүрүк бэриллэр. Күөн көрсөр сирдэрэ - Орто дойду. Экирэтээччи - Ньургун Боотур, куотааччылар - абааһы бухатыырдар.

Оонньуу барыыта:

Оонньууну экирэтээччи - орто дойду бухатыыра Дьулуруйар Ньургун Боотур саҕалыыр:

«Биэс тарбах биэриитэ билиэ,

Уон тарбах уунуута быһаарыа,

Үгүстэн үгүс охтуо,

Абыйахтан абыйах охтуо», - диэн, иннин хоту бастакы хардыыны онгорор. Куотааччылар утары маннык тыллаах буолуохтарын сөп:

«Ийэ уустары ингнэрэр,
Аба уустары алдьатар
Аллараа дойду
Адьярайдара
Күөн көрсөр
Күммүтүүннэ».

Кинилэр араас хайысханан куотар хаамыылары онгороллор. Оонньууга экирэтээччи саамай быһаччы туһаайыынан күөйэ-хаайа сатыыр уонна:

- Муос муоска, тиис тиискэ, сэрэн! - диэн сангалаах буолар.

Оонньууну уустугурдан, хонууга араас мэхэйдэр ойууланаллар эбэтэр эттиктэр ууруллаллар. Мэхэйдэри тумнубакка барбыттар, сууларбыттар ыстарааптаналлар, ол эбэтэр төттөрү хаамыыны онгороллор, эбэтэр иккистээн санаттан хаамаллар. Куотааччылар тутулуннахтарына, маннык сангарыахтарын сөп; «Уһун унгох урусхалланна, кыра унгох кырбастанна». Тутуллубут абааһы оонньууттан туораан иһэр. Оҕо ахсаанынан көрөн, Айыы бухатыырдарын ахсааннарын 2-3 тиэрдиеххэ сөп.

Алаас оҕолоро

Оонньуу оҕону сайыннарар кыаба. Оонньуу оҕо эт-хаан өттүнэн да, уйулбатын да сайыннарар кыахтаах. Ол курдук, оҕо билиитин-көрүүтүн кэнгэтэр, оонньуу быраабылатын тутуһан, сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын, өйгө тутар дьобурун уонна тылын-өһүн эрчийиэ.

Ааптара: Филатова Айталиа Афанасьевна, Чөркөөхтөөбү «Аленушка» оҕо уһуяанын иитээччитэ.

Сыала: Оҕо олонхо дьоруойдарын билиһиннэри, тылын-өһүн сайыннары, түргэнник сөптөөх быһаарыныыны ылынарга, кутталы утары хорсундук барарга, мүччү көтө сатыырга, оонньуу быраабылатыгар уонна ис хоһоонугар сөп түбэһиннэрэн, бэйэ-бэйэни быһыырга, харыстыырга үөрэтии буолар.

Анала: 5-тэн үөһэ саастаах оҕолорго.

Оонньуу үс бөлөххө арахсар:

1. Олонхо дьоруойдара.
2. Орто-дойду олохтоохторо, олохторо-дьаһахтара.
3. Сиэр-туом.

Оонньуу быраабылата:

1. Хамсаныылаах оонньууга сүрүн быраабыла тутуһулар, ол эбэтэр хонуу устун төгүрүккэ төгүрүгү сыһыары тутан сыбарыйаллар.

2. Оонньууга сүрүн дьоруойу таларга сэрэбиэйдээн быһаарсаллар эбэтэр аабынныктары тутталлар. Куотааччылар миэстэлэригэр бэйэ-бэйэлэриттэн төһө ыраах, чугас тураллара көнүллэрэ. Туттааччы кинилэртэн тэйиччи туора эбэтэр утары турар.

3. Хас биирдии оонньооччу иккилии төгүрүктээх. Биир төгүрүгү сиргэ ууран, ол үрдүгэр турар, иккиһин илиитигэр тутта сылдьар. Тутар төгүрүгүн хамсаппакка иккиһин аттыгар сыһыары ууран, онно атыллаан эбэтэр сыбарыйан баран, хаалбыт төгүрүгүн илиитигэр ылан тутар. (Куотааччылар төгүрүктэрэ - 25-30 см., туттааччы гиэнэ - 38-40 см.)

ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТА

ҮНҮС САЛАА

ТЭРЭЭНИН УРАТЫТА

ҮӨРЭХ СУРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР

САЙЫННАРАР ЭЙГЭНИ ТЭРИЙИ

(Организация развивающей предметно-пространственной среды)

Развивающая предметно-пространственная среда обеспечивает максимальную реализацию образовательного потенциала пространства Организации, группы, а также территории, прилегающей к Организации или находящейся на небольшом удалении, приспособленной для реализации Программы (далее – участок), материалов, оборудования и инвентаря для развития детей дошкольного возраста в соответствии с особенностями каждого возрастного этапа, охраны и укрепления их здоровья, учета особенностей и коррекции недостатков их развития.

(Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования)

1. САЙЫННАРАР ЭЙГЭНИ ТЭРИЙИ

Н.П. Александрова,

*Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай
оскуолаларын чинчийэр институт научнай сотруднига*

Сайыннарар эйгэни тэрийии үөрэх тэрилтэтин үлэлиир хайысхатынан, оҕо сайдытынан, сааһынан, ильдэ сылдыар омугун култууратынан уратылаах буолар. Ол курдук оҕо саада, оҕо сайдар киинэ, чааһынай оҕо тэрилтэтэ, уратылаах оҕо сылдыар эйгэтэ тус-туспа сайыннарар эйгэни олохтуулар. Онон бу тэрилтэ сайыннарар эйгэтин ис (интерьер) уонна тас (экстерьер) көстүүлэринэн кини укулаатын, иитэр-сайыннарар үлэтин ситимин, оҕону иитэр култууратын быһаарыахха сөп. Билинги кэмнэ сайыннарар эйгэни оноруу тус-туспа киэбинэн барар: тэрилтэ ис-тас көстүүтэ биир истииллээх, биир эмэ сахалыы хос, туона, норуот култууратын көрдөрөр кыра музей, мунук буолуохтарын сөп. Ол гынан баран аныгы ирдэбил быһыытынан бу киэптэр оҕо хамсыыр-имсиир, сүүрэр-көтөр, чинчийэр, бэйэтэ тутан-хабан оонньуур, онорор кыабын хааччахтаабат уларыта-тэлэритэ тутуохха сөптөөх гына тэриллэллэр.

Сайыннарар эйгэни тэрийэргэ манньик ирдэбиллэр тураллар:

- оҕо көгүллүк арыллан оонньуур, сайдар, көрө-билэр дьобура аһыллар, сайдар эйгэтин тэрийии;

- оҕо доруобуйатыгар куттала суох усуллубуйаны оноруу;

- матырыяалы, өнү туттууга норуот култууратыгар, көрүүтүгэр олобуруу, кэрэ эйгэтигэр киллэри;

- оҕо үөрэ-көтө, дуоһуя сылдыар, тутан-хабан билэ-көрө сатыыр, чинчийэр усуллубуйатын тутуһуу;

- оҕоо тийимтиэ, чугас, кэбэбэстик, чэпчэкистик уларыта тутарга сөптөөх малы-салы, оонньууру, туттар сэби-сэбиргэли туһаныы.

Сайыннарар эйгэбэ киирэр:

- Дьэ таһа "Тусаһа": "Күөх туона" (оҕо дьаарбайар, оонньуур тэлгэһэтэ); "Түһүлгэ" (оҕо-аймах, дьон-сэргэ тэрээһиннэри ытар сирэ); "Оонньуур туона" (оҕо сүүрэр-көтөр, чинчийэр сирэ)

1. Дьэ ис көстүүтэ: оҕону көрсөр киирэр сир, көрүдүөр; оҕо сылдыар, сайдар эйгэтэ (бөлөхтөр хосторо); кэрэ эйгэтин хоһо; оонньуур, сайыннарар, чинчийэр, айар-тутар туона.

2. Эти-сиини эрчийэр туона.

Сайыннарар эйгэ көрүнгэ, ис хоһооно оҕо тэрилтэтин үлэлиир хайысхатынан араас көрүнгээх киэбинэн онотуулар.

1. Оҕо сылдыар дьэтин бүтүннүүтүн ис-тас көстүүтэ, онотуута, өнгө-тутула, ойуута-бичигэ, онотуулар матырыяала саха норуотун көрүүтүгэр, култууратыгар олобуруу, киирэр аантан оҕо орто дойдуга эйгэтигэр киирбитин кэрэһэлиир. (Алгыстаах алаһа).

Дьэ таһа "Тусаһа"

Түһүлгэ - араас тэрээһиннэргэ мустан сиэри-туому тутуһар сир. Түһүлгэ Аал Луук мас тула олохтонор. Аал Луук мас оҕо тэрилтэтин аайы араас көрүнгээх буолар. Мастан онотуулар. Үрдэлгэ турар (сцена), тула кустук өгнөөх 12 мас лэкээлэр күн эргириинэн ыйдары, бириэмэни көрдөрөллөр.

Оонньуур туона - сахалыы быһыылаах (алта кырыылаах дьыэ, балаҕан) оҕо сынньанар, оонньуур, дьарыктанар верандалара, оҕо киирэн бүөмнээн оонньуур отуута, ураһалыы быһыылаах үлэҕэ туттуллар сэби-сэбиргэли уурар сир. Чугас оҕо үлэлиир, оонньуур төгүрүк үрдүк, намыһах остуоллар, ыскамыайкалар.

Хамсаныылаах оонньуу туоната - лабиринт төгүрүк быһыылаах, 3 эргимтэлээх, үс сириинэн киирэр суоллаах. Бастакы эргимтэҕэ - эрэки-дьэрэки оҕолор (айылҕаны харыстыыры, көмөлөһөрү көрдөрөллөр), иккис эргимтэҕэ - олонхоҕо ойууланар кыыллар-көтөрдөр олохсуйбуттара көстөр, үһүс эргимтэҕэ кыра үөн-көйүүр. Мастан, талахтан, лэкээттэн күрүү. Күрүү ылыллар, кэтэрдиллэр конструктор быһыытынан оҥоһуллар. Мастан өгнөөх быалары туһанан олонхо бухатыырдар, кыргыттар оҕо үрдүгүн саҕа оҥоһуллаллар. Оҕо оонньууругар, тарбаҕын былчынҕара сайдарыгар анаан кыргыттар баттахтара өгнөөх быаттан, бухатыырдар үнүүлэрэ, куйахтара туспа арааран ылыллар гына оҥоһуллаллар. Бухатыыр ата, таба оҕо мэнэстэригэр, быа быраҕа оонньууругар аналлаахтар. Үөһээ-аллараа ыттар, хатаастар тэрилэ "хайа", бэрэбинэ, таба быраҕыыга, сыал ытарга туттуллар истиэнэ оҕо доруобуйатыгар куттала суох оҥоһуулаах, быһыылаах-таһаалаах буолаллар.

Күөх туона - айылҕалыын алтыһар туона. Манна олохтоох мастар (хатын, тиит, бэс), сэтпэрээктэр, отонноох талахтар, мастар (моонньоҕон, хаптаҕас, харас, сарбынньах), оттор, сибэккилэр (сардаана, сылгы ньургунуна, ньээм от, сир симэҕэ, ромашка) олордуллаллар, оҕо чинчийэр миэстэтэ (кумах, уу, таас, айылҕа матырыйаала баар анал тэриллэр) оҥоһуллар. Экологическай ыллык күөх туонаҕа үүнэр оту-маһы билиһиннэрэр, айылҕаны кэтээн көрүүнү ситимниир, айылҕаҕа сылдыһы бэрээдэгин билиһиннэрэр аналлаах. Тыл хайысхатын көрдөрөр тэрил, халандаар, чыычаахха ас уурар сир, сир кырсын тутулун көрдөрөр аквариум, террариум, оҕуруот аһын үүннэрэр кирээдэ, парник уо.д.а. оҥоһуллаллар.

Дьыэ ис бараана - киирэр аан, көрүдүөр, бөлөхтөр хосторо, оҕо дьарыктанар, оонньуур анал туоналара бэйэ-бэйэлэрин кытта өгүнэн, киэргэлинэн ситимнээх, ситэрсэн биэрэр тутуллаах буолаллар. Бөлөхтөр хосторун ис көстүүлэрэ оҕо сылдыһар бөлөҕүн аатын ис суолтатын арыяллар. Истиэнэ ойуута, түннүк сабыыта биир көстүүлээх буолара ордук. Сахалыы өгү, оһуору тутуһан аныгылыы быһыылаах түннүк сабыыта уопсай көстүүнү тупсарар, дьыэли сылаас-сырдык эйгэни олохтууллар. Бөлөх хоһугар оонньуу туоната оҕону сайыннарар хайысхалаах буолуон сөп: "Тиин мэйии", "Бэдэр мэйии", "Долоҕой оонньуута".

Эти сиини эрчийэр туонаҕа айылҕа матырыйаалыттан оҥоһуллубут эти-сиини хатарар, сайыннарар тэриллэр: илбийиигэ туттар сылгы сиэлиттэн, маһынан оҥоһуллубут тэриллэр, сиэлинэн, тааһынан хаамар сөрүөлэр, хамсанылары оҥорорго кылтан оҥоһуктар (быалар, мээчиктэр), сахалыы илии-атах оонньууругар (мас тардыһыта, ыстаныы) туттуллар мас, туос тэриллэр.

Кэрэ эйгэтин туонатыгар норуот музыкальнай инструменнара, музыканан хамсанар эрчиллиилэргэ, үгкүүгэ туттуллар атибруттар (бастына, киэргэл, былаат, лиэнтэ, чороон уо.д.а.), театральнай көстүүмнэр хомуллаллар. Туона өгө, көстүүтэ, киэргэтиитэ ураты ис хоһоонноох, оҕо ис туругун арыяар, үөрдэр-көтүтэр аналлаах буолар.

2. Оҕо тэрилтэтин бары эйгэтэ буолбакка, биир эмэ бөлөх хоһугар тэриллэр анал туоналар.

Оонньуу туоната:

- оонньууну тэрийэр туонаҕа оонньуурдар, куукулалар, остуол оонньуулар сахалыы тыыннаах, ис хоһоонноох буолаллар.

3-4 с.: куукула, мас ат-ынах, иһит-хомуос, кубиктар;

4-5 с.: сыахай, хомулук Тиэргэн, остуол оонньуулар (күүгүнэй, Сонор, лото);

5-6 с.: олонхо геройдарынан куукулалар, остуол оонньуулар (хабылык, хаамыска, тыксаан), өйү сайыннарар хомулук арааһа;

6-7 с.: олонхоҕо ойууланар бухатыыр дьыэтэ-уота, иһитэ-хомуоһа, кыыл-көтөр, сахалыы лото, өйү сайыннарар хомулук арааһа.

Оҕо айан оонньуур туоната:

Анал миэстэҕэ элбэх функциялаах кыра сыана (подиум) онгоһулар. Манна сороҕор оҕо чуумпуран олорон бэйэтэ тугунан эмэ дьарыктанар сирэ (уруһуй, мэһийии, иистэнии уо.д.а.), сороҕор - хоһоон, ырыа толорулар сирэ, онтон куукула театра, муода көрдөрөр сир буолан уларыа турар аналлаах. Оҕо тугунан дьарыктанарын бэйэтэ быһаарар. Быыс буолар чэпчэки ширмалары, күрүөлэри туттан миэстэтин онгостор. Манна туттулар матырыһааллар, оонньуурдар, мал-сал көлүөһэлээх, долбуурдаах анал остуолларга, эбэтэр хопполорго ууруллаллар.

Оҕо билиэн-көрүүн баҕатын көбүлүүр туона:

Норуот култууратын билиһиннэрэр анал кыра-музей тэриллэр. Манна норуот олобун-дьаһабын көрдөрөр мал-сал, иһит-хомуос, норуот маастардарын үлэтин кэпсиир хартыыналар, альбомнар, кинигэлэр, оҕо төрөппүтүн кытта онорбут кыра кинигэлэрэ, чинчийиилэрин кэпсиир буклеттар "Мин дэриэбинэм", "Өбүгэм дьарыга", "Тыа баайа", "Олонхо бухатыыра", "Сахам сирэ", "Спорт", "Атын дойдуга айан", "Куйаар" уо.д.а., Оҕоҕо көрдөрөр сахалыы мультфильмнар, норуот ырыатын, олонхону иһитиннэрэр аудиозапиһтар хомуллаллар. Оҕо уонна төрөппүт бу туонаҕа олорон дьарыктаналлар, кэпсэтэллэр.

1.1. САЙЫННАРАР ЭЙГЭНИ ТЭРИЙЭРГЭ КӨМӨЛӨҥӨР ООНЫУРДАР

«Ураһа» көрдөрөр оонньуур

Ааптара: Александрова Н.П., Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай оскуолаларын чинчийэр институт научнай үлэһитэ.

Анала: 3-тан үөһэ саастаах оҕолорго.

Быһаарыыта: «Ураһа» демонстрационнай оонньуур 40 см үрдүктээх, 36 см иэннээх. Халын киэбин тутар таҥастан тигиллэр. Ортотунан тырылыырдаах (молниялаах), ону астаххына театризованнай оонньуулары оонньоохха сөптөөх эйгэ баар буолар. Ортотугар - Аал луук мас, ол тула «Олонхо геройдара» куукулалары сыһыаран оонньоохха сөп. Ураһа биир өттүтүгэр олонхоһут олонхолуу олорор, онтон утары – аппликациянан онгоһуллубут (тигиллибит), липучкаҕа сыһар саха иһитэ-хомуоһа, туттар тэрилэ.

Сайыннарар кыаҕа: Бу оонньуур театризованнай оонньууну тэрийэргэ туттулар. «Ураһа» оонньуур чэпчэки, сымнаҕас, алдьаммат буолан, оҕо куттаммакка тута сылдьан оонньоон сөп. «Ураһа» аһыллан кэллэҕинэ, оҕо бу оонньууру тугунан эрэ толорон, «олонголоох оонньоох» баҕата кириэн сөп. Бу баҕатын «Олонхо дьоруойдара» куукулаларын туһанан толоруон сөп. Ол курдук, оҕо тарбахтарынан куукуланы хамсатар, хаамтарар уонна бэйэтэ олонхону кэпсиир. Ону таһынан «Ураһа» оонньуур бэйэтин туспа туттан, былыр сахалар олорбут олохторун-дьаһахтарын кэпсиэххэ сөп: иһит-хомуос арааһын, олох-дьаһах тутулун.

«Олонхо үс дойдута» сайыннарар панно

Ааптара: Александрова Н.П., Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай оскуолаларын чинчийэр институт научнай үлэһитэ.

Анала: 3-тан үөһэ саастаах оҕолорго.

Быһаарыыта: «Үс дойду» панно 3 чаастан турар: Үөһээ дойду – халлаан куйаара, былыттар, сулустар, Үрүҥ Айыылар; Орто дойду – сир арангата, айылҕа, үүнээйилэр, кыыллар, үөн көйүүр, көтөрдөр; Аллараа дойду – сир аллараа арангата. Хас биирдии «дойду» бэйэ бэйэлэрин кытта липучканан, тимэбинэн сысталлар. Ол курдук хас биирдиитин тус туспа да туттар кыах баар. Панно Үс дойду тутулунан «аттаран тигии» ньыманан, оҕо илиитигэр сымнаҕас таҥаһынан тигиллэр. Хас биирдии дойду бэйэтэ туспа, ис хоһоонугар сөп түбэхэр, липучканан сыстар деталлардаах буолар.

Сайыннарар кыаҕа: «Үс дойду» панно оҕо сенсорнай сайдыытын хааччыар уонна Олонхо Үс дойдутун билсипиннэрэр демонстрационнай матырыяал буолар. Бу панно театризованнай да оонньууга тулалыыр эйгэ буолан туһалыан сөп. Бу оонньуур оҕону кыра да сааһыттан сайыннарарга көмө буолуон сөп. Ол курдук панно кыра деталларын баайан, сыһыаран, тимэхтээн оҕо тутан-хабан сайдарын, илиитин былчыгнарарын эрчийэрин ситиһиэххэ сөп. Улаата түспүт оҕо олонхону бэйэтэ кэпсиир кыахтаннаҕына, тылын-өһүн, айар, кэпсиир уонна болҕомтолоохтук истэр дьоһурун таһымын үрдэтэр кыахтанар.

2. ОҕО ТЭРИЛТЭТИГЭР ЫҤЫАҔЫ ТЭРИЙИИ

Е.П. Чехордуна, Д.Г. Ефимова,

*Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай
оскуолаларын чинчийэр институт научнай сотрудниктара*

ЫҤыах саха норуота сайын кэлбитин көрсөр төрүт бырааһынньыга. Үтүөтүк ытыллыбыт ЫҤыах үөскүлэн төрүүбү үксэтэр, үүт-ас үксүүр баай-байылыат олобу түстүүр үтүө-мааны дьыл кэлиитин тосхойор. Ол иһин ЫҤыах саха санга дьыла салаллыытын бэлиэтиир календарнай бырааһынньыга.

Сыала: Өбүгэ үгэһин билиһиннэриин оҕо оҕо сирдээх майгыны-сигилини олохсутуу, түмсүүлээх буоларга уһуйуу.

Соруктар:

1. ЫҤыах сиэрин-туомун тутуһарга үөрэтии:
 - а) оҕо ыҤыах туһунан билиитэ-көрүүтэ кэнгиэхтээх;
 - б) бэрээдэктээхтик сылдьарын, туох көңүллэнэрин, бобулларын билиэхтээх;
2. ЫҤыахтыыр сири ыраастааһын, киэргэтии.
3. ЫҤыахха эрдэттэн тэринии:
 - а) ыҤыахтыыр сири ыраастааһынна, киэргэтиигэ оҕону кытыннарыы;
 - б) таҥас-сап, киэргэл-симэх онгостуугар, ас-үөл бэлэмигэр оҕо бэйэтэ кыттыһыыта;
 - в) оонньууга, көргө-нарга кыттарга бэлэмнэниитэ.
4. ЫҤыах сиэрин-туомун тутуһан сценарийы суруйуу.
5. ЫҤыахха оҕо барыта көхтөөхтүк үөрэ-көтө кыттарын ситиһии.

ЫҤыах сиэрэ-туома. ЫҤыах бары сиэрин-туомун тутуһан, үгэс быһыытынан ыһыллар. ЫҤыах көргө-нарга кубулуйара сатаммат, онон аһыллыаһыттан сабыллыар диэри үгэстэн туораабакка тэрийэр сорук турар.

Түһүлгэни тэрийши

Ыһыахтыыр сир бары тутуута, киэргэлэ сахалыы көстүүлээх, сырдыгы, ырааһы тар-батар, олохсутар аналлаах. Ханнык баҕарар онгоһук ыһыах ис хоһоонун арыйар, сизэргэ-туомна аналлаах, өбүгэлэр өйдөбүллэригэр сөп түбэхэр буолуохтаах. Оҕо ыһыахтыыр сирэ туспа буоллаҕына, олус элбэх тутууну онгорбокко, киэн ыраас сиргэ сахалыы киэргэл, бэлиэ, аҕыйах онгоһук баара ордук.

Аар-баҕах ойуулаах-оһуордаах, күрүөлүү туорай мастаах сонос соҕус сулламмыт тиит баҕаналар. Аар-баҕаҕы икки өттүнэн кэккэлэһэ силэллибит титириктэр эбэтэр хахыйахтар, арыт иккиэн бииргэ тураллар. Аҕыйах баҕаналаах Аар-баҕахха төбөлөрүн холбуу баайаллар.

Түһүлгэни саламанан симииллэр. Салама ситиинэн онгоһулар, онно кыракий туос иһит, томторук илиллэр, өгнөөх танас кырадаһына баайыллар. Былыр сылгы сиэлин, кус куорсунун ыйыыллара. Саламаны чэчиртэн чэчиргэ күрүөлүү тардаллар.

Түһүлгэ иһитэ-хомуоһа. Ыһыах сиэрин-туомун ыытарга аналлаах мас, туос, тири иһиттэри тутталлар. Иһиттэри Аар-баҕах анныгар харалаах аас тэллэх үрдүгэр, саахымат ойуулаах эбэтэр сун сөрүөҕэ уураллар. Иһит барыта астаах буолара ирдэнэр.

Танас-сап. Ыһыах дьонун мааны таһаһа-саба сахалыы буолар.

Алгыс

Ыһыах бары тэрээһинэ уус-уран эбэтэр ыраас сахалыы тылынан барар. Тылы харыстааһын – ыһыаҕы харыстааһын. Тылбытыгар үтүө санаа ингэ сылдыар. Ол алгыс нөҕүө дьонго тийэр.

Алгыс – чуумпуга наһыллык, дьонунук ытыллар сир-туом. Ол сиэринэн алгыс кэмигэр ханнык да санга-ингэ, барыы-кэлии тохтуур. Ыһыахха кэлбит киһи барыта бэйэтигэр алгыс ыларга бэлэмнэнэр. Өйүн-санаатын ыраастыыр, ол аата, наар үчүгэйи өйүгэр онгорор, ыралыыр, тугу баҕарарын саныыр. Ыһыах хаамытыгар сир-туом сахалар айылҕаны кытары ыкса сибээстээхтэрин көрдөрөр тэрээһин. Бу туому Алгысчыт толорор. Кини айыларга хайыһан сүгүрүйэр, аһах тутуу туомун толорор. Ол аата кымыһы ыһан, сири-дойдуну алгыыр, аал уокка арыылаах алаады, сыа кэбиһэн, сизэл биэрэн уот иччитин күндүлүүр. Бу туом айылҕа күүһүн киһи билинэрин, **сиргэ-уокка, дьонго-сэргэҕэ сизэрдээхтик, бэрээдэктээхтик сылдыарга эбээһинэстэнэрин кэрэһэлиир.** Алгыс - ордон кэлбит, саамай харыстанар сизэрит-туоммут. Онон оҕо манныгы билиэхтээх:

- Алгыс кэмигэр оҕо барыта ханан турарын, хайдах туттарын-хаптарын билэр буолуохтаах. Оттон Алгысчыт оҕо кыра сааһын учуоттаан, алгыһын уһуннук ыппата ордук. Ыһыахха оҕо алгыһы ылан, бэйэтигэр ингэринэрин билэр, өйдүүр буолара эрэйиллэр.

- Ыһыахха кэлбит киһи барыта Алгысчыкка сирэйинэн туран, этэр тылын бэйэтигэр ингэрэн иһэр. Үтүө тыл киһи өйүгэр-санаатыгар түһэн, этигэр-хааныгар киирэн олохсуйар, кутун-сүрүн бөҕөргөтөр.

Улахан дьонго сыһыаннаах сир-туом:

- Ыһыахха алгысчыт сүрүн оруолу ылар. Алгысчыт үтүө санаалаах, биирэнэр уус-уран тыллаах, сир-халлаан ситимин тутар, алгыһа тийимтиэтинэн аатырар киһи буолар. Алгысчыт ыһыағы аһарыттан, алгыһы ытыарыттан ыһыах хаамыыта улахан тутулуктаах.

- Алгысчыт түһүлгэҕэ арыалдьыттарыныын киирэн, күн тахсар сиригэр туһаайан, илин диэки хайыһан туран алгыһын ытар. Алгысчыт киирэрин боччумнук сэргэхтик туттан, үөрө-көтө көрсүллэр. Алгысчыты ытыс таһынан көрсүбэттэр уонна атаарбаттар, алгыс кэмигэр ханнык да түгэннэ ытыс таһымматтар, кэпсэппэттэр, хаамсыбаттар.

- Ыһыахха алгыс ылан, киһи отуорун олохсуйар, сыллааҕы кэскилин түстэнэр. Ол иһин киһи сааһыттан тутулуга суох алгыска улахан суолтаны биэрэр. Былыр алгыһы ылбатах киһи сылы кыһалҕалаахтык туоруур курдук сананара.

- Алгыс, сир-туом буолар сиригэр ыт суох буолуохтаах. Былыр алгыс кэмигэр ыты баайар үгэс баарын ааҕан билэбит.

***Киһи бэйэтин кыаҕын, күүһүн-күдэҕин,
айар дьобурун көрдөрүүтэ***

Киһи сыл устата этэннэ сылдыбытын, элбэҕи билбитин, санганы ингэриммитин ыллаан-туойан, үгкүүлээн дьонго-сэргэҕэ тахсар, санаатын-оноотун сылаанньытар, ирэ-хоро кэпсэтэн, үөрэн-көтөн сылдьар. Сэниэтэ эстибэтэҕин, үлэлиир-хамсыыр, сүүрэр-көтөр кыахтааҕын, туруулаһар туруктааҕын хамсанан-имсэнэн итэҕэтэр. Онон ыһыахха ырыа-тойук, үгкүү-битии элбэх, күүс-күдэх көрдөрөн, күрэс былдыаһы тэрээһиннээх буолар.

Ыһыағы сабыы, түмүктээһин

Ыһыағы сабыыга мустубут дьонго алгыс ытан, дьолу-соргуну баҕаран атаарар өбүгэ үтүө үгэһин быһыытынан сыаналанар. Ыһыағы оһуохайынан түмүктүүр үтүө өрүттээх буолар. Билинни кэмнэ оһуохай сир аайы биир тэнник сайдыбыт буолбатах. Ол иһин өбүгэ үтүө үгэһин сир аайы тилиннэрэргэ оҕо барыта кыттарын ситиһиллиэхтээх. Онон ыһыах дьону түмэр, сомоҕолуур көрүнгүн – оһуохайы – сайыннарыы оҕо тэрилтэтин сүрүн сыала буолар. Дьон бары уопсай түһүлгэҕэ – оһуохайга – киирэн, ыһыах онон түмүктэнэрэ тэрээһин үрдүгүн көрдөрөр.

Ыһыах таҥаһа

(уистэнньэн сүбэтэ)

Оҕо таҥаһа: Ыһыахха кыра оҕоҕо сөптөөх таҥаһы-сабы сырдык өҥнөөх, бытархай ойуулаах сиидэстэн, маркизаттан, поплинтан, атын да чэпчэки таҥастан тигэллэр. Киэргэлин, симэҕин оҕуруонан, туостан онгорор кыра оҕоҕо ордук барар. Оҕо саха былыргы төрүт үгэһин тутта сылдьар таҥаһын таҥнара, симэҕин кэтэрэ кини кутун-сүрүн бөҕөргөтөр, өйүн-санаатын олохсутар, норуотунан киэн туттууну үөскэтэр.

Эдэр уол таҥаһа: бэргэһэ, кыл сэлээппэ, сарыы сон, кур, сутуруо, этэрбэс.

Эдэр кыыс: оҕуруо, охсуу көмүс-алтан симэхтээх бастыҥа, сон, хаһыаччыктаах халадаай ырбаахы, сарыы этэрбэс, кур.

Кэргэннээх дьахтар: бууктаах, кытыылаах, оноолоох, таҥалай сон, халадаай ырбаахы, муостаах күннээх бэргэһэ, сиздэрэй ойуулаах биилэх, ытарҕа кылдьыы иилинэллэр, сүннүүөх кур, сарыы этэрбэс.

Кэргэннээх эр киһи: мааны оноолоох эбэтэр кытыылаах сон, дьабака, дьорбуонка бэргэһэ, сарыы, саары этэрбэс, куһаат, көмүс кур.

Ыһыах

(сценарий)

Ыһыахтыыр сир саламанан, сахалыы ойуунан-бичигинэн ыңыра-угуйа турар гына киэркэйэр. Түһүлгэҕэ тойон сэргэ анныгар саахымат ойуулаах сабыылары, түүлээх, таҥас, сун олбохтору тэлгийлэр. Ол үрдүгэр кыынньар кымыстаах чорооннор, кэриэн айахтар, сир иһиттэрэ толору астаах-үөллээх кэккэлэччи тардыллар, кинилэри сэргэ чабычах, матаарчах ууруллубуттар. Ортотугар алгысчыт туттар мала-сала, сири аһатарга аналлаах иһит-хомуос бэлэмнэнэр.

Кыттардьоно:

Ыһыах сиэригэр-туомугар кытталлар: эрэкэ-дьэрэкэ оҕолор, Дьөһүөлдүт уол, Этигэн Куо, Алгысчыт.

Ыһыах кыттааччылары: оҕо тэрилтэтин иитиллээччилэрэ, иитээччилэр, төрөппүт.

Ыһыах ыалдьыттары: төрөппүттэр, түөлбэ олохтоохтору.

Ыһыах аһыллыыта

Ыһыах түһүлгэтигэр сахалыы музыка, хомус оонньуур. От-мас быһыттан эрэкэ-дьэрэкэ оҕолор илибириһэн тахсаллар, көтө-дайа үнкүүлүүллэр. Үнкүү бүтэр, оҕолор тахсаллар. Икки өттүттэн утарыта Дьөһүөлдүт уол, Этигэн Куо киирэллэр.

Дьөһүөлдүт уол:

Уйгу ыһыаһын олохтуу кэлбит күндү оҕолор уонна төрөппүттэр, ыраахтан-чугастан мустубут ытык-мааны ыалдьыттарыбыт! Бүгүн биһиэхэ өрөгөйдүүр күммүт үүннэ – ыһыах кэмэ кэллэ. Саргы-дьаалы салалынна!

Этигэн Куо: Сиздэрэй олбоххо

Кыынньар кымыстаах

Тобус сиринэн
Томторџолоох ойуулаах
Тойон чороон иһиттэр
Тоџуоруһан тураллар.

Дьөһүөлдьүт уол: Дьэрэкээн олбоххо

Сэттэ сиринэн
Кэрэниистээх ойуулаах
Кэриэн аһахтар
Кэчигирээн тураллар.

Этигэн Куо: Саха ыалдьытымсах үгэһинэн самаан сайын ыһыаџар бычыгыһынар ойуулаах, симэхтээх дьэрэкээннээх сир иһиттэрэ толору астаах-үөллээх кэккэлэччи тардыллан эһигини күүтэллэр.

Дьөһүөлдьүт уол: Кинилэри сэргэ

Тангалайдаах ойуулаах
Далбар чабычах,

Этигэн Куо: Бачыгырас ойуулаах

Матаарчах иһиттэр
Киэргэл буолан
Бачыгыраччы ууруллубуттар.

Ыһыах сиэрэ-туома

Дьөһүөлдьүт уол: Өбүгэлэрбит үтүө үгэһинэн алгыс тыллаах ыһыахпытын олохпутун түстүүр сырдык күннэ Урун Аар тойонго сүгүрүйэр сиэринэн-туомунан саџалыбыт.

Этигэн Куо: Аан ийэ дойдубут

Арыы далбар быарыгар
Арыаллаһан тураммыт
Айыы дьонун үгэһинэн
Сиэри-туомутутуһан
Ыһыахпытын аһыаџың!

Сахалыы сырдык мааны танастаах Алгысчыт эдэр оџолору арыалдьыттанан киирэр. Алгысчыт кымыстаах чороон тутан киирэр (илин диэки хайыһан турар): Аламай манган күммүт аалыы көмүс сардангата аан ийэ дойдубар арылыһа дугунна. Уйгулаах улуу дойдум унаар күөх ньуура уйгуура уһунна. Ыһыах эбир хамыһаџа уруйунан далбаатанна. Уруй-туску улаатта! (тойон чороонтон эбир хамыһаџынан кымыһы баһан ылан үс төгүл сири аһатар). Саха бастын түһүлгэтин, кэлэр кэнчээрибит, оџо дьоммут ыһыаџын астахпыт буоллун! (үс төгүл оту-маһы аһатар). Уруй-айхал буоллун! Уруй-туску буоллун! (үс төгүл үс өттүнэн ыһар). Алгысчыт арыалдьыттарыныын тахсар.

Ыһыах оонньуута

Дьөһүөлдьүт уол: Күндү оџолор! Түһүлгэџэ чугаһаан,

Ырыа-тойук тардыаџың,
Сайыммытын көрсүөџүң,
Саргыланан үөрүөџүң!
Оџолор кэнсиэр көрдөрөллөр.

Ыһыах аһылыга

Этигэн Куо: Улуу тунах ыһыаҕар

Саалыыр биэбит кымыһын,

Утаппытты иһиэбин!

Саха мааны астарын

Түһүлгэбэ тардыабын!

Түһүлгэни төгүрүччү олон аһааһын. Оҕолору кытары иитээччилэр, төрөппүттэр, ыалдьыттар күөх окко, танас олбоххо олон аһыыллар.

Ыһыах көрө-нара, илии-атах оонньуута

Дьөһүөлдүт уол: Чэй эрэ, эдэр чэгиэн эрэттэр, кус быһыйдар, ат бөҕөстөр, оонньоон-көрүлээн көрдөрүн! Тустуук оҕо тустар, быһый оҕо сүүрэр кэрэ кэмэ кэллэ!

Ким баҕалаах илии-атах оонньуутугар киирэр, сорох сырсар. Ол кэнниттэн өбүгэ оонньууттан маассабай оонньуунан бутүһүлгэни түмүктүүллэр.

Ыһыах сабыллыыта

Этигэн Куо: Бүгүн бука бары үөрдүбүт-көттүбүт, үрүң күңгэ сүгүрүйдүбүт. Кыайбыт-хоппут оҕолорго бириис туттарабыт, барыгытын эбэрдэлиибит уонна инникитин даҕаны быыппастар былчыннаах, кытаанах ингирдээх, сүүрүк бэрдэ, кылыһыт ааттааҕа буолун диэн алгыыбыт. Күндү оҕолор, төрөппүттэр, ыалдьыттар! Саха таптыыр үңкүүтүгэр оһуохайга ыңырабыт уонна онон ыһыахпытын түмүктүүбүт!

Дьөһүөлдүт уол: Көхсүттэн тэһииннээх,

Көмүскэстээх санаалаах

Күн өркөн дьоннорун

Күрүөх билэ ыччата,

Биһиги кэрэчээн оҕолорбут

Кэнчээри ыччаппыт!

Үңкүүлээбит сиргитигэр

Үкэр от үүннүн!

Атыллаабыт сиргитигэр

Ача от астын!

Үрүң күн мэлдьитин

Эһиэхэ эрэ мичээрдин!

Оһуохай: ыһыах дьоно бука бары киирэн оһуохайдыыллар.

ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТА

ТӨРДҮС САЛАА

ОСКУОЛАБА КИИРИЭХТЭЭХ СААСТААХ ОБО СИТИҢИИТЭ

ҮӨРЭХ СҮРҮННҮҮР БЫРАГЫРААМАТЫГАР

ОБОО СИТИНИИТЭ, САТАБЫЛА

(целевые ориентиры)

Требования Стандарта к результатам освоения Программы представлены в виде целевых ориентиров дошкольного образования, которые представляют собой социально-нормативные возрастные характеристики возможных достижений ребенка на этапе завершения уровня дошкольного образования. Специфика дошкольного детства (гибкость, пластичность развития ребенка, высокий разброс вариантов его развития, его непосредственность и непроизвольность) а также системные особенности дошкольного образования (необязательность уровня дошкольного образования в РФ, отсутствие возможности вменения ребенку какой-либо ответственности за результат) делают неправомерными требования от ребенка дошкольного возраста конкретных образовательных достижений и обуславливают необходимость определения результатов освоения образовательной программы в виде целевых ориентиров.

(Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования)

1. ОСКУОЛАБА КИИРИЭХТЭЭХ СААСТААХ ОБОНУ САЙЫННАРАРГА СҮРҮН ИРДЭБИЛЛЭР

(СР Үө.М. 01-08/4342 N-дээх 2008 с. ахсынны ый 22 к. бирикээһинэн бигэргэммитэ)
Ааптардар: Ефимова Д.Г. ТООЧИ с.н.с., салайааччы. Аммосова В.В.ТООЧИ н.с., Прокопьева М.М.п.н.к., СГПА профессора, Карамзина У.А., п.н.к., СГУ ПИ доцена, Капрынова А.С., Чурапчы УУУУ методича, Харитонова М.Н., СГУ психология факультетын ст. преподавателэ.

1.1 ОБО ОСКУОЛАБА БЭЛЭМИГЭР СҮРҮН ИРДЭБИЛЛЭР

Эт-хаан сайдыыта

Соруга: Обо эт-хаан өттүнэн сайдыыта, хамсаныыта, тутта-хапта сылдыыта сааһынан, кыабынан сайдарын ситиһии, тус бэйэтин кыаҕар эрэнэр санааны үөскэтии.

Ис хоһооно: бэйэни көрүнүү-хараныы, сэрэхтээх буолуу, чөл олох туһунан сүрүн өйдөбүллэр, эти-хааны сайыннарар хамсаныылар.

Кэпсиир, быһаарар:

- а) Сэрэхтээх буолуу быраабылатын;
- б) Чөл олох туһунан сүрүн өйдөбүллэри:
 - эти-хааны эрчийии, сүүрүү-көтүү, хамсаныы доруобуйаҕа туһалаабын;
 - күннээҕи режим туһунан өйдөбүлү (сөпкө уонна кэмигэр аһааһын, утуйуу, оонньуу);
 - бэйэни харыстанар, дьаһанар түгэннэри;
 - арыгы, табах киһи доруобуйатыгар буортулаабын.
- в) Эти-хааны сайыннарар хамсаныылары, оонньууну:
 - өбүгэтин үгэс буолбут спортивнай уонна хамсаныылаах оонньууларын (кылыы, ыстаҕа, мас тардыһыы, харах симсии, биһилэх кутуһуу уо.д.а.) билэр, холонон көрөр, бэйэтэ көбүлүүр, тэрийсэр;
 - сахалыы үгкүү хамсаныыларын (дьиэрэнкэй, атах тэпси, оһуохай уо.д.а.);
 - сахалыы остуол оонньуутун арааһын (хабылык, хаамыска, тырыынка, тыксаан уо.д.а.);
 - тарбабын, этин чааһын сахалыы ааттарын;
 - норуот номоҕор киирбит күүстээх, быһый дьону;
 - дьыл кэмнэринэн сөп түбэһиннэрэн улахан дьон дьарыгын, үлэтин-хамнаһын;
 - сахалыы эт-хаан туругун, кыабын этэр өйдөбүллэри быһаарар (сымса, имигэс, мөдөөт, тэтиэнэх, түргэн, сыыдам, сылбырба, бытаан, күүстээх, мөлтөх уо.д.а.).
 - г) Хайысханы:
 - этин чааһын: уҕа, хангас илиим, атабым, кулгаабым, харабым;
 - бэйэтин уонна атын эттиктэн көрөн араас хайысханы таба быһаарар, онон сирдэтэр (мин хангас, уҕа өттүбэр, иннибэр, кэннибэр, үрдүбэр, чугас, ыраах диэн тыллары сөпкө туттар. Атын эттик таһыгар, аттыгар, анныгар, кэннигэр, үрдүгэр турар эттиктэри булар, быһаарар);
 - олорор дьэтин, дэриэбинэтин (куоратын) сүрүн тэрилтэлэрин тас моһуоннарынан уонна ханнык уулуссаҕа ханан тураллары билэр, ханан эргийэн, быһа түһэн тийэри быһаарар;
 - чугастаабы тыаҕа, хонууга, күөлгэ барар суолу, маһы-оту бэлиэ онгостон хайысхатын быһаарар, сирдэтэр.

Тэнниир:

- киһи сиир-сиэбэт отун-маһын, сытыйбыт аһы-үөлү араарар;

- түргэн, бытаан хамсаны, оонньуутэтимин быһаарар, сөпкө толорор;
- спортивной тэрил туттуллар аналын;
- спортивной тангас аналын.

Бөлөхтүүр:

- илиигэ, тарбахха, атахха, сискэ туһалаах эрчиллилэри, доруобуйаҕа, уопсай сайдыыга туһалаах хамсанылары.

Сатыыр:

- илиитин, атаҕын сөпкө тутан, дьүүрэлээн эрэллээхтик хаамар, сүүрэр, ыстанар, сыыллар;
- улахан киһи ыйдаҕына, көрдөстөбүнэ араас хамсанылары, соруудахтары өйдөөн сөпкө толорор;
- араас хамсаныылаах оонньуулары умсугуйан оонньуур, хас да оонньуу быраабылатын билэр, тэрийэр;
- араас дистанцияларга тэтимнээхтик уонна холкутук сүүрэр;
- анал дьарыкка хамаанданы сатаан истэр уонна сөпкө толорор;
- олорон, туран, сытан эрэ араас соруудахтаах хамсанылары онгорор;
- хамсаныылаах оонньуу быраабылатын тутуһар;
- уҥа, хангас атаҕар кылыйар, икки атаҕын холбуу тутан миэстэтиттэн иннин диэки сыбарыйан ыстанар уонна сатаан сиргэ түһэр;
- араас ньыманы туттан мэхэйи туоруур;
- үөһэ, аллара түһэр, тахсар, ыттар, хатаастар;
- эттиги ыраах, чугас быраҕар, хабар, тэйитэр, өрө быраҕан хабан ылар;
- илиитинэн имигэстик туттар-хаптар, эттик араас көрүнгүн, кэрингин, араарар, билгэлиир;
- хас да тарбах оонньуутун оонньуур (остуолга сүөгэй иирдиитэ, тарбах кистээһин, таба оҕустарыма уо.д.а.);
- илиитэ сылайдаҕына, боростуой эрчилли онгорон (тарбахтарын сахсыйан, мускуйан, хамсатан уо.д.а.) сынньатар.

Олоҕор туттар:

а) Бэйэтин көрүнэри:

- этин-сиинин ыраастык тутар, суунар-тараанар: сирэйин, тиһин киэһэ, сарсыарда, илиитин киртийэриттэн көрөн суунар, баттаҕын көрүнэр;
- кэтэр тангаһын чэнчистик тутар;
- күн-дьыл уларыытынан, анал түгэнинэн (дьарыкка, үлэбэ, бырааһынныкка) көрөн тангаһын сөпкө таннар, уларыттар;
- оонньуур, уруһуйдуур, аһыыр, үлэлиир кэмнэ остуолга, олоппоско сөпкө туттан олорор;
- чугас дьонугар, доҕотторугар көмөлөһөр, эйэбэстик сыһыаннаһар.

в) Сэрэхтээх буолары:

- соҕотобун билбэт сиригэр-уотугар сылдыбат;
- дьэ таһыгар, тыаҕа-хонууга билбэт отун-маһын айаҕар укпат, сиэбэт;
- дьэбэ-уокка испиискэнэн, уһуктаах, кырыылаах, сытыы малларынан оонньообот, иһити-хомуоһу, дьэ иһинээби уокка холбонон тэриллэри сэрэнэн туттар;
- чараас мууска, дириг ууга, этингээх, чаҕылҕаннаах күнгэ мээһэ сылдыбат;
- билбэт дьонун, итириги кытта кэпсэппэт, барсыбат, массынаҕа олорсубат. Ыксаллаах

түгэнгэ көмө көрдүүр, дьон болжомтотун тардар;

- бэйэтин туругун быһаарар (тонгнум, тириттим, сылайдым, уо.д.а.);
- араас түгэннэргэ бэйэтин кыабын учуоттанар, сөптөөхтүк быһаарынар (олус үрдүк, дирин, ыарахан уо.д.а.);
- хатаастар, ыттар, сыыллар, ойор түгэннэргэ сэрэхтээхтик туттар;
- ылыммыт соруудабын тиһэбэр тиэрдэр, үчүгэйдик онгорорго кыһаллар;
- анал дьарыкка, оонньууга ылбыт билиитин, сатабылын күннээҕи олоххо туһанар;
- араас өрүттээх оонньуулары көбүлүүр, тэрийсэр, бэйэтэ айан оонньуур;
- тулуурдаах, дьулуурдаах буоларга кыһаллар;
- дьынгнээх оонньуурдары, тэриллэри маһынан, атын малларынан солбуйан бэйэтэ айан оонньуур;
- сатаабат, билбэт оҕолорго көмөлөһөр, сүбэлиир.

Кэрэ эйгэтигэр сыһыан

Соруга: Кэрэни сэнээрэр, дуоһуйар, кэрэхсиир, умсугуйар, кыабынан кыттар, айар дьобурун сайыннарыы, тус бэйэтин көрүүтүн сатаан биэрэрин ситиһии. Ийэбэ-абаба, сиргэ-уокка, төрөөбүт дойдуга, айылбаба таптал иэйиитин уһугуннарыы.

Ис хоһооно: уруһуй, оҥоһук, үгкүү, музыка, ырыа-тойук, норуот уус-уран айымньыта.

Быһаарар, араарар:

- ойуулуур-дьүһүннүүр искусство сүрүн өйдөбүллэрин быһаарар, араарар;
- уруһуйдуур тэрил арааһын, туттуллар аналын, туохтан оҥоһуллубутун;
- саха, нуучча норуоттары кизгэтэр ойууларын;
- музыка көрүнгүн (классическай, норуот айымньыта, аныгы музыка) арааран билэр;
- улуус мелодистарын, ырыаһыттарын, Саха сиригэр композитордарын билэр;
- музыкальнай инструменнары билэр, тыаһынан араарар (хомус, дүнгүр, табык, кырыымпа, күпсүүр);
- ырыа (норуот ырыата, эстрада ырыата, классическай ырыа), үгкүү көрүнгүнэрин (вальс, полька, мазурка, оһуохай уо.д.а.) билэр;
- театр диэн тугун билэр, аналынан (эстрада, драм, опера, көр-күлүү, шоу, куукула, киинэ театр дара) араарар;
- телевидение программаларыгар оҕоҕо аналлаах киинэ, мультфильм, күрэхтэр, оонньуулар көстөллөр диэн араарар.

Сатыыр:

- бэриллибит соруудабы өйдүүр, былаанныыр, тэрийэр, онгорор, тиһэбэр тиэрдэр;
- туттубут тэрилин, оонньуурун хомуйар, уураар;
- уруһуйдууругар, мэһийэригэр, сыһыарарыгар туруоруммут сыалын бэйэтэ талан арыһар, араас ньыманы, тэрили, матырыяалы туттар;
- хоһоону, үгкүүнү, ырыаны, оруоллары ис санаатыттан, иэйиититтэн толорор;
- араас омук оонньуутун, ырыатын, үгкүүтүн, уус-уран айымньытын тэгниир, уратытын кэпсиир;
- бэйэтэ тугу сатыырын кэпсиир, көрдөрөр, сыаналанар (мин сатаан ыллыбын, уруһуйдуубун, үгкүүлүүбүн, хоһоон аабабын, бырааһынньыкка кыттабын);
- атын оҕо, дьон ис туруктары өйдөөн көрөр (үөрэр, хомойор, астынар, санааргыыр, сөбүлүүр), араарар, көрдөрөр;
- оҥоһуктары матырыяалыттан көрөн ханнык искусство көрүнгэ буоларын быһаарар.

Айар:

- истибитин, көрбүтүн, ис санаатын уруһуйдаан, музыканан хамсанан көрдөрөр, ырыа-хоһоон, кэпсээн, остуоруйа айарга холоноор.

Олоҕор туттар:

- билбитин-көрбүтүн уруһуйугар, онгортон таһаарар айымньытыгар дьүһүннэри, эттиктэри табыгастаахтык туһанан киэргэтэр;

- тулалыыр эйгэтин, хоһун киэргэтэ сатыыр;

- чугас дьонугар бэлэхтэри онгорор;

- санаатыттан, изиититтэн ыллыыр, үгкүүлүүр, уруһуйдуур, мэһийэр, аттарар, хамсанан уобарастары көрдөрөр;

- баҕатынан хомуска оонньуур, тойуктуур, оһуохайдыыр, олонхо геройдарын үтүктэр.

Соруга: Оҕо уйулҕатын уратытыгар сөп түбэһиннэрэн толкуйдуур, өйгө тутар, онгортон көрөр, кэпсэтэр, санаатын аһаҕастык этэр, айар дьобурун, билэ-көрө сатыыр көбүн сайыннарыы.

Ис хоһооно: Ситимнээх санга, тулалыыр эйгэ, айылҕа, төрөөбүт дойду, ааҕарга бэлэмнээһин, уус-уран айымньы, ахсаан, экономика.

Билэр, интэриэһиргиир:

- төрөппүттэрин, аймахтарын, чугас ыалын, төрөөбүт дойдутун биллиилээх дьонун аатын-суолун, дьарыгын;

- төрөөбүт дойдутун символикатын;

- Россия, Саха сиригэр киирэн куораттарын;

- Саха сиригэр олоһор омурдугар, кинилэр култуураларын;

- олоһор сиригэр, чугас сытар улуус, нэһилиэк аатын;

- улуһун, төрөөбүт сиригэр үөскээбитин туһунан номоҕу, үһүэйэни, кэпсээни;

- олоһор сиригэр-уотун ытык, кэрэ миэстэлэрин (музей, пааматынньык, театр, ыһахтыыр сир), улахан күөл, өрүс аатын, чугастааҕы сүрүн тэрилтэлэри;

- транспорт көрүгүннэрин;

- суукка чаастарын, нэдиэлэ күнүн, ыйдар ааттарын, дьыл кэмин;

- айылҕаны харыстыыр сиэри-туому, кинилэр суолталарын;

- төрөөбүт дойдутун кыылын-сүөлүн, көтөрүн-сүүрүн, үөнүн-көйүүрүн, балыгын аатын, үөскүүр, олоһор эйгэтин, үүнээйи араас көрүгүннэрин;

- этии, тыл, сүһүөх, аһаҕас дорҕоон, бүтэй дорҕоон, дифтонг өйдөбүлүн, төрөөбүт тылын букубаларын;

- олоһор автордар уонна Саха сиригэр суруйааччыларын ааттарын-суолларын, оҕо-оҕо аналлаах айымньыларын;

- норуот тылынан айымньытын (олонхо, остуоруйа, таабырын, чабырҕах, өс хоһооно) уонна уус-уран айымньы сүрүн көрүгүннэрин (кэпсээн, хоһоон);

- ахсаан маннайгы өйдөбүллэрин, киһи олоһор суолтатын;

- экономика, атыы-тутуу өйдөбүлүн;

- киһи айылҕа баайын туһаҕа таһаарытын;

- харчы дьон үлэтин түмүгэ буоларын;

- бэйэ бас билиитэ, кэлэктиип, уопастыба, судаарыстыба бас билиитэ диэн судургу өйдөбүлүн.

Араарар, тэҥниир, бөлөхтүүр:

- дьыа тэрилин, мал-сал, оонньуур, таһаар-сап, иһит-хомуос, ас-үөл уратытын (өҥө,

быһыыта-таһаата, кээмэйэ, матырыйаала, хаачыстыбата, арааһа, анала);

- саха иһитин-хомуоһун, аһын-тангаһын, былыргы уонна аныгы олобун-дьаһабын;
- техниканы тас көрүнгүнэн, сылдыар (көтөр, устар, сүүрэр), туттулар аналынан (таһаҕас тизэйэр-дьонутаһар массыына);
- кыылы, көтөрү-сүүрэри, үөнү-көйүүрү олорор, үөскүүр эйгэтинэн, аһылыгынан, туһатынан;
- дьыл кэминэн тыынар тыыннаах уларыарын, эйгэтигэр сөп түбэхэрин, ууһуур-тэнийэр уратытын;
- үүнээйи араас көрүнгүн уратытынан (мас, талах, от, сибэкки), үүнэр сиригэр, туһатынан (эмтээх, сиэнэр-сиэммэт, дьааттаах);
- айылҕа көстүүлэрин, дьыл кэмин уларыыларын;
- уһун, кылгас аһаҕас дорҕоон; дифтонг уонна аһаҕас дорҕоон; аһаҕас, бүтэй дорҕоон этиллиитин;
- пааралаһар бүтэй дорҕооннору (б-п, с-ш, х-ҕ, н-н, г-к, д-т);
- айымньы сабаланытын, сүрүн чааһын, бүтүүтүн;
- чыыһыла эрээтин састаабын араарар, тэнниир;
- эттик быһыытын, кэринин, ыйааһынын, ахсаанын араас ньыманы туттан быһаарар, тэнниир, чаастарга араарар, холбуур;
- задача усуллубуйатын уонна ыйытыгын;
- табаар сыаната туохтан тутулуктаабын (табаар хаачыстыбатыттан, төһө элбэбиттэн уо.д.а.);
- ороскуот уонна барыс суолтатын;
- тыа хаһаайыстыбатын уонна промышленность үлэтин уратыларын;
- сайынгы уонна кыһынгы үлэлэр ис хоһооннорун, суолталарын.

Кэпсиир, быһаарар:

- предмети, айылҕа көстүүтүн тылынан ойуулуур;
- бэриллибит тиэмэ тула кэпсэтэр;
- истибитин-көрбүтүн, айылҕаҕа сылдыбытын кэпсиир, сонунун үллэстэр;
- биир эбэтэр хас да хартыына ис хоһоонун ситимнээн кэпсээн толкуйдуур;
- оноһугун, уруһуйун, үлэтин, кэтээн көрүүтүн түмүгүн кэпсиир, хайдах онгорбутун быһаарар;
- бэйэ кырдыгыгын дакаастыыр;
- ойууну, альбому, кинигэни, сурунаалы сэргээн көрөр, санаатын этэр;
- тугу билиэн баҕарарын чопчулаан ыйыталаһар;
- айан кэпсиир;
- этии хас тылтан турарын быһаарар;
- тылы сүһүөбүнэн, дорҕоонунан ырытар;
- дорҕоон, сүһүөх эбэн тылы уһатар, кубулулар, дьайыытын быһаарар;
- уһун, кылгас этиини тэнниир, бэриллибит схеманан эбэтэр тылларынан этии толкуйдуур;
- айымньы ис хоһоонунан кэпсэтиигэ кыттар, ыйытар уонна ыйытыыга хоруйдуур;
- айымньы геройдарын куһаҕан, үчүгэй быһыыларын сыаналыыр;
- айылҕа көстүүтүн ойуулуур, сыһыанын этэр;
- күннээҕи олобуттан ахсаанга холбурдары толкуйдуур;
- задача усуллубуйата, ыйытыыта диэн быһаарар, суоттуур;

- табаары, өгөнү онгоруу туһатын кэпсиир;
- сахалар төрүт дьарыктара сүөһү-сылгы иитиитэ буоларын өйдүүр, кэпсиир.

Сатыыр:

- тыллары таба ситимниир;
- туһааннаах тылы-өһү кэмигэр туттар;
- биир, утары суолталаах тылы була оонньоур;
- хайааһын хаһан, ханна, хайдах буоларын чопчулуур;
- ыйытыга хоруйдаан этиини ситэрэн, тэнитэн биэрэр;
- төрөөбүт тылын дорҕооннорун чуолкайдык сангарар;
- дорҕоону арааран истэр, бэлиэтиир;
- кылгас тылы, сүһүөбү ааҕар;
- тэтэрээт сурааһынын тутуһан, буукуба элеменнэрин суруйар, оһуору уруһуйдуур;
- бэчээтинэйинэн суруллубут буукубалары көрөн араарар;
- кырыллыбыт буукубанан, кубигынан тылы суруйар;
- айымньы ис хоһоонун өйдүүр, ырытыһар, санаатын үллэстэр;
- хоһоону өйтөн ааҕар;
- истибит айымньытын оруолунан үллэстэн оонньоур, персонажтарыгар сыһыанын куолаһынан тириэрдэр;
- айылҕаны кэтээн көрбүтүн бэлиэтиир;
- эбэр, көбүрэтэр, суоттуур, өлүүскэлэргэ араарар, тэнниир;
- толкуйдааһыннаах задачаны суоттуур;
- эттик үрдүгүн, устатын, туоратын табыгастаах ньыманан кээмэйдиир;
- убаҕас эттиги мээрэйдиир.

Олоҕор туттар:

- улахан киһини, оһону кытта сатаан кэпсэтэр;
- дьон сангатын өйдөөн истэр;
- иһирэх тылы туттар;
- оонньоу ис хоһоонун сайыннарар, тупсарар, тэрийэр;
- айылҕаҕа, дьон мустар сиригэр, уулуссаҕа сылдыһы сиэрин тутуһар;
- дьэ иһигэр-таһыгар туох уларыйбытын өйдөөн көрөр, быһаарар, кыабынан көмөлөһөр;
- кинигэ ойуутун-бичигин сэргээн көрөр, билэр буукубаларын ааттыыр;
- тэттик хоһоону, остуоруйаны кэпсиириттэн дуоһуйар, дьоро киһэҕэ, бырааһынньыкка үөрэ-көтө кыттар;
- айымньы ис хоһоонугар сыһыанын этэр, уруһуйдуур, оонньоур;
- тылы дорҕоонунан уларыта, саҕа тылы толкуйдуу оонньоур;
- күннээҕи олоҕор тулалыыр эттик ахсаанын ааҕар, суоттуур, кэмниир, мээрэйдиир, үллэрэр;
- дьэ кэргэн үбүн тыыларыгар кыттыыны ылар, кэмчилээн туттар.

Майгы-сигили, сиэр-үгэс

Соруга: Бэйэтигэр, тулалыыр эйгэҕэ сөптөөх сыһыаны уонна бодоруһуу сиэрин ингэри.

Ис хоһооно: тулалыыр эйгэҕэ сыһыан, бодоруһуу, майгы-сигили, бэйэҕэ сыһыан.

Быһаарар, кэпсиир:

- үчүгэй, куһаҕан, аһыы, сиэр, сэт-сэмэ диэн тугун;

- кыабынан толоруохтаах эбээһинэһин;
- остуолга олоруу, аһааһын сиэрин-туомун;
- эбэрдэлэһии, быраһаайдаһы сиэрин-туомун;
- дьон бэйэ-бэйэтигэр сыһыанын, хардарыта көмөлөсүһүү, истин сыһыан суолталарын;
- оҕону атаҕастаабатын, бэйэтин атаҕастаппатын;
- билэр, билбэт дьону кытта бодоруһуу уратытын;
- эбэрдэлэһии, көрдөһүү, махтаныы, аһыныы, харыһыйыы, көмүскэнии, кыбыстыы уратыларын.

Сатыыр:

- майгы-сигили өйдөбүллэрин араарар;
- бэйэтэ онгорор дьайыыларын быһаарар;
- сиэри-үгэһи кыабынан өйдүүр уонна тутуһар;
- дьонго-сэргэбэ сылдыһытыгар бэйэтин сатаан салайынар;
- бэйэтин сатаан дьаһанар, чэнчистик, сэмэйдик туттар;
- дьон үлэтин түмүгүн сыаналыыр, харыстыыр;
- кыыс-уол уратытын тутуһан кыабынан көмөлөһөр, бэриллибит соруудабы кэмигэр толорор;
- тэннээхтэриниин эйэлээхтик оонньуур, бодоруһар;
- иһирэх тылы туттар;
- тулалыыр эйгэбэ, айылҕаба харыстабыллаахтык сыһыаннаһар;
- дьон-сэргэ ортотугар тутта-хапта сылдыһы быраабылатын тутуһар;
- атын омук дьонун убаастыыр, билэ-көрө сатыыр;
- үчүгэһи - куһаҕаны араарар, сыаналыыр;
- атын киһи ис туругун өйдүүр, сыаналыыр, убаастыыр;
- бэйэтин баба санаатын кыана туттар, эппиэтинэһин өйдүүр;
- саҕалаабыт оонньуутун, үлэтин тиһэбэр тиэрдэргэ дьулуһар;
- сэргэхтээх буолуу бырааабылатын тутуһар;
- ис иэйиитин, санаатын атын киһи ылынарын курдук этэр;
- дьон, оҕо күлүү гынарын, эбэтин өйдөөн сатаан көмүскэнэр;
- кырдыаҕас дьон сүбэтин-такайытын, сэмэлээһинин, алгыһын ылынар.

Олоҕор туттар:

- оҕо дьэтин дьонун ытыктыыр, кыабынан көмөлөһөр, тапталын биллэрэр;
- кыыс, уол айылгытын уратытынан бэйэтин көрүнэр, харыстанар;
- дьэ ис-тас үлэтигэр кыттыһар, санаатыттан көмөлөһөр;
- оҕолору кытта тапсан оонньуур;
- билэр, билбэт киһитин, оҕону кытта табыгастаахтык бодоруһар;
- норуот олоҕун укулаатын билэ-көрө сатыыр, тутуһар.

1.2 ОСКУОЛАҒА КИИРИЭХТЭЭХ СААСТААХ ОҕО САЙДЫЫТЫН СЫЛЫКТААҒЫН

(Оҕо саадын коллектива бэйэтэ быһаарытынан үлэтигэр туттарыгар)

Чинчийи хайысхалара:

1. Оскуолаҕа киирэр оҕо сүрүн уонна дэгиттэр үөрүйэхтэрин сылыктааһын:
 - Чөл турук. Бэйэни көрүнүү-хараныы, харыстаныы, сэргэхтээх буолуу туһунан сүрүн өйдөбүллэри олохсугууну сылыктааһын.

- Төрүт култуура. Сиэр-үгэс олохсуйуутун, норуот кутун-сүрүн, үтүө өйүн-санаатын ингэри-ниитин, ийэ тылга, атын омук култууратыгар интэриэс үөскээһинин сылыктааһын.

- Тобуллабас өй. Сүрүн үөрэнэр үөрүйэбин, билэр-көрөр баббатын, тобулук өйүн сайдыытын сылыктааһын.

2. Сиэр-майгы сайдыытын сылыктааһын.

3. Иитэр-сайыннарар эйгэни сылыктааһын.

Чөл турук

а) Кэрэ сэбэрэлээх, чэнчис буоларга эйиэхэ туох нааданый? Баар маллартан талан ыл.

Тэрилэ: суунар-тараанар тэриллэри (сиэркилэ, былатыак, соттор уо.д.а) сэргэ араас оонньуурдар, үөрэхтээбириннэрэ, кинигэлэр.

Түмүк: сөптөөх тэрили хомуйдабына - 2 балл, сыһыана суох малы ыллабына эбэтэр биир-икки мал умнууга хааллабына 1 балл.

б) Олорор дэриэбинэн, улуунун аатын, дьиэн аадырыһын, телефонун нүөмэрин эт.

Түмүк: барытын толору ааттаатабына 2 балл, ситэ эппэтэбинэ 1 балл, хаста да буккуллар, үгүстүк мунаарар түгэнигэр балл турбат.

в) Киһи доруобуйатыгар буортуну уонна туһаны онгорор ойуулары тус туһунан наардаа.

Тэрилэ: 10-15 араас ойуу (табах, арыгы, зарядкалыы сылдыар оҕо, фрукта, оҕуруот аһа уо.д.а)

Түмүк: барытын сөпкө наардаатабына - 3 балл, биридэ сыыстабына - 2 балл, онтон ыарырбаттабына - 1 балл.

г) Киһи издээнгэ эбэтэр алдьархайга түбэстэбинэ, суһаллык көмө онгорор ханнык тэрилтэлэри билэбиний? Ханнык телефонна эрийэргин билэбин дуо? (Суһал көмө, баһаарынай сулуоспа, милииссийэ, МЧС)

Түмүк: барытын таба эттэбинэ - 2 балл, бэйэтин өттүттэн эбии сөптөөх эпипэт биэрдэбинэ - 1 балл эбиллэн биэрэр, биридэ сыыстабына - 1 балл)

д) Светофору уруһуйдаа. Хас биирдии өнгүгү сэрэтэрин быһаар.

Тэрилэ: илиис, араас өгнөөх харандаастар.

Түмүк: барытын таба уруһуйдаатабына, сөптөөх быһаарыы биэрдэбинэ - 3 балл, өгүн бутуйан уруһуйдаатабына, ол эрээри сөпкө быһаардабына - 2 балл, ыарырбаттар түгэнигэр балл турбат.

е) Оонньуу сылдыан албас илиигин кыра собуустук хайа тардыбыккын, хаан тахсыбыт. Бастаан тугу гыныан этэй?

Түмүк: Бастакы көмөнү бэйэтэ онгостор - 2 балл, дьонго этэр - 1 балл.

ж) Сэрэхтээх буолуу ханнык быраабылаларын билэбиний?

Түмүк: алтаттан үөһэ быраабыланы эттэбинэ - 3 балл, 4-5 быраабылаба - 2 балл, онтон аллара - 1 балл.

з) Доруобай буоларга ханнык харыстанар уонна чэбдигирдэр сиэри тутуһуохха сөбүй?

Түмүк: режим, зарядка, чэнчистик туттуу, аһылык, харыстанар дьаһаллар тустарынан сиһилии кэпсээтэбинэ - 3 балл, бири ээмэ көтүттэбинэ, ситимнээн сиһилии кэпсээбэтэбинэ - 2 балл, улахан киһи көмөтүнэн быһыта-орута сангаран кэпсиир түгэнигэр - 1 балл.

и) Ханнык сахалыы хамсанылаах оонньуулары билэбиний?

Түмүк: 5-6 оонньууну ааттаатабына - 3 балл, 3-4 оонньуу - 2 балл, 1-2 оонньуу - 1 балл.

Оҗо чөл туругун таһымын быһаары

Үрдүк таһым (19-24 балл).

Бэриллит соруудахтарга толкуйдаан, холкутук туттан толору хоруйу биэрэр. Ситимнээн сиһилии кэпсиир. Улахан киһи көмөтүн эрэйбэт. Ыһытыыны өйдөөбөтөбүнэ хатылыырга көрдөһүн сөп. Д, Е, Ж, З соруудахтарга бэйэтин тус санаатын этэр, быһаарылары, түмүктэри онорор. Бэйэтиттэн эбэн, ситэрэн кэпсиир. Бэйэни көрүнүү-хараныы, харыстананыы, сэрэхтээх буолуу, чөл олох туһунан сүрүн өйдөбүллэри билэр, туох туһалаабын, буортулаабын, доруобай буолууну кытта туох ситимнээбин өйдүүр.

Орто таһым (14-18 балл).

Улахан киһи көмөтүн эрэйбэт эрэри соруудабы ситимэ суох биир икки эрэ этиинэн быһаарар. Д, Е, Ж, З соруудахтарга сорох түгэнгэ быһаары биэрбэт, тугу саныырын ситэ эппэт. Бэйэни көрүнүү-хараныы, харыстананыы, сэрэхтээх буолуу, чөл олох туһунан сүрүн өйдөбүллэри билэр эрэри туох туһалаабын, буортулаабын, доруобай буолууну кытта туох ситимнээбин ситэ быһаарбат.

Намыһах таһым (13 баллтан аллара).

Улахан киһи көмөтүгэр, хос быһааран биэриитигэр наадыар, бэйэтиттэн эбэн кэпсээбэт. Д, Е, Ж, З соруудахтарга бэйэтин тус санаатын сатаан эппэт, быһаарылары, түмүктэри кыайан онорбот. Бэйэтиттэн эбэн кэпсиир дьобура ситэ сайдыбатах. Бэйэни көрүнүү-хараныы, харыстананыы, сэрэхтээх буолуу, чөл олох туһунан сүрүн өйдөбүллэри билэр эрэри туох туһалаабын, буортулаабын, доруобай буолууну кытта туох ситимнээбин сатаан быһаарбат.

Төрөөбүт дойду. Төрүт култуура.

а) Дойду былаабын, дьаралыгын ойуутун булан көрдөр.

Тэрилэ: олорор улуунун, Саха Өрөспүүбүлүкэтин, Арассыыа уонна биир атын омок дойдутун былаахтарын, дьарылыктарын ойуула.

Түмүк: Көмөтө суох барытын сөпкө буллабына - 2 балл, улахан киһи көмөтүнэн – 1 балл, хаста да бутулуннабына балл турбат.

б) Эн ханнык омукуунуй? Өссө атын ханнык омукары билэбиний?

Түмүк: хас биирдии эппиэккэ 1 балл бэриллэр.

в) Доҗордоһуу, доҗор туһунан ханнык өс хоһооннорун билэбиний? Эппит өс хоһоонун ис суолтатын быһаар.

Түмүк: Хас биирдии этиллибит өс хоһоонугар 1 балл, ис хоһоонун таба быһаарар түгэнигэр түмүк баллыгар эбии 2 балл эбиллэр.

г) Ханнык баҗарар норуот айылҕаны харыстыыр үгэстээх, сахаларга эмиэ баар. Ханнык үгэһи билэргин уруһуйдаа.

Тэрилэ: илиис кумаабы, харандаас.

Түмүк: ис хоһоонун арыйдабына 2 балл бэриллэр.

д) Ханнык фольклор көрүнгүн билэбин, ааттаа. Холобурдаа.

Түмүк: фольклор бары көрүнгүн ааттаабына - 3 балл, улахан аңарын – 2 балл, 4-5 көрүнгү холобурдаабына эбии 1 балл бэриллэр.

е) Ыһыах диэн тугуй? Ыһыабы ойуулуур тыллары аатталаа. Атын омок ханнык бырааһынньыгын билэбиний?

Түмүк: Ыһыах туһунан сүрүн өйдөбүлү эттэбинэ, ойуулуур тыллары буллабына (сайыны көрсүү, алгыс, оһуоһай, кымыс иһиитэ, ат сүүрдүүтэ уо.д.а) - 2 балл, ситэтэ суох хоруйга – 1 балл, атын омок үгэскэ кирибит бырааһынньыгын ааттаабына эбии 1 балл бэриллэр.

ж) Саха норуота дьиэбэ-уокка сылдьан тутуһар ханнык үгэстэрин билэбиний? Ханнык үгэһи билэргин уруһуйдаа.

Тэрилэ: илиис кумаабы, харандаас.

Түмүк: уруһуйун ис хоһоонун арыйдабына 2 балл бэриллэр, ис хоһоонун, суолтатын арыйбат түгэнигэр 1 балл.

Оҕо билиитин төрүт култуураҕа сыһыанын таһымын быһаары

Үрдүк таһым (20 баллтан үөһэ).

Бэриллэр соруудахтары, ыйытылары толкуйдаан, болжомтолоохтук улахан киһи көмөтө суох толорор. Г, Д, Е, Ж соруудахтарга биэрбит хоруйун ис суолтатын быһаарар, ситимнээн кэпсиир, бэйэтин олоҕор буолбут түгэннэри холобур туттар.

Орто таһым (16-19 балл).

Бэриллэр соруудахтары, ыйытылары улахан киһи көмөтө суох толорор. Г, Д, Е, Ж соруудахтар хоруйдарын ис суолтатын ситэ арыйбат. Ситимэ суох быһаарылары биэриэн сөп. Бэйэтин олоҕор буолбут түгэннэри тирэх онгостубат.

Намыһах таһым (15 баллтан намыһах).

Улахан киһи көмөтүн, эбии быһаарылары кэтэхэр. Г, Д, Е, Ж соруудахтарга биэрбит хоруйдарын ис суолтатын быһаарбат. Сорох ыйытыларга эппиэт биэрбэт эбэтэр биир икки эрэ тылынан хоруйдуур. Олоххо буолбут түгэннэрин тирэх онгостубат.

Тобуллаҕас өй

Айар, өйгө онгорон көрөр дьоһур

Бэриллитбит фигураҕа эбии айан оноһукта онор.

Тэрилэ: А4 кумаабыга биир геометрическай фигура уруһуйа, араас өгнөөх харандаас.

Түмүк: 5-6 бытархай деталлаах, араас өгүнэн киэргэтиллибит буоллабына - 3 балл, 4-3 деталлаах, ситэтэ суох кыраскалаах – 2 балл, 1-2 деталлаах – 1 балл.

Өйгө тутан хаалар дьоһур, болжомто

Туох уларыбытын таай.

Тэрилэ: остуолга 5 араас оонньуур ууруллар. Оҕо 1 мүн. болжойон көрөрүгэр соруудах бэриллэр. Ол кэнниттэн оҕо көрбөт кэмигэр оонньуурдар миэстэлэрин атастаһыннарыллар. Оҕо ханнык оонньуур миэстэтэ уларыбытын таайыахтаах.

Түмүк: оонньуу 3 төгүл ытыллар. Биир сырыыга икки оонньууру тэнгинэн миэстэтин уларытыахха сөп. Маны таайбыт оҕо 3 балл, иккитэ 1 оонньуур уларыбытын таайбыт оҕо 2 балл.

Ылынар, сылыктыыр үөрүүх

Тарбахтарын иминэн туохтан оноһуллубутун бил уонна быһаар.

Тэрилэ: мөһөөччүк иһигэр тимиртэн, өстүөкүлэттэн, мастан, түүттэн, тагастан оноһуллубут предметтэр.

Түмүгэ: барытын сөпкө таайдабына - 2 балл, 1-2-тэ сыыстабына - 1 балл, хаста да бутулуннабына балл бэриллэбэт.

Амсай. Туох аһый, таай.

Тэрилэ: минньигэс, аһы, туустаах астар (5-6).

Түмүк: барытын сөпкө таайдабына - 2 балл, 1,2 сыыстабына - 1 балл, хаста да бутулуннабына балл бэриллэбэт.

Иһит. Туох тыаһай, быһаар.

Тэрилэ: магнитофонна уһуллубут дудочка оонньуур, кумааҕы хачыгырыыр, уу таммалыыр, тыал түһэр, этин этэр, хаар хаачыргыыр тыастара, сылгы кистиир, ынах мангырыыр саҥата.

Түмүк: барытын сөпкө таайдаҕына 3 балл, 2 сыһаҕа - 2 балл, хаста да бутулуннаҕына балл турбат.

Сытырҕаа. Тугуй, таай.

Тэрилэ: луук, оҕурсу, дьаабылака, мыыла, шоколад, сибиэһэй хаһыат.

Түмүк: барытын сөпкө таайдаҕына - 2 балл, биирдэ сыыстаҕына - 1 балл.

Билэ-көрө сатыыр көбө

Кимиэхэ туох тэрил наадатын наардаан уур.

Тэрилэ: араас идэлээх дьон ойуута, кинилэргэ сөптөөх туспа карточкаҕа туттар тэриллэр ойуулаара (6-7 араас идэ).

Түмүк: барытын сөпкө уурдаҕына - 3 балл, 1-2 сыыстаҕына - 2 балл, хаста да бутулуннаҕына балл турбат.

Сорудаҕы истэр, ылынар уонна толорор дьобура

Тэтэрээт килиэккэтин тутуһан үлэлээ. Мин хайа диэки хас килиэккэни сурааһынныыргын этэн иһиэм, ону эн илиискэ көнө сурааһынынан тардан ис. Хас килиэккэни тардаргын эмиэ этиэм. Тардан бүттэххинэ салгыы хайа диэки бараргын этэрбин кэтэһэн олоҕор, онтон сорудахпын салгыы толоруон.

Диктант: 3 килиэккэни үөһэ бар, 3 килиэккэни уҥа диэки, 1 килиэккэни аллара, 2 килиэккэни хангас диэки, 1 килиэккэни аллара, 1 килиэккэ уҥа диэки тарт, 1 килиэккэ аллара, 2 килиэккэ уҥа диэки, 3 килиэккэ үөһэ, 3 килиэккэ уҥа, 1 килиэккэ аллара, 2 килиэккэ ханас, 1 килиэккэ аллара, 1 килиэккэ уҥа диэки, 1 килиэккэ аллара, 2 килиэккэни уҥа диэки тарт.

Тэрилэ: 1 кылааска туттуллар килиэккэ тэтэрээт илииһэ, уруучука.

Түмүк: сөпкө толордоҕуна – 3 балл, килиэккэ таһынан тартаҕына, 1-2 албаастаах буоллаҕына – 1 балл.

Толкуйдуур дьобура

Ордугу бул. Тоҕо?

- сибиитэрэ, саппыкы. Ырбаахы, ыстаан (саппыкы)

- чымадаан, суумка, кинигэ, рюкзак (кинигэ)

- чэй, ыскаатар, килиэп, кэтилиэт (ыскаатар)

Тэрилэ: ыйытыыга сөп түбэһэр ойуу.

Түмүк: сөп эппиэт аайы 1 балл.

Уратытын быһаар:

- тайах уонна таба тугунан маарыннаһалларый?

- бэс харыйаттан туох уратылааҕый? Тугунан маарынныырый?

- адырҕа кыыл туох уратылааҕый?

Түмүк: үс-түөрт маарыннаһар өрүтүн, быһаарыытын сөпкө эттэбинэ 2 балл, биир-икки майгыннаһар өрүтүн эттэбинэ 1 балл, сорудаҕын сатаан онорботоҕуна эбэтэр киһиэхэ өйдөммөт гына кэпсээтэбинэ балл ылбат.

Оџо тобуллаџас өйүн таһымын быһаары

Үрдүк таһым (21-26 балл).

Сорудаџы биэрэр кэмнэ болџомтолоохтук истэр, таба толорорго интэриэстээх. Улахан киһи көмөтө суох онгорор, мунаардаџына чуолкайдыыр ыйытылары биэриэн сөп. Үлэлиир кэмигэр тус бэйэтин ньыматын, сатабылын буларга кыһаллар. Анал дьарыкка, оонньуу кэмигэр ылбыт билиитин, сатабылын туһанар. Толкуйдаан онгоро сатыыр, бэйэтигэр эрэллээхтик туттар, саџалаабытын тиһэџэр тиэрдэргэ кыһаллар. 1 сорудаџы толороругар араас дьүһүнү дьүөрэлээн туттар, үлэтэ элбэт деталлаах. 2, 3, 4, 5, 6 сорудахтары толорор кэмигэр чинчийэр, ырытар, сылыктыыр, тойоннуур, бэйэтин сыаналыыр тыллары тоџоостоохтук туттар, алџаабын тутта көннөрөр. Онгорбут үлэтиттэн астынар, дуоһуйууну ылар.

Орто таһым (15-20 балл).

Сорудаџы толорор кэмигэр улахан киһиттэн тирэх көрдүүр, хос хатылыырыгар көрдөһөр. Сорудаџы биэрэр кэмнэ болџойон истэр эрэри, бэйэтигэр соччо эрэлэ суохтук туттар. Күннээџи олохтон ылбыт билиитин, сатабылын тирэх онгосторго кыһаллар. Толкуйдаан онгоро сатыыр эрэри бытааннык хоруйдуур. 1 сорудаџы толороругар бытархай детала, дьүһүнэ аџыйах, 2, 3, 4, 5, 6 сорудахтары толорор кэмигэр ырытар эрэ тыллары туттуон сөп. Алџаабын тутта көннөрөр.

Намыһах таһым (14-тэн аџыйах балл).

Хас да сырыыга ыйытыыны ситэ өйдөөмүөн сөп, ситэтэ суох эппиэттэри биэрэр. Бэйэтигэр эрэлэ суохтук туттар. Сорудаџы толороругар улахан интэриэһэ суох, тиэтэйиэн, тиһэџэр тиэрдимиэн сөп. 1 сорудаџы толороругар уруһуйун ис хоһооно дьаданы, биир эрэ дьүһүнү туттуон сөп. 2, 3, 4, 5, 6 сорудахтары толороругар сагата суох онгоруон, биирдии тылынан эппиэт эрэ биэриэн сөп.

Сиэр-майгы сайдыытын сылыктааһын

Майгы-сигили

а) Этиини иһирэх тыл көмөтүнэн ситэр:

-Ийээ, бачыынкабын....

-Коля, харандааскын...

-Эт эрэ..... хас чаас буолла?

Түмүк: сөптөөх тыллары таба туһанан сагардаџына 2 балл, биир сырыыга хоруй биэрбэтэџинэ 1 балл.

б) Дьон майгытын сирэйгинэн-хараххынан ойуулаан көрдөр:

-кыыһырбыт;

-үөрбүт;

-хомойбут;

-сэргээбит;

-санаата түспүт;

-мичээрдээбит.

Түмүк: сорудаџы кыбыстыбакка ис өйдөбүлүн таба биэрэр түгэнигэр 2 балл, мунаарар, уһуннук толкуйга түһэр, ситэ арыйбат түгэнигэр 1 балл, 2-3 сырыыга тугу да көрдөрбөт түгэнигэр балл турбат.

в) Үтүө уонна куһаҕан кэмэлдьилээх киһи туһунан өс хоһоонун эт. Суолтатын быһаар.

Түмүк: 4-5 өс хоһоонун этэн суолтатын быһаардаџына 3 балл. Өс хоһоону этэр, сорох сырыыга суолтатын быһаарбат түгэнигэр 2 балл, 1-2 өс хоһоону этэр, суолтатын быһаарбат 1 балл.

г). Куһаҕан уонна үчүгэй өйдөбүллэри быһаар. Улахан киһи ыйыты биэрэр, оҕо хоруйдуур.

- оҕо ийэтигэр көмөлөһөрө...? (үчүгэй)
- уулуссаҕа оонньуура...? (куһаҕан)
- уотунан оонньуура?
- эйэбэс оҕо?
- тарбаҕын эмэрэ?
- иллээх оҕолор?
- уулуссаҕа бөбүһүһара?
- театрга, музейга улаханник айдаарара?
- доҕоругар бэлэх биэрэрэ?

Түмүк: барытыгар сөп эппиэт – 2 балл, биирдэ сыыстабына - 1 балл.

д) Биир эмэ сөбүлүүр оонньуун быраабылатын кэпсээ.

Оҕо оҕо бэриллэр ыйытылар: оонньуу быраабылатын тоҕо тутуһабыт? Арай быраабылата суох буоллун? (оонньуу ханнык баҕарар көрүнгэ буолуон сөп: остуол, хамсанылаах)

Түмүк: быраабылатын сиһилии кэпсээтэбинэ, ыйытыларга сөптөөх хоруйу биэрдэбинэ – 3 балл, быраабылатын билэр эрэри ыйытыларга ситэтэ суох эппиэттиир түгэнигэр – 2 балл, хайдах оонньуурун эрэ кэпсиир, ыйытыга ситэтэ суох эппиэттиир – балл турбат.

е) Сорудаҕа: дьон-сэргэ ортотугар, общественной миэстэбэ сылдыһы ханнык быраабылаларын билэбиний?

Түмүк: алтаттан үөһэ быраабыланы эттэбинэ - 3 балл, 4-5 быраабылаҕа – 2 балл, онтон аллара - 1 балл.

ж) Түгэни ырыт: таһырдыа соҕотоҕун оонньуу сылдыһыккын. Арай эн аттыгар биир билбэт оҕон тийэн кэлбит. Сангата суох эн хайдах оонньуургун көрөн турбут.

Ыйытылар: Кинини кытта эн хайдах билсиэн этэй? Тугу ыйыталаһыан, кэпсэтиэн, оонньуон этэй? Эбэтэр хайыан этэй? Ол туһунан кэпсээннэ онор эрэ.

Түмүк: иһирэх уонна бодоруһар тыллары туттар, ыйыталаһар, бииргэ оонньуурга ыңыраар, ситимнээн кэпсиир – 3 балл, судургутук кэпсэтэр, тута оонньото ыңыраар – 2 балл, аҕыйах тылынан ыйыталаһар, бииргэ оонньуурга ыңырбат - 1 балл.

Оҕо сизэр-майгы өттүнэн сайдыытын таһымын быһаарыы

Үрдүк таһым (15-18 балл).

Үтүө-мөкү өйдөбүллэри, киһи ис туругун араарар, көхтөөхтүк кыттар. Дьон-сэргэ ортотугар, общественной миэстэбэ сылдыһы сүрүн быраабылаларын билэр. Иһирэх уонна бодоруһар тыллары кэпсиригэр табыгастаахтык туттар. Бэрээдэк уонна быраабыла диэн өйдөбүллэри билэр, тоҕо наадатын сатаан быһаарар. Тылын саппаһа баай, ситимнээх сангата сайдыбыт.

Орто таһым (11-14 балл).

Үтүө-мөкү өйдөбүллэри билэр, дьон-сэргэ ортотугар, общественной миэстэбэ сылдыһы сорох сүрүн быраабылаларын ситэ билбэт, тоҕо тутуһулуохтааҕар улахан болҕомто уурбат. Иһирэх уонна бодоруһар тыллары аҕыйахтык туттар. Бэрээдэк уонна быраабыла өйдөбүллэри билэр эрэри сороҕор тоҕо наадатын ситэ быһаарымыан сөп. Ситимнээн кэпсиригэр ыарырҕатар.

Намыһах таһым (10 баллтан аллара).

Ыйытыларга хоруйдууругар улахан киһи көмөтүн эрэйэр, бодоруһар сатабыла ситэ

сайдьбатах, тылын саппааһа абыйах, ситимнээх сангата ситэ сайдыбатах, сүрүн быраабылалары билэр эрээри тоҕо тутуһуохтаабын үгүс сырыыга быһаара сатаабат, киһини кытта кэпсэтэригэр мункуктук туттар, сангата кыра.

Сэһэргэһи

(С.Банков методикатынан)

Сыала: Сизэр-майгы өттүнэн сайдыытын сылыктааһын.

Сылыктааһын оҕону кытта биирдиилээн ытыллар. Күнгэ биир түһүмэх ытыллар.

Бастакы түһүмэх.

1. Толору ааккын, баһаалыста, эт (араспаанньата, аата, абатын аата).
2. Аҕан, ийэн толору аатын билэбин дуо? Ааттаа.
3. Аҕан, ийэн ханна үлэлиллэрий? Кинилэр курдук буолуоххун баҕарабын дуо? Тоҕо?
4. Учуутал, быраас, иистэннэн тугу гыналларың? Онтон атыһыт, милиционер?
5. Сааһын хаһый?
6. Эдьийдээххин, балыстааххын дуо? Убай, быраат баар дуо? Бииргэ төрөөбүттэринг дуу, тастың дуу? Хайалара аҕаның, балыһый? Ону хайдах быһаардың?
7. Сизэр-майгы ханнык быраабылатын билэбиний? Ону хайаан да тутуһаллар дуу, биирдэ эмэ дуу?
8. Эн санааҕар, дьиэҕэр, оҕо саадыгар эйиигин тоҕо таптыылларың?
9. Эн тугу сыһа онгоробун дии саныыгың? Ону хайдах көннөрүөххүн сөбүү?
10. Оҕолор оскуолаҕа тугу гыналларың?
11. Оскуолаҕа киириэххин баҕарабын дуо? Тоҕо? Киһи тоҕо ааҕар, суруйар, суоттуур буолуохтаабың?
12. Ыт оҕото атабын суола муостаҕа хааллабына тугу гыныаххыңый?
13. Улааттаххына ким буолуоххунуй?
14. Хайдах киһи буолуоххун баҕарабыңый?

Иккис түһүмэх.

1. Олеса - украинка, Чубо - молдаванин (национальнай көстүүмнээх оҕолор ойуула), оттон эн омугун? Тоҕо итинник саныыгыңый?
2. Арай эн атын дойдуга күүлэйдии барбыккын, ийэбин олус ахтыбыккын, сурук суруйарга санаммыккын. Ханнык аадырыска суруккун ытыаххыңый?
3. Төрөөбүт сириң аатын билэбин дуо?
4. Ханнык дойдуга олоробунуй?
5. Россияттан атын ханнык дойдугар баалларың?
6. Ханнык дойдуга олорон этэй? Тоҕо?
7. Дьон эйэлээхтик, дьоллоохтук олороллоругар тугу гыныахха сөбүү?
8. Сэри диэн тугуй? Туох куһаҕаннаабың? Эйэ диэн тугуй?
9. Эн доҕордооххун дуо? Тугу гыныаң этэй, өскөтүн:
 - а) дьарык кэмигэр иитээччи ыһытытыгар хоруйдаабатабына?
 - б) кими эмэ атаҕастаатабына?
 - в) ким эмэ кинини атаҕастаары гыннабына?
10. Эн атын киһи кинигэтин алҕас хайа тарпыккын. Ким да көрөбөтөх. Тугу гыныаххыңый?
11. Ийэбинэн автобуһунан айаннаан иһэбин, олус сылайбыккын. Ийэн улахан суумка тутуурдаах. Түннүк таһыгар миэстэ босхолоно. Эн хайыаң этэй?

Үнүстүгүмэх. Түгэни олохтооһун.

Хамсаныылаах оонньуу «Атаххын инчэтимэ»

Сыала: Күрэхтэһии кэмигэр оҕолор бэйэ бэйэлэригэр көмөлөсүһүүлэрин, сизрдээх быһыыларын кэтээн көрүү.

Ис хоһооно. Оҕолор икки бөлөххө арахсаллар. Хос ортотугар кута ойууланар. Бөлөхтөргө кутаны туоруурга аналлаах 3 хаптаһын бэриллэр. Хамаандалар хаптаһыннары хардарытаары ууран кута нөнгө түргэнник туоруурга күрэхтэһэллэр. Ол кэмнэ ыытааччы мүччүргэннээх түгэни олохтуур - кута ортотугар биир оҕо 2 хаптаһына «тимирэн» хаалар (ыытааччы 2 хаптаһыны ылар). Бүтүгэнгэ оҕолор сыһыаннарын кэтээн көрүллэр.

Түмүгү таһаарыы

Бастакы түгүмэх.

1. Араспаанньатын, аатын, аҕатын аатын толору эттэбинэ – 3 балл; Араспаанньатын, аатын эрэ эттэбинэ – 2 балл, аатын эрэ ааттаатаҕына – 1 балл.

2. Аҕатын, ийэтин аатын толору эттэбинэ – 3 балл;

Араспаанньатын, аатын эрэ эттэбинэ – 2 балл, аатын эрэ ааттаатаҕына – 1 балл.

3. Аҕата, ийэтэ ханна, тугу үлэлииллэрин быһаардаҕына, ыйытыыга толору эппиэттэтинэ - 5 балл; Үлэлиир сирдэрин ааттыыр, ыйытыыга ситэтэ суох хоруйдуур буоллаҕына – 3 балл, ситэ билбэт буоллаҕына – 1 балл.

4. Идэлэр суолталарын толору быһаардаҕына – 5 балл (Холобур: быраас ыарыыны эмтиир ньыманы булар, ыарыыны суох гынар); биир эмэ идэни ситэтэ суох быһаардаҕына 1 балл көбүрээп иһэр.

5. Толору эттэбинэ - 1 балл.

6. Ыйытыыга барытыгар толору, чуолкайдык хоруйдаатаҕына – 5 балл, биир-икки ыйытыыга ыарырҕаттаҕына – 4 балл, биир эрэ ыйытыыга эппиэттэтинэ – 1 балл.

7. Сизэр-майгы быраабылатыттан 7 ордугу эттэбинэ - 5 балл, онтон 4-6 быраабыланы биллэбинэ – 3 балл, онтон аҕыйахха – 1 балл.

8. Ыйытыыга толору эппиэттэтинэ - 3 балл, ыарырҕаттаҕына – 2 балл, бастакы эрэ ыйытыыга эппиэттэтинэ - 1 балл.

9. Ыйытыыга толору эппиэттэтинэ - 3 балл, ыарырҕаттаҕына – 2 балл, биир эрэ ыйытыыга эппиэттэтинэ - 1 балл.

10. Ыйытыыга толору эппиэттэтинэ, быһаардаҕына - 3 балл, биир тылынан эттэбинэ – 2 балл, быһаарбатаҕына - 1 балл.

11. Ыйытыыга толору эппиэттэтинэ, быһаардаҕына - 3 балл, биир тылынан эттэбинэ – 2 балл, быһаарбатаҕына - 1 балл.

12. Ыйытыыга толору эппиэттэтинэ, быһаардаҕына - 3 балл, биир тылынан эттэбинэ – 2 балл, быһаарбатаҕына - 1 балл.

13. Ыйытыыга толору эппиэттэтинэ, быһаардаҕына - 3 балл, биир тылынан эттэбинэ – 2 балл, быһаарбатаҕына - 1 балл.

14. Ыйытыыга толору эппиэттэтинэ, быһаардаҕына - 3 балл, биир тылынан эттэбинэ – 2 балл, быһаарбатаҕына - 1 балл.

Үрдүк таһым: 51-38 балл.

Орто таһым: 37-29 балл.

Намыһах таһым: 28 –тан аҕыйах балл.

Иккис түһүмэх.

1 – 8 ыйытыыларга толору эппиэттээтэбинэ, быһаардабына - 3 балл, биир тылынан эттэбинэ – 2 балл, быһаарбатабына - 1 балл туруоруллар.

9. а) иитээччи ыйытыытыгар хоруйдаатабына – 1 балл;

б) кими эмэ атаҕастаатабына – 2 балл;

в) ким эмэ кинини атаҕастаары гыннабына – 2 балл турар.

Үрдүк таһым - уопсайа – 5 балл;

Ортоку таһым - икки ыйытыыга хоруйдаатабына - 3-4 балл;

Намыһах таһым – биир ыйытыыга ситэтэ суох хоруйдаатабына – 1 балл бэриллэр.

10. Үрдүк таһым - 3 балл. Оҕо алҕаһын билинэр, оҕо баран аһаҕастык кэпсиир. Кинигэни абырахтыан баҕарар;

Ортоку таһым - 1 балл. Абырахтыан баҕарар эрэри алҕаһын аһаҕастык билиммэт;

Намыһах таһым – 0 балл. Билиммэт. Кистиир. Тугу гыныахтаабын билбэт. Эбэтэр атыылаһан ылан кистээн уларытар.

11. Үрдүк таһым - 5 балл. Ийэтин олордор. Тоҕо олордорун быһаарар;

Ортоку таһым - 2 балл. Бэйэтэ олоруон баҕарар эрэри ийэтин олордор. Бутулар. Ситэтэ суох быһаарар;

Намыһах таһым – 1 балл. Бэйэтэ олорор.

Үрдүк таһым: 45 - 35 балл.

Орто таһым: 34 - 26 балл.

Намыһах таһым: 25-тэн аҕыйах балл.

Үһүс түһүмэх.

Түгэни олохтооһун. Хамсаныылаах оонньуу «Атаххын инчэтимэ».

Күрэхтэһии кэмигэр оҕолор бэйэ бэйэлэригэр көмөлөсүһүүлэрин, сизрдээх быһыыларын кэтээн көрүү барар.

Түмүк таһаарыы.

Үрдүк таһым – 3 балл. Олохтоммут түгэни тута өйдүүр, ханнык оҕотуттан тутулуга суох тута көмөлөһөргө кыһаллар. Ордук хаптаһынын биэрэр.

Орто таһым – 2 балл. Ким эмэ санаттабына, этэн биэрдэбинэ көмөлөһөр.

Намыһах таһым – 1 балл. Түгэни өйдөөбөт. Көмөлөспөт. Атын киһи мүччүргэннээх түгэнгэ түбэспиттэн иһигэр үөрэр. Туһанар.

Түмүк таһаарыы.

Үрдүк таһым. 99 – 69 балл.

Орто таһым. 70 - 55 балл.

Намыһах таһым. 54-тэн аҕыйах балл.

1.3 ИИТЭР-САЙЫННАРАР ЭЙГЭНИ СЫЛЫКТААНЫН

Сыала-соруга - оџо инники сайдыытын хаачыйар эйгэ туругун быһаарыы.

Сылыктааһын: кэтээн көрүү, сэхэргэһии, дьон санаатын хомуйуу (анкетирование), бэрэбиэркэлээһин курдук ньымаларынан ытыллар.

Сылыктааһыны оџо тэрилтэтин сэбиэдиссэйэ, методиһа, улуус үөрэџин салаатын үлэһиттэрэ, общественной тэрилтэлэр, төрөппүттэр түмсүүлэрэ ытыахтарын сөп.

Иитэр-сайыннарап эйгэни сылыктааһыны маннык сүрүн таһымнарга араарыахха сөп: үрдүк, орто, намыһах.

Үрдүк таһым:

- оџо тэрилтэтин ис-тас бараана:

Оџо аһыыр, оонньуур, сынньанар, эт-хаан өттүнэн сайдар, эмтэнэр-томтонор, кэрэ эйгэтинин алтыһар усулуобуйата Сан ПиН 2.4.1.1249.03, баһаартан куттала суох буолуу ирдэбилигэр эппиэттиир;

оџо тэрилтэтин материальной кыаџын сайыннарапга көрүллүбүт үп-харчы уонна бюджет таһынан өлөрүллүбүт үп сөпкө аттарыллар;

- оџо тэрилтэтин үлэтин тутула:

иитэр-сайыннарап үлэ төрөппүт, оџо интэриэстэрин учуоттуур, оџо бары өттүнэн сайдарын толору хаачыйар;

туһааннаах тэрилтэлэри, оскуоланы кытта ыкса ситимнээхтик үлэлиир;

- оџо тэрилтэтин үлэтин тэрийи:

- оџо төрөөбүт тылынан сайдар, норуотун култууратын билсэр усулуобуйата тэриллибит;

- оџо күннээџи олоџор баџа өттүнэн дьарыктанар, көнүлүнэн оонньуур, үлэлиир усулуобуйата тэриллибит;

- дьыл кэмин, салгын температуратын көрдөрүүтүнэн оџо күнгэ иккитэ салгынга, айылџаџа сылдыһыта олохтоммут.

- оџону кытта бодоруһар, иитэр-үөрэтэр дьон.

- бары өттүнэн компетентнай, сайдыылаах, оонньууну тэрийэр сатабыллаах, оџо оџо сылаас сыһаннаах, сирдээх, анал педагогической үөрэхтээх үлэһитинэн толору хааччылыбыт.

Орто таһым:

Оџо тэрилтэтин ис-тас бараана, оџо тэрилтэтин үлэтин тутула, оџо тэрилтэтин үлэтин тэрийиитэ, оџону кытта бодоруһар, иитэр-үөрэтэр дьонунан хааччылыыта ирдэбилгэ ситэ эппиэттээбэт түгэнигэр, ситэ дьаһанылыбатах буоллаџына ситэтэ суох таһымнаахха тэннэхэр.

Намыһах таһым:

Ирдэбиллэр сүннүүнэн эппиэттээбэт, дьииэ-уот капитальной өрүмүөнгэ наадыһар, оџо доруобуйатыгар, иитиигэр, сайдыытыгар кутталлаах, куһаџан өттүнэн охсуулаах, программа ирдэбиллэрэ олоххо киирбэт буоллахтарына – сөбө суох таһымнаах диэн сыаналанар.

2. ОСКУОЛАҒА БЭЛЭМНЭЭХ БУОЛУУ ТУҢУНАН ПСИХОЛОГ СҮБЭЛЭРЭ

Ю.В. Андросова,

*психолог, Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай
оскуолаларын чинчийэр институт научнай сотруднига*

Педагогическай психологияҕа «оскуолаҕа бэлэмнээх буолуу» өйдөбүлэ олус киэн. Ол курдук манна интеллектуальнай, личностнай, социальнай уонна эмоциональнай өттүнэн бэлэм буолуу өйдөбүллэрэ киирэллэр.

Интеллектуальнай өттүнэн бэлэм буолууга оҕо өйүгэр оноһулар процесстар (сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булар, түмүктүүр о.д.а.), элбэҕи билэрэ-көрөрө, тылын-өһүн сайдыта, илиитэ сурук үлэтигэр бэлэм буолуута, санганы билэргэ-көрөргө көхтөөҕө киирэр.

Личностнай өттүнэн бэлэмнэ, бастатан туран, «произвольное поведение» диэн ааттанар бэйэни салайынар хаачыстыба киирэр. Ол аата быраабыланы тутуһуу, ирдэбили толоруу, болҕойон көрүү уонна истии, бэриллит соруудаҕы чопчу толоруу буолар. Иккиһинэн, оҕо оскуолаҕа үөрэнэр баҕата (мотивация) киирэр. Бу хаачыстыба икки өрүттээх: 1) социальнай – оҕо улаатан, үөрэнэр кэмэ кэлбитин өйдөөн, атын оҕолор курдук, кинилэртэн хаалбакка оскуола киһитэ буоларга дьулуһуута (тас көстүү); 2) оҕо санганы билиэх-көрүөх, сайдыах, үөрэниэх баҕата (ис турук).

Социальнай өттүнэн бэлэм буолууга оҕо тус бэйэтигэр эппиэтинэстээхтик сыһыаннаһан, улахан дьону, тэннээхтэрин кытта таба сыһыаны олохтоон, сатаан бодоруһар үөрүйэҕэ киирэр.

Эмоциональнай өттүнэн оҕо ыарахантан толлубат, атын киһи изьиитин өйдүүр, сатаан бэйэтин изйээннэрин (эмоцияларын) салайынар буолуохтаах.

Оҕо оскуолаҕа үөрэнэр баҕата (мотивация) уонна сатаан бэйэтин салайынан быраабыланы тутуһуута (произвольное поведение) оскуолаҕа бэлэмнээх буоларыгар, оскуола усуллубуйатыгар үөрэнэригэр самаай наадалаах хаачыстыбалар. Оҕо төһө да ааҕар уонна суруйар буолбутун иһин, бу икки хаачыстыбата ситэ сайдыбатах буоллаҕына, кини сатаан оскуола быраабылатын уонна ирдэбилин тутуһан үчүгэйдик үөрэнэр кыаҕа суох.

Билигини туругунан, үгүс чинчийи көрдөрөрүнэн, ити этиллэр хайысхалар оҕо барытыгар биир тэнник сайдарын ситиһэ иликпит. Оскуолаҕа бастакы кылааска кириэхтээх 6-7 саастаах Дьокуускай куорат оҕолорун чинчийи түмүгэр олобурдахха, оҕолор интеллектуальнай сайдыыларын сүрүн көрдөрүүтэ бэйэлэрин саастарыгар сөп түбэхэр. Кинилэргэ ордук оскуолаҕа үөрэнэргэ олус наадалаах бэйэни салайынар хаачыстыба ситэ сайдыбатаҕа көстөр.

Оҕо илиитэ сурук үлэтигэр бэлэм буолуута эмиэ олус уустук, наадалаах хаачыстыба. Оҕолор бу өттүнэн ситэ бэлэмэ суохтарыттан ордук үөрэх бастакы ыйдарыгар эрдэнэллэрин үгүс учуутал билэр, ону оскуолаҕа киирэ илик оҕолору чинчийи эмиэ бигэргэтэр.

Чинчийи оҕолор социальнай мотивациялара, тас көстүүнү кытта ситимнээх өрүттэрэ ордук сайдыбытын көрдөрөр. Үөрэни тас көстүүтүгэр эрэ умсугуйуу өр барбат. Ол иһин оҕо санга билиигэ-көрүүгэ, сатабаты сатыырга тардыһара мөлтөх буоллаҕына, сотору кэминэн оскуолаҕа ордук оонньуурун ордорор, үөрэниэн сүрэхтэһиэр буолуон сөп.

Ол иһин төрөппүттэр оҕолоро оскуола олоҕор үөрэнэр кэмин чэпчэтэр туһугар туохха болҕомтолорун ууруохтаахтарый?

1) Оџо бэйэтин салайынарга үөрэнэрин туһугар, бастатан туран, күннээџи режими, бириэмэни туһанарга үөрэтиэххэ наада. Иккиһинэн, дьыэ иһигэр кыра-кыра соруудахтары биэриэххитин сөп. Ол эппит соруудаххытын төһө сөпкө өйдөөн истибитин булгуччу бэрэбиэркэлээн, ону хатылатар ордук. Ону кыайдаџына, күннээџи олоџун бэйэтэ былааннаарын ситиһэргэ дьулуһун.

2) Дьыэџэ үлэ толороругар болџомтолоро ыһылла илигинэ, ыарахан соруудахтан саџалыыр ордук. Ол оннугар чэпчэки соруудахтары бүтэһик да онгоруохтарын сөп.

3) Оџоџут тугу эрэ сатаан толорботоџуна, кыралаан көмөлөһөргүт наада. Ол гынан баран соруудаџы барытын онгорон биэрэн буолбакка, сөп эппиэти бэйэтэ буларыгар сирдээн биэрэр ордук. Дьыэџэ үлэџитин толорон баран булгуччу оџоџутун хайџаан, хайдах курдук ыарахан соруудаџы бэйэтэ онгорбутун бэлиэтээн.

4) Оскуолаттан кэллэџинэ, үөрэх туһунан сиһилии кэпсэтин, тугу билбитин-көрбүтүн, сатаабытын ыйыталаһын, ол эрэри хас сыананы ыллын диэн эрэ киниттэн ыйытар табыллыбатын өйдөөн.

5) Учууталы кытта уопсай тылы булун. Өйдөспөт түгэни, оџоџут ыарырџатар өрүтүн кини истибэтигэр быһаарсын.

6) Уруок ааџар бириэмэтин тутуһун. Оџо үчүгэйдик сынньанарын, салгынгна сылдыарын, оонньуурун хааччыйын, элбэхтик хамсанарын ситиһин.

7) Кини соџотох буолбатаџын, элбэх оџону кытта бииргэ үөрэнэр уратылааџын өйдүөхтээх. Учуутал да, оџо да сангатын болџойон истэр наадатын быһаарын. Төһө кыалларынан дьыэџитигэр онно эрчиллин.

8) Бэйэтин кыаџар эрэнэргэ үөрэтэр курдук оџоџутун элбэхтик хайџаан. Кыахтаах, үчүгэй өрүттэригэр тирэџирэн эрэ оџону ситиһиилээх буоларга үөрэтиэххэ сөп.

9) Оџо алџаһыыртан куттаныа суохтаах. Ол наадатыгар кини сыыһаларыгар улахан болџомтону уурумун. Ол оннугар сөпкө толорбут соруудаџын бэлиэтии көрөн, сыыһатын көннөрөгө көмөлөһүн.

10) Оџо илиитин сайыннарарыгар анаан учуутал биэрэр соруудахтарын барытын кыһаллан толорорун кэтээн көрүн.

Глоссарий. Олонхо педагогиката

Олонхо педагогиката (I) – норуот иитэр үгэнигэр олобурбут иитэр-үөрэтэр үлэ систиэмэтэ.

Олонхо төрүт өйдөбүллэрэ (II) – саха олобу, тулалыыр олох көстөр-көстүбэт эйгэни, аан айылҕаны анааран, сылыктаан, сэдиптээн көрөн олонхоҕо этэр сомоҕо олуктыллара.

Олонхо төрүт өйдөбүллэрэ – олох суолтатын, ис хоһоонун, орто дойдуга олорор айыы киһитин аналын, сиэрдээх майгытын, ону олохтуур сиэр-туом; олобу көмүскүүр, дурда-хахха буолар дьулуур туһунан өбүгэ үөрэбэ.

Киһи-аймах анала: айыы аймаҕа, күн айыы улууһа, саха ураанхай, окко түспүт онгоһуу, дьылҕа хаан.

Бухатыыр анала: айыы бухатыыра, бухатыыр ата, күн улууһун көмүскүүр, айыы аймаҕын араҥаччылыыр аналлаахтар.

Норуот идеала: саха саарына, киһи кэрэмэхэ, үс өргөстөөх, аҕыс кырыылаах киһи, көстө үчүгэй киһи, буор сир буулаҕата, модьу моһуоннаах, быһый быһыылаах, санаата сайаҕас, (өттүгэ үүттээх, күн куо, тангара табатын курдук, сытар ынаҕы туруорбат сытыары сымнаҕас...);

Норуот үгэһэ, сиэр-майгы нуормата: алгыс, үгэс, туом, ыһыах, айах тутан көрүс, арчылаах алгыс, төлкөлөөх түөрэх, аал уоту аһат...;

Норуот уйгулаах олоҕо-дьаһаҕа: алаһа дьыэ, моҕол ураһа, үрүң сүүрүк, хара сүүрүк, аар баҕах, араҕас илгэ, саамал кымыс, уһун үүрбэ, унаар буруо, быстыбат быйан...;

Тыл күүһэ: аман өс, кэс тыл, хомуһуннаах тыл, иччилээх тыл, илбистээх тыл, ытык-мааны тыл, суо-дьангал тыл, аан дархан андаҕар, элэ-была тыл....

Эйгэ – олох-дьаһах укулаата.

Укулаат - ис тутул быраабылата, нуормата, дьон-сэргэ, оҕо-уруу бэйэ-бэйэтигэр сыһыана, тутта-хапта сылдыһы, сиэр-туом.

Түмэккэ кирири (социализация) – киһи тулалыыр эйгэбэ хабаана кини сиэр-майгы ис хоһоонун ингэриммитинэн, санаа сүрүн хайысхатынан салайтарарынан, дьон ортотугар сөптөөхтүк тутта-хапта сылдыһарынан быһаарыллар. Утумнаахтык иитии-үөрэтии, дьон киэн араҕатын кытта бодоруһуу уонна үлэ киһи тулалыыр эйгэбэ хабаанын салайаллар, дирингэтэллэр, кэнгэтэллэр. Түмэккэ кирири сайдыыта үс утуу-субуу кэрдиистэринэн барар: үлэлиэх иннинээҕи кэрдиис (оҕо саас, үөрэх сыллара), үлэлиир кэм кэрдиинэ (киһи ситэн-хатан үлэлиир сыллара), үлэттэн уурайбыт кэрдиис (пенсияҕа тахсыы).

Түмэккэ кирии (социализация) – киһи бодоруһуутун уонна айымньылааах үлэтин түмүгэр уопсатыба уопутун ингэринэн иһиитэ.

Олонхо педагогикатын сүрүн идеята – олонхо иитэр-үөрэтэр эйгэтин тэрийии.

Сайыннарар эйгэ – киһи олорор усулуобуйата, киһи сайдарыгар дьайар тас уонна ис күүс.

Өй-санаа киэлитэ (духовно-пространственной) – сайыннарар эйгэ усулуобуйата: дьиз кэргэн, тулалыыр дьон, уопсастыба олобун укулаатыттан, култуураттан, сыһыантан, атын култууралар алтыһыларыттан үөскүүр (социальная среда).

Мал-сал киэлитэ (предметно-пространственной) - сайыннарар эйгэ усулуобуйата: тулалыыр айылҕа, киһи онгорор эттиктэрэ, дьиз-уот ис-тас көстүүтэ олохтуур (предметно-развивающая среда).

Сайыннарар эйгэ ис (интерьер) уонна тас (экстерьер) көстүүлэрэ ыал, тэрилтэ укулаатын, олобун култууратын көрдөрөллөр.

Дьиз тас бараана – дьиз тас көрүнгэ, тутула, оноһуута.

Тусаһа – дьиз таһа, тиэргэн.

Туона – туох эмэ төлкөтө олобурар, туругулар аналлаах түһэлгэтэ, эйгэтэ.

Дьиз ис бараана – дьиз ис тутула, мал-сал, иһит-хомуос, туттар тэрил.

Бодоруһуу – кимниин эмэ уһуннук бииргэ сылдьан үөрэнсэн, үчүгэйдик өйдөһөр, тапсар буолуу (билсии, кэпсэтии, өйдөһүү, ытыктаһыы, үөрэнсии, тапсыы).

Кэпсэтии сиэрэ – үтүө майгыны, тыл-өс, санга-ингэ, туттуу-хаптыы сиэрин тутуһууну, кэрэһилиир кэпсэтии.

Кэпсэтии таһымнара – сиэрдээх кэпсэтии уонна сиэрэ суох кэпсэтии

Сиэрдээх кэпсэтии - дьоһун, ыллыктаах, сылаас, истинг тылга-өскө олобурар;

Сиэрэ суох кэпсэтии - солуута суох, киһиргэс, сэнэбил, харса-хабара суох тыллаах-өстөөх буолар.

Кыыс оёону иитии - харах харатын курдук харыстаан, араҥаччылаан, маанылаан, ийэ буолар аналын тиэрдэн, өйдөтөн, көрсүө-номоёон майгыны ингэрэн, иистээх-тутуулаах, асчыт буолуу сатабылын ингэрэн.

Уол оёону иитии, бухатыры уһуйуу - көмүскүүр-араҥаччылыыр аналын тиэрдэн, өйдөтөн, майгытын-сигилитин, этин-сиинин эрчийэн, таҥаһын-сабын, сэбин-сэбиргэлин, атын анаан тэрийэн, булчут-алчыт, күүстээх-уохтаах, кыанар буоларга уһуйан.

Сиэри-туому тутуһарга уһуйуу - сиэри хоһуйан, ойуулаан, көрдөрөн, толорон, ийэ-аҕа, ытык кырдыаҕас алгыыр, арчылыыр тыла-өһө, андаҕар булгуруйбаттылыгар уһуйуу.

Ыал олобун сиэрин олохсутуу - ийэ-аҕа, кырдыаҕас ытыктанара, кинилэр сүбэнэн-эйэнэн олорор холобурдара, убай, быраат, эдьий, балыс хардарыта көмөһөллөрө, сүбэлэрэ, өйдөһүүлэрэ, быһаарсыылара, ыал олоҕо уйгулаах, быйаннаах, баай-тот буоларыгар дьулуһуу, кэскили, кэнэҕэски кэнчээрини саныыр буоларга, киһи олобун сүрүн сыала «аал уоту оттон, төрөтөр оҕо төлкөлөөһүн, алаһа дьиэни тэнитии» буоларын тиэрдии.

Эдэр киһини, ыччаты иитии - сүбэ, такайыы, сэмэлээһин, сэнгээри, сөбүү, сэрэтии, мөбүү, о.д.а..

Көбүтүү – киһи бэйэтигэр уонна атын дьонго туһалаах үлэҕэ кыттарыгар угуйан, батыһыннаран иитии. Көбүтүү киһи ис туругун, санаатын күүһүн (иэиитин, дьулуурун, кэрэхсибилин, кыһалҕатын) сайыннарар.

Айыы дьонун сүрүн кыһалҕата – сири-уоту, дьону-сэргэни аллараттан аргыйар, үөһэттэн үргүйэр абааһы биһиттэн харыстааһын.

Хааччахтаан иитии - эбээһинэни толорууну ирдээһин, үгэни тутуһуу, ийэни-аҕаны ытыктааһын, оҕону кытта бодоруһуу (кэпсэтии, сыһыан).

Сэрэтии, сэмэлээһин - төрөппүт бухатыыр киһи быһыытын-майгытын күөһөн-хаайан сэрэтэр, сэмэлиир. Бухатыыр киһи ону омунагар истибэт түгэнигэр эрэи көрөр, охсуһууга тийэр. Манна оруо маһы ортотунан кэрээнэ суох тыл-өс таах хаалбатын, иэстэбиллээх буоларын олонхо сэрэтэр.

Аҕа-ийэ уһун ситимин биллэри – олонхоҕо бухатыырдар «хантан хааннаахтарын, кимтэн кииннээхтэрин» биллэрэн туран кэпсэтиигэ киирэллэр. Ситими билии оҕо тирэхтээх, көмүскэллээх буола улаатарыгар инники олоҕор улахан суолталааҕын көрдөрөр.

Сиэрдээх сыһыан - истин-амарах сыһыан, ытыктабыл, таптал, сүбэни ылыныы, сэнгээри, хайҕааһын, сэмэлээһин.

Сиэрдээх майгы - кырдыаҕас киһини, инбэлиити күлүмэ, тулаайаҕы атаҕастаама, саастаах киһи сүбэтин ыл, ийэн сылааһын, аҕан сүбэтин ыл, атын дьон баайыгар ымсыырыма, ыалдьыт киһиэхэ ытыктаан сыһыаннас диэн суруллубатах быраабыланы тутуһуннарыы барар.

Бэйэ-бэйэҕэ көмөлөсүһүү - бухатыырдар оһол-моһуол төрдүгэр киирдэхтэринэ, хоттороору гыннахтарына бухатыыр дьахталлар, төрөппүт оҕолоро, убайдара-бырааттара Үөһээ айыылар көмөлөрүнэн тийээн өлбөт мэнгэ уутун биэрэн быһыыллар, кыайаллар.

Алгыс – кимиэхэ, туохха эмэ үтүнү, ситиһини баҕарыы; ону этэр тыллар.

Оҕо кыратыттан алгыс тылын тыыннаах күүһүн ингэринэр, кини алгыс миэхэ көмө буолар, арчылыыр диэн эрэх-турах санааҕа кэлэр.

Оҕо кэрэни өйдүүр дьоһурун сайыннарыы
Календарнай былааннаһынга методической сүбэ

3–4 саастаахтарга

Ыйдар	Ырыа, музыка
Балаҕан ыйа	"Үрүйэчээн " Н.Берестов муз. Из цикла "Таежными тропами"
	"Тайҕа ыллыга" З.Степанов муз.
Алтынньы	"Хотугу ырыалар" (норуот муз.инструм. оркестра)
	"Күнү көрсөр кэрэтиэн" З.Степанов муз., И.Егоров т.
Сэтинньи	"Хаар" А.Варламова мел. Г.Иванова т.
	"Куобахчаан" К.Пахомова мел. А.Бродников т.
Ахсынньы	"Саҥа дьыл" Г.Петрова мел. т.
	"Чыычаах" З.Степанов мел., И.Гоголев т.
Тохсунньу	"Оонньуурдар" П.Иванова муз.
Олунньу	"Мин бэйэм" К.Пахомова мел., П.Тобуруокап т. *
	"Күнү кытта оонньуубун" Г.Петрова мел., П.Тобуруокап т.
Кулун тутар	"Эбэ" Н.Маркова мел., П.Одорууһап т.
	"Эһэ" П.Иванова муз.
Муус устар	"Саас" А.Васильева мел., П.Одорууһап т.
	"Саас" Г. Петрова мел. т.
Ылам ыйа	"Куобахчаан" Н.Берестов муз.

4–5 саастаахтарга

Ыйдар	Ырыа, музыка
Балаҕан ыйа	"Куобахчааннар ырыалара" Н.Бубякин мел., Г.Данилов т. *
	"Хотугу айан" В.Егоров мел., И.Федосеев т.
Алтынньы	"Кыһын тоҕо буоларый?" Н.Бойлохап мел., П.Одорууһап т. *
	"Тураах муннаах" З.Степанов мел., И.Гоголев т.
Сэтинньи	"Куобах" Вл.Ксенофонтов мел., И.Алексеев т. *
	"Хайыһар, айаннаа" В.Парников мел., С.Сомоҕотто т.
Ахсынньы	"Дорообо, тугутчаан" Н.Бойлохов мел., Е.Едучин т. *
	"Күнү кытта оонньуубун" Г.Петрова мел., П.Тобуруокап т.
Тохсунньу	"Чычып-чаап" В.Парников мел., П.Тобуруокап т.
Олунньу	"Народные мелодии" игра на хомусе
	"Эрдэ турбут оҕолор" В.Корякин мел., П.Тобуруокап т.
Кулун тутар	"Ыанньыксыт" Г.Петрова мел., П.Дмитриев т.
	"Үлэлиир үчүгэй" А.Новгородов мел., П.Одорууһап т.
Муус устар	"Дыргыл сыттаах дьэдэним" В.Егоров мел., Г.Петров т. *
	"Элиэ" З.Степанов мел., И.Гоголев т.
	"Кулунчук" С.Константинова мел., Е.Васильев т.
Ылам ыйа	"Оһуохай" М.Егорова тол.

5–6 саастаахтарга

Ыйдар	Ырыа, музыка
Балаҕан ыйа	"Күнү көрсөр кэрэтиэн!" З.Степанов мел., И.Егоров т.
Алтынны	"Но-эйэн" С.Слепцов мел., П.Еремеев т.
	"Булчут ырыата" Г.Комраков мел., М.Тимофеев т. *
Сэтинны	"Доҕ ордоһуу тойуга" Х.Максимов мел., П.Тобуруокап т.
	"Хоһуун" С.Константинова мел., Р.Винокурова т.
Ахсынны	"Тайҕаҕа" Г.Комраков муз.
	"Табалар үгкүүлэрэ" Р.Борисов баян. *
Тохсунну	"Хайыһар, айаннаа" В.Парников мел., С.Сомоҕтоо т.
Олунну	"Хорсун киһи буол" З.Степанов мел., И.Гоголев т.
	"Эһэ" П.Иванова муз.
Кулун тутар	"Төбөн туохха нааданы?" З.Степанов мел., И.Гоголев т.
	"Ньургуну таптыбын" З.Степанов мел., С.Дадаскинов т.
Муус устар	"Үрүйэчээн-кэрэкэчээн" З.Степанов мел., И.Гоголев т.
	"Ол үчүгэй оҕо" З.Степанов мел., К.Туйаарыскай т.
Ыам ыйа	"Саха буоламмын" Х.Максимов мел., С.Дадаскинов т.

6–7 саастаахтарга

Ыйдар	Ырыа, музыка
Балаҕан ыйа	"Ыаҕайа" Е.Лукинова мел., Ороһуунускай т. *
	"Норуот мелодиялара" хомус
Алтынны	"Хаар кыырпахтара" П.Иванова муз. *
	«Бухатыырдар айаннара» Г.Григорьян муз. .
Сэтинны	"Кырачаан булчут кэпсээнэ" М.Григорьян муз.
	"Киэһэ" Н.Берестов муз.
Ахсынны	"Кыһынҥы сарсыарда" Г.Комраков муз. "Тайҕаҕа" альбомтан
	"Кыһын тоҕо буоларый?" Н.Бойлуохап мел., П. Одорууһаб т. *
Тохсунну	"Чыбыы-чырып" З.Степанов мел., М.Обутова -Эврестова т.
Олунну	"Тайҕа ыллыга" Н.Берестов муз.
	"Булчуттар үгкүүлэрэ" Г.Кац муз.
Кулун тутар	"Сааскы вальс" А.Алексеев мел., Н.Попов т.
	Хомуска норуот мелодиялара
Муус устар	"Кустук" З.Степанов мел., П.Тобуруокап т.
	"Остуоруйа дойдутугар" З.Степанов мел., И.Гоголев т.

* - "Тосхол" бырагыраамаҕа баар айымнылар

**Саха фольклора
Остуоруйа**

3–4 саастахтарга

Ыйдар	Остуоруйалар
Балаҕан ыйа	П.Дмитриев. Күөгүһүттэр Ю.Андросова. Күһүн туһунан остуоруйа.
Алтынньы	А.Никифорова. Хабыйахаан А.Мартынов. Кутуйахтаах тайах. *
Сэтинньи	Ю.Андросова. Кыһын туһунан остуоруйа. П. Аввакумов. Куобах туһунан остуоруйа *
Ахсынньы	Ю.Андросова. Харыйачаан. Күтэр чыычаах икки. Саха остуоруйата *
Тохсунньу	Доҕордуулар. Саха остуоруйата
Олунньу	Ю. Андросова. Чанчарык уонна Чэнчис. Таал -таал эмээхсин. Саха остуоруйата *
Кулун тутар	К.Васильева. Миша уонна Маша туһунан остуоруйа. Энэ уонна моҕотой. Эбээн остуоруйата
Муус устар	Тоҕо саһыл кыһылый? Долгаан остуоруйата С.Новгородова. Баҕа аттамыта.
Ылам ыйа	Түргэн атаһа. Эбэнки остуоруйата.

4–5 саастахтарга

Ыйдар	Остуоруйалар
Балаҕан ыйа	К.Васильева. Куобах хаппыыстата П. Ламутскай. Сампара уонна Гявуну.
Алтынньы	Инсэлээх ула р. Эбээн остуоруйата Тураах хара дьүһүннэммитэ. Саха остуоруйата *
Сэтинньи	Кэччэгэй балыксыт. Саха остуоруйата * Байанайдаах булчут. Эбээн остуоруйата
Ахсынньы	Кутуйах уонна тугутчаан. Саха остуоруйата М. Федотова -Нулгынэт. Үт көрдүүр тугутчаан туһунан остуоруйа.
Тохсунньу	Чыычаах уонна Алаа Моҕус. Саха остуоруйата *
Олунньу	Саһылы кытта сыалыһар. Саха остуоруйата * Тулаайах уол. Саха остуоруйата
Кулун тутар	И.Данилов. Үрүн көмүс үүттээх ынах. Өйдөөх дьаданы бааһынай. Саха остуоруйата
Муус устар	И. Мигалкин. Куоска уонна кутуйах * Элиэ туһунан остуоруйа. Саха остуоруйата
Ылам ыйа	М.Федотова -Нулгынэт. Биэс быраат тарбахтар.

5 – 6 саастаахтарга

Ыйдар	Остуоруйалар
Балаҕан ыйа	Күнү көрсүү. Эбээн остуоруйата. Н.Якутскай. Дьукаахтыылар.
Алтынньы	М. Федотова -Нулгынэт. Хабды кистэлэнгин туһунан остуоруйа. Н.Якутскай. Булчуттар.
Сэтинньи	И.Мигалкин. Көрдөөх Сэлиичээн Быт-быт оҕонньор. Саха остуоруйата
Ахсынньы	Умсуура. Баай Байанай бэлэбэ. Киһиргэс таба. Эбэнки остуоруйата
Тохсунн ыу	Баараҕай Манги. Эбэнки остуоруйата
Олунньу	Хара таба уонна хорсун кыыс. Саха остуоруйата Саһыл, эһэ, киһи. Саха остуоруйата
Кулун тутар	Тиэстэ бухатыыр. Саха остуоруйата Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин. Саха остуоруйата *
Муус устар	Чурум Чурумчуку. Саха остуоруйата * Дьэрэкээн оҕолор. Саха остуоруйата *
Ылам ыйа	Үчүгэй Үөдүйээн, Мэник Мэнигийээн уонна Дьэргэстэй Куо. Саха остуоруйата

6 – 7 саастаахтарга

Ыйдар	Остуоруйалар
Балаҕан ыйа	Суор уонна күн. Эбээн остуоруйата. Тыал хайдах Улуу Хайаҕа сылдыбыта. Саха остуоруйата.
Алтынньы	Сылгы баһын саҕа кыһыл көмүһү мүлчү туппут оҕонньор. Саха остуоруйата. * Сэттэ ини-биилэр. Саха остуоруйата
Сэтинньи	Муммут уолаттар. Саха остуоруйата * Өйдөөх ыт. Саха остуоруйата
Ахсынньы	Үс сүбэ. Саха остуоруйата Н. Курилов. Бырдах туһунан остуоруйа
Тохсунньу	Чыычаах уонна кутуйах. Эбээн остуоруйата.
Олунньу	Харах-Симирики. Саха остуоруйата Киһи уонна кини үс ыта. Эбэнки остуоруйата.
Кулун тутар	Сатабыллаах Сааба. Саха остуоруйата Чөркөй Хаххан икки. Саха остуоруйата
Муус устар	Г. Иванова -Айтыына. Кыыс күрээһинэ. Өнгөй Бөтүүк. Саха остуоруйата
Ылам ыйа	Ингэсэлээх Экэ. Эбэнки остуоруйата

* - "Тосхол" бырагыраамаҕа баар айымньылар

Сүрүн докумуоннар

1. Тосхол: национальной оҕо тэрилтэтин базовой программата / Саха Респ. Үөрэбин м-вота; [программаны онордулар: М.Н.Харитоновна, айар бөлөх салайааччыта, Л.П.Лепчикова, Д.Г.Ефимова, П.С.Алексеева, В.К.Аржакова, А.Н.Гуринова, А.В.Николаева, А.В.Мохначевская, Х.К.Татарина, Т.И.Попова, Г.Н.Иванова, В.В.Аммосова, О.И.Михалева, Т.Л.Ильинова, М.С.Павлова, Е.Н.Кириллина, М.И.Баишева, Г.Н.Дьячковская, Т.М.Давыдова, К.С.Таркаева, Л.И.Избекова, С.В.Гоголева] – 2-с тахс. – Дьокуускай: Сахаполиграф, 2004. – 72 с.
2. Федеральный закон Российской Федерации от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации».
3. Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 октября 2013 г. №1155 «Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования».
4. Приказ Министерства образования и науки РФ от 30 августа 2013 г. N 1014 «Об утверждении Порядка организации и осуществления образовательной деятельности по основным общеобразовательным программам - образовательным программам дошкольного образования».

Туһаныллар литература

1. Аммосова В.В. Оҕо бодоруһа үөрэниитэ. - Дьокуускай: Бичик, - 1995. – 64 с.
2. Аммосова В.В. Оҕо сагатын сайыннарыы. - Дьокуускай: Офсет, - 2006. – 48 с.
3. Аммосова Т.П. Оскуола иннинээҕи саастаах оҕолорго математика. - Дьокуускай: Бичик, - 1995. – 104 с.
4. Аптаах холбуйачаан: Хоһооннор, остуоруйалар, кэпсээннэр, таабырыннар./хом.онг. Кирова Г.А. - Дьокуускай: Бичик, - 1999. - 224 с.
5. Афанасьев Л.А. Һоп-паа! – Дьокуускай, - 1994. – 64 с.
6. Баишева М.И., Григорьева А.А. Этнопедагогические воззрения народа саха на материале олонхо. – Новосибирск, 2008. – 168 с.
7. Билингги кэм уонна социальной бииргэ үлэлээһин: соц.бииргэ үлэлээһингэ көмө пособие. / Саха Респ. Үөрэбин м-та; [хом.онг. Е.П.Чехордуна, Д.Г.Ефимова]. – Дьокуускай : Офсет, 2006. – 32 с.
8. Васильева К.И., Алексеева А.П. Кэнчээри: оҕо садын иитээччилэригэр, төрөппүттэргэ уонна пед.училище үөрэнээччилэригэр : хоһооннор, кэпсээннэр, сценарийдар, ырыалар / К.И.Васильева, А.П.Алексеева; [худ. Е.Садовникова]. - Дьокуускай: Бичик, 2013. – 104 с.
9. Ефимова, Д.Г., Александрова Н.П. Алгыстаах алаһа : оҕо тэрилтэтин тас уонна ис көстүүтүн дизайны / Д.Г.Ефимова; Н.П.Александрова; Саха Респ. Үөрэбин м-вота. – Дьокуускай : Компания "Дани Алмас", 2009. – 32 с. илл. (Олонхо педагогиката).
10. Каратаев И.И. Оҕону чуолкайдык сангарарга үөрэтии уонна грамотаҕа бэлэмнээһин. - Дьокуускай: Бичик, 1993. - 134 с.
11. Константинова С.А. Сиэннэрим - сиэмэхтэрим /сб. Песен для детей дошкольного возраста Якутск, 2014- 27 с.
12. Олонхо алыптаах түгэнэ / Олонхо уон сылын бэлэмнээн ытытыга СР нац.тэрийэр комитета, СР министерствота, СР нац.окс.чинч. науч.ин-т; [хом. онг. В.В.Аммосова]. – Дьокуускай – Дани-Алмас, 2014. – 124 с. (Олонхо педагогиката)
13. Олонхо в игровой деятельности детей / [сост: Ю.В.Андросова, Н.П.Александрова]. – Якутск : Бичик, 2013. – 64 с. – (Педагогика олонхо).
14. Олонхо дойдутун остуоруйалара=Сказки земли Олонхо: дидактические и

демонстрационные материалы на якутском и русском языках для детей 4-5 лет / Семенова С.С., Ефимова Д.Г., Андросова Ю.В., Аммосова В.В., Унарова В.Я., Кронникова М.Ф. – М.: ЮВЕНТО, 2012

15. Олонхоҕо иитэр үгэстэр: төрөппүккэ аналлаах кинигэ / Е.П.Чехордуна, Д.Г.Ефимова, В.В.Аммосова. – Дьокуускай: Бичик, 2012. – 37 с.

16. Олонхо : эти-сиини эрчийии : оскуолаҕа кириэн иннинээҕи саастаах оҕо тэрилтэтин иитээччитигэр методическай хомурунньук / Н.В.Чехордуна, А.С.Ефимова, Т.В.Старостина. – Дьокуускай : Дани Алмас, 2009. – 32 с. ил.

17. Олонхо оҕо уруһуйгар : иитээччигэ, төрөппүккэ аналлаах пособие / Д.Г.Ефимова, В.В.Аммосова; Саха Респ. үөрэҕин м-вота. – Дьокуускай : Компания "Дани Алмас", 2007. – 36 с. ил.

18. Олонхо ойуулаах тылдыта / [тылдыты онордулар В.В.Аммосова, Н.И.Филиппова, Е.П.Чехордуна; худ. С.Е. Старостина, И.Ю. Пестряков]. – Дьокуускай : Якут.край, 2009. – 96 с.

19. Олонхо педагогикатын оҕо садыгар олохтоонун: (оҕо тэрилтэтигэр көмө пособие) / хомуйан онордулар: Д.Г.Ефимова, С.С. Ю. – научнай салай.: Е.П.Чехордуна, Сыанабылы биэрдилэр: Н.И.Филиппова, Л.В.Попова, А.С.Николаева. – Дьокуускай: Бичик, 2013. – 120с. – (Олонхо педагогиката).

20. Олонхо педагогикатын төрүттэрэ / Е.П.Чехордуна, (салайааччы), Н.И.Филиппова, Д.Г.Ефимова, Н.П.Карпова – Саха Респ. Фед. гос. науч. тэрилтэ "Саха Респ. нац. оскуолаларын ин-та". – Дьокуускай : Компания "Дани Алмас", 2010. – 248 с.

21. Олонхо эйгэтин оонньуурдара: (кинигэ альбом) / Олонхо уон сылын бэлэмнээн ытытыга СР нац.тэрийэр комитета, СР министерствота, СР нац.окс.чинч. науч.ин-т; [хом. он. В.В.Аммосова, хаарт. Түһэрдэ И.П.Алексеев]. – Дьокуускай – Дани-Алмас, 2014. – 40 с. (олонхо педагогиката).

22. Олонхо: куукула таҥаһа : каталог / [хомуйан онордулар: В.В.Аммосова, Д.Г.Ефимова ; кирии тылы суруйда А.Н.Жирков; Научнай салайааччылар: Н.И.Филиппова, Е.П.Чехордуна; куукула таҥаһын онордо Д.П.Дмитриева]. – Дьокуускай : Бичик, 2012. – 48 с.

23. Өс хоһоонноро=Пословицы и поговорки= Proverbs and sayings /хом.онордо Е.Н.Попова. Дьокуускай: Бичик,- 2012. – 48 с.

24. Пахомова К.А. Чугдаар көмүс чуораанчык. Дьокуускай, 1993. – 32 с.

25. Практическое руководство для разработчиков учебно-методического комплекса ДОУ / Д.Г.Ефимова, Ю.И.Трофимова, В.М.Петрова; М-во образования РС(Я), Тдөрүт омуктар оскуолаларын чинчийэр ин-т. – Якутск: Офсет, 2006. – 24с.

26. Саввина М.Н. Тулалыыр эйгэни билиһиннэрии уонна оҕо тылын сайыннарыы. Дьокуускай, 1992. - 80 с.

27. Сосин Т.М. Күн-дьыл билгэтэ. Дьокуускай: Бичик, 2010. – 64 с.

28. Стандарты индивидуальной оценки физического развития детей в возрасте от рождения до семи лет РС (Я): методические указания /сост. Захарова Н.М.,

29. Тэрис. Итэҕэл тылдыта. Дьокуускай: Бичик,- 2012. – 128 с. – (Айыы суолунан).

30. Федоров А.С. Саха төрүт оонньуулара. Дьокуускай: Бичик,- 2011. – 96 с.

31. Федоров И.Г., Васильев П.К. Өбүгэбит олоҕо-дьаһаҕа: ойуулаах тылдыт=. Уклад жизни народа саха: иллюстрированный словарь [Нь. Е. Ябловская ойуулар]. Дьокуускай: Бичик,- 2012. – 128 с., илл.

32. Чехордуна Е.П. Олонхо дойдута. - Дьокуускай: Бичик. - 2000, 32 с.

33. Чехордуна Е.П., Иванова Е.П. Олонхо дойдута. - Дьокуускай: Бичик. – 2005. - 72 с.

34. Чехордуна Е.П., Ефимова Д.Г. Ыһыаҕы тэрийии : оҕо тэрилтэтин уонна алын сүһүөх оскуола үлэһиттэригэр метод. сүбэ / Е.П.Чехордуна, Д.Г.Ефимова ; [тылбаасчыт Унарова В.Я.] «Саха Респ. нац. оскуолаларын чинчийэр науч. ин-т» Федер. гос. науч. тэрилтэ. – Дьокуускай, 2011. – 16 с.

ИЙНЭЭБИТЭ

БЫҺААРЫЫ СУРУК.....	3
БАСТАКЫ САЛАА. СЫАЛ-СОРУК ТУРУОРУУ УРАТЫТА	
1. Төрөөбүт тыл уонна федеральной государственной үөрэх стандарта.....	5
2. Федеральной государственной үөрэх стандартыгар омук култууратын уонна регион уратытын учуоттааһын.....	5
3. Этнопедагогика уонна федеральной государственной үөрэх стандарта.....	6
4. Оонньуу кыра оҕо сайдыытыгар суолтата.....	6
5. Инклюзивнай үөрэхтээһин - уопастыба кэскилин түстээһин.....	8
ИККИС САЛАА. ИИТИИ-ҮӨРЭТИИ ИС ХОҥООНО	
1. Оҕо уопастыбаҕа сылдыарын-бодоруһарын сайыннарыы.....	10
1.1. «ТОСХОЛ» бырагыраамаҕа оҕо уопастыбаҕа сылдыар, бодоруһар дьобурун сайыннарыы	11
1.2. Оҕо уопастыбаҕа сылдыарын-бодоруһарын сайыннараар оонньуулар.....	12
2. Оҕо билэр-көрөр дьобурун сайыннарыы.....	14
2.1. «ТОСХОЛ» бырагыраамаҕа оҕо билэр-көрөр дьобурун сайыннарыы.....	15
2.2. Оҕо билэр-көрөр дьобурун сайыннараар оонньуулар.....	23
2.3 Оҕо чинчийэр дьобурун сайыннараар дьарыктар.....	24
3. Оҕо тылын-өһүн сайыннарыы.....	26
3.1. «ТОСХОЛ» бырагыраамаҕа оҕо тылын-өһүн сайыннарыы.....	27
3.2. Тылы-өһү сайыннараар оонньуулар уонна дьарыктар.....	35
4. Оҕо кэрэни өйдүүр дьобурун сайыннарыы.....	39
4.1. «ТОСХОЛ» бырагыраамаҕа оҕо кэрэни өйдүүр дьобурун сайыннарыы.....	40
4.2. Оҕо кэрэни өйдүүр дьобурун сайыннараар оонньуулар	48
5. Оҕо этин-сиинин сайыннарыы.....	51
5.1. «ТОСХОЛ» бырагыраамаҕа оҕо этин-сиинин сайыннарыы.....	52
5.2. Оҕо эт-сиинин сайыннараар оонньуулар.....	53
ҮҺҮС САЛАА. ТЭРЭЭҺИН УРАТЫТА	
1. Сайыннараар эйгэни тэрийии	65
1.1. Сайыннараар эйгэни тэрийэргэ көмөлөһөр оонньуурдар.....	67
2. Оҕо тэрилтэтигэр ыһыаҕы тэрийии	68
ТӨРДҮС САЛАА. ОСКУОЛАҒА КИИРЭР СААСТААХ ОҕО СИТИҺИИТЭ	
Оҕо ситиҺиитэ, сатабыла.....	75
1 ОскуолаҒа киирэр саастаах оҕону сайыннараарга сүрүн ирдэбиллэр	76
1.1 Оҕо оскуолаҒа бэлэмигэр сүрүн ирдэбиллэр.....	76
1.2 ОскуолаҒа киирэр саастаах оҕо сайдыытын сылыктааһын.....	82
1.3 Иитэр-сайыннараар эйгэни сылыктааһын.....	92
2. ОскуолаҒа бэлэмнээх буолуу туһунан психолог сүбэлэрэ.....	93
Сыһыарыылар.....	95

МАХТАНАБЫТ

«ТОСХОЛ» НАЦИОНАЛЬНОЙ ОБО ТЭРИЛТЭТИН БАЗОВАЙ БЫРАГЫРААМАТЫН ОНГОРБУТ АЙАР БӨЛӨХХӨ:

Харитонова Маритэ Никитична, айар бөлөх салайааччыта, СГУ психология кафедратын преподавателэ;

Лепчикова Любовь Павловна, ЯРИУУ методиһа;

Алексеева Полина Степановна, СГУ психология кафедратын преподавателэ;

Ефимова Диана Гаврильевна, ТООЧИ научнай үлэһитэ;

Аржакова Варвара Константиновна, ДьПУ-2 дошкольной салаатын сэбиэдиссэйэ;

Николаева Алевтина Васильевна, Сунтаар оройуонун үөрэжин салаатын инспектора;

Гуринова Антонина Николаевна, Сунтаар 3№ «Чебурашка» оҕо саадын иитээчитэ;

Мохначевская Антонина Владимировна, Сунтаар 3№ «Чебурашка» оҕо саадын иитээчитэ;

Татарина Христина Кононовна, Горнай оройуонун үөрэжин салаатын методиһа;

Попова Татьяна Ивановна, Республиканской оҕо дьиэтин методиһа;

Иванова Галина Николаевна, Уус Алдан оройуонун Бороҕон “Сардаана” оҕо саадын сэбиэдиссэйэ;

Аммосова Варвара Васильевна, ТООЧИ научнай үлэһитэ;

Михалева Ольга Иннокентьевна, Ньурба оройуонун үөрэжин салаатын инспектора;

Ильинова Тамара Леонидовна, Ньурба оройуонун Антоновка «Биһик» оҕо саадын методиһа;

Павлова Мария Семеновна, Ньурба оройуонун Антоновка «Биһик» оҕо саадын иитээчитэ;

Кириллина Екатерина Николаевна, ДьПУ-2 преподавателэ;

Баишева Мария Ивановна, Дьокуускай куорат 26№ «Кустук» оҕо саадын методиһа;

Дьячковская Галина Николаевна, Чурапчы оройуонун үөрэжин салаатын методиһа;

Давыдова Тамара Михайловна, Харбалаах оҕо саадын иитээчитэ;

Таркаева Капитолина Саввична, Үөһээ Бүлүү оройуонун Харбалаах оҕо саадын сэбиэдиссэйэ;

Избекова Лидия Константиновна, Дьокуускай к. 2№ орто оскуолатын учуутала;

Гоголева Саргылана Васильевна, ТООЧИ научнай үлэһитэ.

ОСКУОЛАҔА КИИРЭР СААСТААХ ОҔОНУ САЙЫННАРАРГА СҮРҮН ИРДЭБИЛЛЭРИ ОНГОРБУТ АЙАР БӨЛӨХХӨ:

Ефимова Диана Гаврильевна, айар бөлөх салайааччыта, ТООЧИ научнай үлэһитэ;

Аммосова Варвара Васильевна, ТООЧИ научнай үлэһитэ;

Прокопьева Мария Михайловна, СПА профессора;

Карамзина Ульяна Анатольевна, СГУПИ доцена;

Капрынова Антонина Семеновна, Чурапчы улууһун үөрэжин управлениетын методиһа;

Харитонова Маритэ Никитична, СГУ психология факультетын ст.преподавателэ.

«ТОСХОЛ» БЫРАГЫРААМАНЫ ОЛОХХО КИЛЛЭРЭР САҔА ӨРӨСПҮҮБҮЛҮКЭТИН ОҔО ТЭРИЛТЭЛЭРИН САЛАЙААЧЧЫЛАРЫГАР УОННА ИИТЭЧЧИЛЭРИГЭР!